

YIHC

12

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (93)

ГРУДЕНЬ

1968

РІК ВИДАННЯ
ДВАНADЦЯТИЯ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. М. Ігнатенко (Мінськ) — Півстоліття ленінським шляхом (До 50-річчя БРСР і Компартії Білорусії) 3
Гансйохен Фогль (НДР) — П'ятдесята річниця заснування Комуністичної партії Німеччини 14
В. А. Чирко — Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапістів 24

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

- І. М. Іванов-Потьомкін — Діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. Д. Горбул (Одеса) — Інтернаціональне виховання працівників морського флоту в роки семирічки 43
Г. Л. Нікольников — Листопадова революція 1918 р. в Німеччині і крах окупаційної політики на Україні 53
П. М. Калениченко — Ради робітничих депутатів у Польщі на заключному етапі (1919 р.) 60
Е. М. Голін — Історико-економічні вигадки і фальшиві пророцтва «остфоршунгу» 68

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Я. Д. Ісаєвич (Львів) — Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму 78
В. В. Панашенко — До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. 85
М. Ф. Пономаренко (Золотоноша Черкаської області) — Ономастичні відомості в «Історії міст і сіл Української РСР» 94

ЗАМІТКИ

- О. С. Шуляк (Мелітополь) — Підвищення кваліфікації керівних сільськогосподарських кадрів у роки семирічки 102
Я. О. Матвіїшин — Сторінка з історії українсько-польських наукових зв'язків XV ст. 107

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- В. С. Михайлюк (Одеса) — З історії партійного керівництва ЛКСМУ в 1928—1932 рр. 102
А. Ф. Суrowsий (Кам'янець-Подільський) — Діяльність КП(б)У по створенню профспілки сільськогосподарських робітників (1919—1920 рр.) 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. М. Хвиль (Хорол Полтавської області) — Про знання з історії ників до Полтавського педінституту 107

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

НАШ КАЛЕНДАР

Л. Я. Зрезарцева — 10-річчя Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби	119
І. Д. Красовський (<i>Львів</i>) — До 100-річчя створення товариства «Прогресу»	122
В. Ю. Твердохліб (<i>Львів</i>) — Один з керівників «Червоної дванадцятки» (До 70-річчя від дня народження С. О. Мельничука)	123
Л. Г. Москвич, А. І. Сторчак — Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького)	125

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. М. Гапусенко — Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії	130
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. О. Романцов — В. Е. Полетаев. Рабочие Москвы на завершающем этапе строительства социализма (1945—1958 гг.)	133
М. П. Громова — Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917—1945 рр.)	135
Ф. П. Шевченко — Владислав А. Серчик Коліївщина	136
А. І. Доронченков, В. А. Жебокрицький — Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 годы)	139
І. Ф. Черніков — Д. М. Філіпенко. Друзі й вороги революційної Туреччини	140
М. Д. Семенчук — И. Майский. Б. Шоу и другие. Воспоминания	141

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. О. Василько — Всесоюзний огляд-конкурс праць молодих учених-суспільствознавців	143
А. П. Бовтрук — Всесоюзний зліт учасників походу по місцях революційної, бойової та трудової слави	143
С. Б. (<i>Ужгород</i>), І. Б. (<i>Ужгород</i>) — Фестиваль «Ленінська дружба народів» на Закарпатті	144
П. М. Дралюк — Історична тематика у планах «Наукової думки»	145
Т. Д. Бондар — Захист докторської дисертації П. Т. Троньком	147
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1968 р.	148

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 12, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

ктор Л. А. Стражник.

Коректори Н. Г. Тараскіна, Л. П. Волкова.

К-210. Тираж 8081. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. ксво-видави. аркушів 16,72. Здано на складання 27.X 1968 р. Підписано до друку 12.XII 1968 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

І. М. ІГНАТЕНКО

Директор Інституту історії партії при ЦК КПБ

ПІВСТОЛІТТЯ ЛЕНІНСЬКИМ ШЛЯХОМ (До 50-річчя БРСР і Компартії Білорусії)

Компартія Білорусії була створена 30 грудня 1918 р., в суворі часи, коли народи нашої країни вели нерівний бій з міжнародною і внутрішньою контрреволюцією, героїчно захищаючи завоювання Великого Жовтня, молоду Радянську владу. Створення Компартії Білорусії було підготовлене всім ходом економічного, політичного й культурного розвитку білоруського краю.

Більшовицькі організації на території Білорусії виникли на початку ХХ ст. З самого початку свого існування вони очолили класову боротьбу трудящих, готували маси до генеральної битви з царизмом, буржуазією та поміщиками.

Після повалення самодержавства з ініціативи більшовиків у Білорусії були створені Ради робітничих і солдатських депутатів, профспілки, фабрично-заводські, солдатські та селянські комітети, народна міліція. Більшовики були найпопулярнішими в масах пропагандистами й агітаторами, що закликали до остаточної перемоги над експлуататорами.

Перший час більшовики Білорусії входили до об'єднаних соціал-демократичних організацій, де кількісно переважали меншовики й бундівці. Позбавленню від «об'єднання» допомогли Квітневі тези В. І. Леніна та рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків. «Він (В. І. Ленін),— писав О. Ф. Мясников,— перший дав ясні лозунги більшовицької партії. Після цього нам удалося оформитися самим як певній організації, хоч і до того ми всі вважали себе більшовиками»¹.

Першими розірвали з «об'єднанням» більшовики Гомеля, які 6 квітня 1917 р. утворили свою самостійну організацію². 2 червня збори більшовиків і меншовиків-інтернаціоналістів Мінська ухвалили резолюцію про розрив з «об'єднанкою». Було утворено тимчасовий партійний комітет на чолі з О. Ф. Мясниковим³. Остаточний розрив з «об'єднанкою» стався 30 червня 1917 р. Тоді ж був обраний і Мінський комітет РСДРП(б), до складу якого увійшли О. Ф. Мясников (голова), В. Г. Кнорін, В. М. Фрейман, Кузнецов, Галкін, В. М. Фомін та ін.⁴ У липні—серпні оформилися більшовицькі організації у Вітебську, Бобруйську, Речиці, Слуцьку та інших містах Білорусії. Особливо швидко зростали ряди більшовиків після VI з'їзду партії. Мінський

¹ ПА ІІП при ЦК КПБ, ф. 60, оп. 1, од. зб. 354, арк. 26.

² В борьбе за Октябрь в Белоруссии и на Западном фронте, Минск, 1957, стор. 106.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы, Минск, 1957, т. I, стор. 338.

⁴ Хроника важнейших событий истории КПБ, Минск, 1962, стор. 247.

комітет більшовиків за угодою з більшовицькими організаціями інших міст і Західного фронту почав підготовку до створення обласної партійної організації.

Перша Північно-Західна обласна конференція РСДРП(б) відбувалася з 15 по 18 вересня. На ній були присутні 88 делегатів, які представляли 7132 членів і 2058 співчуваючих. Найбільшими були Мінська (1200 членів), Гомельська (820), Слуцька (200), Бобруйська (187), Замирівська (135) організації. Велика кількість більшовиків налічувалася на Західному фронті. У II армії було 2388 членів партії та 400 співчуваючих, у X, відповідно, — 1156 і 1164, а в III — 532 члени партії⁵.

Конференція вирішила утворити Північно-Західну обласну організацію РСДРП(б) і обрала Обласний комітет у складі О. Ф. Мясникова (голова), В. С. Селезнева, В. В. Каменщикова, М. С. Тихменева, І. Я. Алібегова, М. М. Хатаевича, М. В. Рогозинського та ін. Всього в обком було обрано 27 чоловік⁶. Друкованим органом Обласного комітету була затверджена газета «Молот» (замість закритої Тимчасовим урядом «Звезды»). Так було завершено оформлення обласної більшовицької організації Білорусії.

Після цієї конференції більшовики Білорусії посилили боротьбу за більшовизацію Рад. Під час вересневих виборів Мінської Ради більшовики дістали 184 місця з 337⁷. Головою Мінської Ради був обраний член Північно-Західного обласного комітету РСДРП(б) К. І. Ландер. Помітно посилювався вплив більшовицьких фракцій у Радах робітничих і солдатських депутатів Слуцька, Гомеля, Речиці, Орші, Вітебська, Полоцька. На Другий Всеросійський з'їзд Рад від Білорусії було обрано 46 депутатів, у тому числі 20 більшовиків і 6 лівих есерів⁸.

До моменту збройного повстання в Петрограді вплив більшовиків у масах посилювався ще більше. За ними йшла більшість солдатів Західного фронту, робітників і трудящих селян Мінської та Вітебської губерній. На виборах до Установчих зборів за більшовиків голосувало на Західному фронті — 67,3%, в Мінській губернії — 63,1%, у Вітебській — 51% усіх виборців⁹. Лише в Могильовській губернії більшість здобули есери.

25 жовтня — в день перемоги збройного повстання в Петрограді — Мінська Рада взяла владу в свої руки і утворила Військово-Револьюційний комітет. Ради брали в свої руки владу й в інших містах. З 19 по 25 листопада відбулися з'їзди селянських депутатів, робітничих і солдатських депутатів Західної області, солдатів Західного фронту. Всі три з'їзди одностайно підтримали II Всеросійський з'їзд Рад і утворений ним Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним, обрали виконавчі комітети, які об'єдналися і утворили Виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Західної області та фронту, очолений більшовиком М. В. Рогозинським. Головою Ради народних комісарів Західної області та фронту був обраний К. І. Ландер, а Головнокомандуючим Західним фронтом О. Ф. Мясников.

Підсумки боротьби партійних організацій Білорусії за встановлення й зміцнення Радянської влади підбила III Надзвичайна Північно-Західна конференція РСДРП(б), яка почала свою роботу 23 грудня 1917 р. в Мінську. На ній було представлено 60 тис. членів партії¹⁰.

⁵ Хроника важнейших событий истории КПБ, Минск, 1962, стор. 273.

⁶ КП(б)Б у рэзалюцыях, частка 1 (1903—1921), Мінск, 1933, стор. 112.

⁷ Хроника важнейших событий истории КПБ, стор. 279.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 3875, оп. 1, спр. 12, арк. 20.

⁹ Там же, ф. 13, оп. 2, спр. 54, арк. 67—70.

¹⁰ Хроника важнейших событий истории КПБ, стор. 335.

Організаційна робота партійних і радянських органів у проведенні революційних перетворень у Білорусії була перервана війною, що її на початку 1918 р. почала проти Країни Рад кайзерівська Німеччина. Німецькі війська окупували територію Мінської і значну частину Могильовської та Вітебської губерній.

Збройна боротьба проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції стала першорядним завданням більшовицької партії. Північно-Західний обласний комітет РСДРП(б) провадив велику роботу по організації партизанського руху та партійного підпілля на окупованій ворогом території. 28 лютого 1918 р. був утворений Мінський підпільний комітет більшовиків. На початок літа 1918 р. була створена густа мережа підпільних організацій. 8—11 серпня у Смоленську відбулася крайова конференція підпільних організацій окупованих районів Білорусії та Литви. В роботі її взяли участь 44 делегата, які представляли 300 підпільних організацій, що об'єднували 1474 членів партії і 1430 співчувачих¹¹. Конференція утворила Крайовий комітет комуністичних організацій окупованих областей Білорусії та Литви у складі Й. Агола, О. Криницького, Б. Райцеса, П. Ревінського, П. Серебрякова, А. Славинського, П. Ейдукевича, К. Керновича, Ю. Лицкевича і звернулася до трудящих Білорусії та Литви із закликом посилити боротьбу з окупантами.

Під керівництвом підпільних партійних організацій у Білорусії розгорнувся могутній партизанський рух. Майже в усіх районах діяли партизанські загони, що підтримували регулярний зв'язок з частинами Червоної Армії¹².

Зростання партизанського руху, революційна робота підпільників серед солдатів німецьких гарнізонів різко послабили морально-політичний стан окупаційних військ. Листопадова революція в Німеччині повністю деморалізувала німецьку армію. Всі ці фактори примусили німецьке командування прийняти рішення про виведення своїх військ з радянської території. Червона Армія у взаємодії з партизанськими загонами визволила Білорусію від німецького нашествия.

В цих умовах 30—31 грудня 1918 р. в Смоленську зібралася шоста Північно-Західна обласна конференція РКП(б), на якій були присутні 175 делегатів з вирішальним і 31 делегат з дорадчим голосом. Ці 206 делегатів представляли всі комуністичні організації на території Білорусії, що об'єднували 17 771 члена партії¹³.

Конференція прийняла два важливих рішення, що визначали дальшу долю білоруського народу: Західна Комуна була проголошена Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою; конференція, згідно з рішенням делегатів, стала Першим з'їздом Комуністичної партії більшовиків Білорусії¹⁴.

Компартія Білорусії була створена як складова частина РКП(б). У привітанні Першого з'їзду КПБ Центральному комітетові РКП(б) підкреслювалося, що Компартія Білорусії в своїй діяльності завжди керуватиметься директивами ЦК РКП(б), вважаючи його «своїм партійним органом»¹⁵.

Історичне значення Першого з'їзду полягає в тому, що на ньому було прийнято рішення про самовизначення білоруського народу. Вперше в історії трудящі Білорусії створили свою національну державу —

¹¹ Хроника важнейших событий истории КПБ, стор. 386.

¹² Там же, стор. 385.

¹³ ПА ІІІ при ЦК КПБ, ф. 4, оп. 2, од. зб. 2, арк. 15; од. зб. 3, 3-а, арк. 1—19.

¹⁴ Там же, арк. 8, 15.

¹⁵ Там же, од. зб. 3, арк. 210.

Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку. Джерелом створення БРСР як і всіх інших радянських республік була Велика Жовтнева соціалістична революція.

Рішення з'їзду про утворення Комуністичної партії Білорусії знаменувало завершення багаторічного процесу розвитку тут більшовицького руху.

Компартія та уряд республіки приступили до роботи по дальшому проведенню революційних перетворень. Вигнання німецьких окупантів не означало того, що з інтервенцією покінчено. Західні імперіалісти готували для нового походу на країну Рад армію Пілсудського. Зважаючи на це, з'їзди Рад Литви, та Білорусії визнали за необхідне об'єднатися в одну Литовсько-Білоруську республіку.

4—6 березня 1919 р. на спільному з'їзді у Вільно (Вільнюсі) відбулося об'єднання Комуністичних партій Литви та Білорусії. На цей час обидві партії налічували в своїх рядах 17 636 членів, у тому числі КП(б)Б — 14 285 і Компартія Литви і Білорусії 3 351 членів¹⁶.

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. міжнародне становище Республіки Рад ускладнилося. Активізація контрреволюційних імперіалістичних сил робила очевидною необхідність зміцнення західних рубежів молодой країни соціалізму. Об'єднання братерських республік і комуністичних партій було важливим кроком у створенні могутнього пролетарського фронту для захисту завоювань Великого Жовтня.

Компартія Литви і Білорусії не змогла після з'їзду зайнятися питаннями господарського та державного будівництва. Збройна агресія буржуазної Польщі, загарбання її військами Бреста і Західної частини Гродненської губернії змусили партію звернути головну увагу на мобілізацію народу на боротьбу з інтервентами.

11 квітня 1919 р. ЦК КП(б)Л і Б прийняв рішення про воєнну мобілізацію комуністів. Бобруйська і Мінська партійні організації відправили на фронт усіх комуністів віком від 18 до 25 років і організували військове навчання членів партії старшого віку. У травні та липні були проведені додаткові мобілізації комуністів¹⁷.

Боротьба з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією вимагала об'єднання зусиль усіх радянських республік. У травні 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв директиву про військову єдність, яка передбачала створення єдиного командування і найсуворішу централізацію в розпорядженні всіма силами та ресурсами радянських республік. Партія вживала заходів до зміцнення Західного фронту. Членом його реввійськради був призначений Й. В. Сталін, а XVI армії — Г. К. Орджонікідзе. Під їх керівництвом місцеві партійні та радянські органи провели велику роботу по підвищенню боєздатності Червоної Армії.

ЦК КП(б)Л і Б піднімав трудящих окупованих територій на боротьбу з ворогом. Для керівництва підпільною роботою у Вільно й Мінську були організовані крайові центри, а при ЦК КП(б)Л і Б в Смоленську — спеціальне бюро по нелегальній роботі¹⁸.

Під керівництвом партійних організацій у зайнятих польськими військами районах розгортався могутній партизанський рух. Видатними організаторами його стали С. Плащинський, В. Погирейчик, А. Блажко, С. Вілюга, А. Кривощоков, П. Полонейчик, М. Левков, М. Ус та багато інших комуністів.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, часть I (1883—1920 гг.), стор. 356. Компартія Литви і Білорусії існувала на той час на території Литви та західної частини Білорусії.

¹⁷ Там же, стор. 364.

¹⁸ Там же, стор. 376.

Після розгрому Денікіна восени 1919 р. контрреволюційні надії міжнародного імперіалізму були покладені на Пілсудського, війська якого 25 квітня 1920 р. почали наступ на Радянську Росію. Одночасно почався наступ військ Врангеля на півдні.

ЦК РКП(б) розробив програму боротьби з ворогом. Вона була викладена в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23 травня 1920 р. Ця ділянка відсічі інтервентам оголошувалася головним вирішальним фронтом республіки. Партія закликала робітників і селян мобілізувати всі зусилля на відсіч ворогу.

Вжиті дійові заходи дали радянським військам змогу перейти в наступ у червні на Південно-Західному, а в липні — на Західному фронтах. На початок серпня 1920 р. вся Білорусія була повністю очищена від окупантів.

На визволеній території (до скликання Всебілоруського з'їзду Рад) владу взяв у свої руки Мінський губернський Військово-Революційний комітет на чолі з О. Г. Червяковим. Для організації Радянської влади на місцях ЦК КП(б)Л і Б надіслав у всі повіти своїх уповноважених. В період між 4 і 16 липня там були організовані військкревкоми. Партійне керівництво в повітах здійснювали партійно-організаційні трійки, затверджені ЦК КП(б)Л і Б.¹⁹

У зв'язку з тим, що владу в Литві захопила буржуазія, 31 липня 1920 р. об'єднане засідання представників КП(б)Л і Б, радянських і профспілкових організацій Мінська й Мінської губернії прийняло «Декларацію про оголошення незалежності Радянської Соціалістичної Республіки Білорусії»²⁰. ЦК РКП(б) ухвалив рішення про поділ єдиної КП(б)Л і Б на Компартію Білорусії та Компартію Литви.

До скликання з'їзду КП(б)Б всією партійною роботою керувало Тимчасове Центральне Бюро КП(б)Б.

22—25 листопада 1920 р. відбувся III з'їзд КП(б)Б. На ньому було підбито підсумки збройної боротьби білоруського народу за владу Рад і покладено початок переходу до мирного будівництва.

У роботі з'їзду брали участь 68 делегатів, що представляли 1700 членів партії. У числі делегатів було 27 чоловік зі стажем, що починався до жовтня 1917 р., у тому числі 5 чоловік зі стажем до 1905 р. Серед делегатів були 22 робітники, 9 селян, 29 представників інтелігенції.²¹ 53 делегата були віком до 35 років²¹.

Обстановка, що склалася на кінець 1920 р., характеризувалася тим, що радянські республіки, об'єднані у військово-політичний союз, ціною великих жертв завоювали мир і прагнули зміцнити його. Міжнародний імперіалізм в умовах зростання революційного руху не міг відкрито продовжувати своє агресивне воєнне втручання і змушений був змінити форми й методи антирадянської політики. Економічна блокада, шпіднаж і диверсії, організація заколотів, провокації на кордонах — ось засоби, до яких вдалася тепер світова буржуазія в боротьбі з Радянською владою.

Враховуючи особливості цієї обстановки, III з'їзд КП(б)Б поставив головним завданням партії всемірне зміцнення диктатури пролетаріату, встановлення в республіці зразкового радянського порядку, негайне проведення революційних перетворень, насамперед експропріації буржуазії, що сприяло б поліпшенню становища трудящих. З'їзд вимагав від Наркомзему БРСР до початку весняної сівби завершити роботу по передачі селянству не менше двох третин усіх колишніх поміщи-

¹⁹ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, часть I, стор. 391.

²⁰ Там же, стор. 392.

²¹ ПА ІІП при ЦК КПБ, ф. 4, оп. 2, од. зб. 8, арк. 49—50.

цьких, монастирських та інших земель нетрудового користування, подавати всіляку матеріальну допомогу бідності і вести пропаганду колективних форм землекористування.

Велику увагу з'їзд приділив відбудові промисловості, сільського господарства, розвитку кустарних промислів, кооперації. З метою мобілізації всіх сил на господарський фронт було визнано за необхідне введення трудової повинності, поширення її на залишки буржуазії, спекулянтів та інших паразитичних елементів.

Поставивши на перший план завдання господарського будівництва, III з'їзд КП(б)Б відповідно до цього, висунув вимогу перебудувати всю організаційно-партійну роботу. Центральному Бюро було дано вказівку про направлення на господарський фронт основних сил партійних працівників. Відчуваючи гостре невивантаження кадрів, що було викликане зменшенням кількості членів КП(б)Б у вісім разів (чимало комуністів загинуло на фронтах), Центральне Бюро вжило заходів щодо підготовки партійно-комсомольських кадрів. 13 серпня 1920 р. в Мінську почала діяти міська партійна школа, в якій навчалось 200 чоловік. У вересні відкрилась Центральна партійно-радянська школа Білорусії, контингент учнів якої становив 132 чоловіка²². Значну допомогу кадрами подали Компартії Білорусії ЦК РКП(б) політоргани Західного фронту. В 1920 р. в республіку Центральним Комітетом РКП(б) були направлені 118, Політуправлінням Західного фронту — 79, іншими організаціями — 51 чоловік, всього 248 досвідчених, політично зрілих партійних працівників, 105 з яких повели партійно-радянську й господарську роботу на місцях²³.

Особливу увагу з'їзд приділив зміцненню єдності партійних рядів, підвищенню бездлатності партії. До свого III з'їзду КП Білорусії прийшла малочисельною. Серед 2 тис. членів, що перебували в її рядах, приблизно чверть становили вихідці з дрібнобуржуазних і націоналістичних партій. 18 таких вихідців були серед делегатів III з'їзду²⁴. Чимало з них вступили в Комуністичну партію з метою розкладу її з середини. Так, наприклад, делегати Борисівської повітової організації Голодець і Вульфюс (у минулому есери) в своїх виступах бруднили роботу КП(б)Б, зводили наклепи на Центральне Бюро, відстоюючи есєрівські погляди.

З'їзд не міг не звернути уваги на ту обставину, що робітники й селяни становили менше половини його делегатів — 45,5%²⁵. В ряди партії влилося багато молоді, яка добре проявила себе у боротьбі за Радянську владу, але не мала ще достатнього політичного досвіду. Виявляючи піклування про зміцнення єдності партії, з'їзд закликав партійні організації посилити роботу по залученню в партію робітників і найбіднішого селянства, по комуністичному вихованню молодих членів партії, добиватися зростання їх свідомості та активності. В тезах з організаційного питання, прийнятих з'їздом, підкреслювалося: «Партійною роботою вважається не тільки робота по агітації та пропаганді, але будь-яка корисна робота як на фабриці, так і в сільському господарстві, що в цей момент важлива й потрібна для партії та республіки. Завданням партії є впровадити це в свідомість кожного окремого робітника і селянина»²⁶.

Складні завдання господарського будівництва можна було розв'язати лише на основі посилення партійного керівництва і впливу на ма-

²² ПА ІІП при ЦК КПБ, ф. 4, оп. 2, од. зб. 8, арк. 19.

²³ Там же, арк. 15.

²⁴ Там же, арк. 50.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, арк. 22.

си. З цією метою з'їзд запропонував партійним організаціям підняти рівень організаційної та виховної роботи в профспілках, Радах, комсомолі, брати активну участь у безпартійних конференціях, делегатських зборах робітниць і селянок, залучати до партійної роботи батраків і найбідніших селян.

III з'їзд КП(б)Б прийняв рішення в питанні взаємовідносин БРСР і РРФСР. У ньому вказувалося, що Білорусія, будучи Соціалістичною Радянською Республікою, є одночасно складовою частиною РРФСР. Виходячи з цього, всім органам пропонувалося у вирішенні питань щодо спільних заходів підпорядковуватися відповідним комісаріатам РРФСР. Тимчасом у питаннях місцевого характеру вони мали підпорядковуватися ЦВК і РНК БРСР²⁷.

З'їзд відзначив, що в розв'язанні місцевих завдань КП(б)Б повинна завжди виходити з загальних інтересів усіх радянських республік, а політика КП(б)Б є складовою частиною політики РКП(б), відповідно до місцевих умов.

На з'їзді було обрано Центральне Бюро КП(б)Б у складі В. Г. Кноріна, О. Г. Червякова, Ходасевича, А. С. Славінського, Й. О. Адамовича, П. М. Серебрякова та ін.

III з'їзд знаменував початок другого періоду історії Комуністичної партії Білорусії. Трудящі маси, керовані більшовиками, приступили до будівництва нового соціалістичного суспільства.

Умови були складні. Імперіалістична та громадянська війни буквально спустошили Білорусію. З 715 промислових підприємств було знищено 480. Посівні площі зменшилися удвічі. Різко скоротилося поголів'я худоби. Внаслідок неврожаю 1920 р. в країні почалися голод, безкормиця, падіж худоби. Розруха і продрозкладка породжували невдоволення селянства. Під загрозою опинився його союз з робітничим класом — основа диктатури пролетаріату. За цих умов підняли голову недобиті контрреволюційні елементи, які організували в ряді районів антирадянські заклоти. Почав розвиватися куркульський бандитизм.

У складний для всієї Країни Рад час партія, керована В. І. Леніним, здійснила крутий поворот від політики воєнного комунізму до непу — єдино правильний за тих умов крок, що забезпечував побудову соціалістичного суспільства.

На основі непу ленінська партія мобілізувала всі сили на боротьбу з розрухою і перемогла її. У 1922 р. радянські республіки об'єдналися в Союзі РСР. З допомогою народів братніх республік, під керівництвом партії трудящі Білорусії відбудували народне господарство. Здійснюючи проголошений XIV з'їздом ВКП(б) курс на соціалістичну індустріалізацію, ЦК КП(б)Б розробив конкретні заходи по створенню в республіці великої промисловості. У числі перших новобудов були Осинівська електростанція, Гомельський завод сільськогосподарського машинобудування, перша в Білорусії гідроелектростанція на р. Вихрі, ряд підприємств промисловості будматеріалів. Реконструйовувалися вже існуючі підприємства. У 1927 р. промисловість республіки освоїла виробництво верстатів, сільськогосподарських машин. За перші два роки соціалістичної індустріалізації кількість робітничого класу Білорусії збільшилася на 8 тис. чоловік²⁸.

Наприкінці 1927 р. соціалістичний сектор у промисловості БРСР становив 98,5%, у торгівлі близько 76%, тимчасом як у сільському господарстві складав незначну частку; було лише 416 колгоспів і 140 радгоспів²⁹. Переважання дрібних селянських господарств у сільськогос-

²⁷ КП(б)Б у резолюціях, частка 1, стор. 169.

²⁸ Промышленность БССР. Итоги и перспективы, Минск, 1928, стор. 37.

²⁹ ЦДАЖР БРСР, ф. 334, оп. 1, спр. 754, арк. 154.

подарському виробництві стримувало темпи соціалістичного будівництва.

Керуючись тезами ЦК ВКП(б) до XV з'їзду, Компартія Білорусії на своєму XI з'їзді (листопад 1927 р.) визначила головним завданням своєї політики на селі невпинне зростання соціалістичного сектору і загальне піднесення виробничих сил у сільському господарстві³⁰. КП(б)Б дала нищівну відсіч правим опортуністам, які виступали проти рішень XV з'їзду ВКП(б).

Проводячи в життя рішення XV з'їзду, Компартія Білорусії розгорнула підготовчу роботу до масової колективізації. Вже в 1928 р. було створено 578 нових колгоспів — більше ніж за всі попередні роки Радянської влади.

Відзначаючи перші успіхи в цьому напрямі, XII з'їзд КП(б)Б (лютий 1929 р.) намітив ряд заходів по підготовці масової колективізації сільського господарства: збільшення сільськогосподарського кредиту, поліпшення постачання сільськогосподарськими машинами, активізацію пропаганди досягнень кращих колгоспів і радгоспів тощо.

З'їзд затвердив контрольні цифри першого п'ятирічного плану республіки, який передбачав прискорений розвиток машинобудування і металообробки, збільшення видобутку палива, розширення енергетичної бази. Питома вага промисловості у валовій продукції республіки мала зрости з 25,8% до 43%³¹.

П'ятирічка намічувала посилення темпів колективізації сільського господарства, ліквідацію неписьменності серед дорослого населення і впровадження загального початкового навчання дітей шкільного віку, далі зростання матеріального добробуту трудящих.

Компартія Білорусії провела велику практичну й організаційну роботу по мобілізації мас на дострокове виконання п'ятирічки. Центральний комітет партії, відповідно до нових умов, перебудував роботу міських і сільських партосередків, вжив ряд заходів щодо посилення партійного керівництва профспілковими та комсомольськими організаціями, пошкваллення роботи Рад і кооперативних об'єднань, розвитку шефства міста над селом.

Завдяки героїчній праці білоруського народу при братерській допомозі народів усіх радянських республік перша п'ятирічка розвитку народного господарства БРСР була виконана достроково. В республіці виникли нові галузі промисловості: машинобудівна, енергетична, торф'яна, хімічна, будматеріалів. У 1932 р. питома вага промислової продукції у валовій продукції всього народного господарства становила 67%. Республіка перетворилася з аграрної в індустріальну.

За роки п'ятирічки було організовано понад 9 000 колгоспів, 219 нових радгоспів, 57 МТС. Посівна площа колгоспів і радгоспів становила в 1932 р. близько 50% від загальної посівної площі республіки. В сільському господарстві працювало понад 2 800 тракторів і багато інших сільськогосподарських машин.

Великий крок уперед зробив білоруський народ у роки другої п'ятирічки. В 1937 р. промисловість республіки дала удвічі більше продукції ніж у 1932 р. Питома вага промислової продукції від загальної досягла вже 77,5%. У великій промисловості було зайнято 174,9 тис. робітників, тобто в 6,8 раза більше ніж до революції. У 1933—1937 рр.

³⁰ XI з'їзд Камуністичнай партії (бальшавікоў) Беларусі (22—29 лістапада 1927 г.). Стэнаграфічная справаздача, стор. 448.

³¹ П'ятилетний план народного хозяйства и культурного строительства БССР, Минск, 1928, стор. XXXI.

була здійснена реконструкція всіх галузей народного господарства³².

Була завершена колективізація сільського господарства. В 1937 р. колгоспи об'єднували 680 тис. селянських господарств (87,5%), а посівна площа колгоспів становила 96% від загальної посівної площі (без радгоспів). На території республіки працювали 200 МТС. Валова продукція зернових у республіці порівняно з 1913 р. збільшилася за п'ятирічку на 1 272 тис. ц³³.

Успішний розвиток соціалістичної економіки та сільського господарства дав змогу значно піднести рівень матеріального добробуту трудящих міста і села. Середньорічна заробітна плата робітників збільшилася удвічі порівняно з 1932 р.

Під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснювалась культурна революція. Впроваджувалося семирічне навчання дітей та підлітків. У школах всевобучу навчалися понад мільйон учнів, у вузах і технікумах понад 48 тис. студентів. За роки другої п'ятирічки вища та середня спеціальна школа дала народному господарству 7 444 спеціалістів з вищою і 19 678 — з середньою освітою. В республіці працювали Академія наук, 12 театрів, 848 стаціонарних кіноустановок, видавалося 196 республіканських, окружних, міських, районних і багатотиражних газет, 6 журналів. За успіхи в соціалістичному будівництві ЦВК СРСР 15 березня 1935 р. нагородив Білоруську РСР орденом Леніна.

Великих успіхів досяг білоруський народ, керований Комуністичною партією в наступні роки. Але мирна творча праця була перервана війною, розв'язаною фашистською Німеччиною. Разом з усіма народами Радянського Союзу білоруський народ піднявся на Велику Вітчизняну війну проти гітлерівських загарбників. Уже в перші дні війни на білоруській землі легендарні захисники Брестської фортеці, безстрашні прикордонники показали чудеса героїзму.

На тимчасово окупованій території Білорусії розгорілося вогнище всенародної боротьби проти фашистських розбійників. Керівною й спрямовуючою силою в цій боротьбі була Компартія Білорусії. Виконуючи директиви ЦК КПРС, комуністи республіки мобілізували всі сили народу на відсіч ворогу. Десятки тисяч комуністів влилися в ряди Радянської Армії, народного ополчення. В підпільних партійних і комсомольських організаціях працювали й боролися понад 35 тис. комуністів і понад близько 100 тис. комсомольців. Понад 370 тис. партизанів і 70 тис. підпільників, активно підтримувані всім народом, вели збройну боротьбу з окупантами³⁴.

Пліч-о-пліч з білоруськими партизанами мужньо билися відважні українські брати. У складі партизанських загонів і з'єднань в Білорусії налічувалося понад 11 тис. українців у тому числі начальник штабу партизанського з'єднання Ф. Ф. Капуста, командири партизанських бригад В. Г. Єременко, К. Ф. Шашкін, І. С. Федосеєнко, С. Я. Мазур. Чимало мужніх борців було нагороджено орденами та медалями СРСР, а деякі з них, як, наприклад, В. В. Щербина, А. П. Бринський, І. М. Тимчук удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Своєю героїчною боротьбою з окупантами білоруські та українські партизани вписали не одну славу сторінку в історію Великої Вітчизняної війни. Найяскравішим прикладом їх бойової співдружності був рейд по західних областях Білорусії, проведений у травні — червні

³² Основные итоги развития народного хозяйства БССР за вторую пятилетку и наметки на третью пятилетку, Минск, 1939, стор. 10.

³³ Социалистическое строительство БССР за годы второй пятилетки, Минск, 1939, стор. 40.

³⁴ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, часть II (1921—1966), Минск, 1967, стор. 384.

1944 р. з'єднанням під командуванням П. П. Вершигори разом з білоруськими партизанами.

Героїчний подвиг білоруського народу в Великій Вітчизняній війні дістав високу оцінку Комуністичної партії та Радянського уряду. Понад 300 тис. воїнів і 100 тис. партизанів-білорусів були нагороджені орденами та медалями, понад 300 чол. були удостоєні звання Героя Радянського Союзу³⁵. Орденом Червоного Прапора був нагороджений комсомол Білорусії. Вічно пам'ятатимуть радянські люди імена вірних синів і дочок білоруського народу, які віддали своє життя за справу комунізму — віце-адмірала Якова Дрозда, генерала Льва Доватора, снайпера Феодосія Смолечкова, льотчиків Олександра Горовца та Миколу Гастелло, солдата Петра Купріянова, партизанів Костянтина Заслонова, Тихона Бумажкова, Михайла Сильницького, Віри Хоружої, Зинаїди Портнової та багатьох інших.

Величний подвиг зробив білоруський народ у післявоєнний період на фронті мирного будівництва. Гітлерівські загарбники завдали народному господарству та культурі республіки колосальних збитків. Було зруйновано й спалено 209 міст і райцентрів (з 270), 2 200 сіл, 80% міського житлового фонду, 500 тис. колгоспних громадських будівель і 420 496 будинків колгоспників³⁶. Велика кількість народного майна була пограбована і вивезена в Німеччину. Фашисти знищили в Білорусії понад 2 200 тис. радянських громадян. У 1945 р. обсяг промислової продукції становив лише 20% довоєнного рівня (1940 р.).

Але білоруський народ не був самотнім, постійно відчуваючи братерську допомогу всіх радянських народів. З усіх кінців СРСР в Білорусію йшли ешелони з промисловим устаткуванням, будматеріалами, товарами масового вжитку, худобою тощо. З братніх республік у Білорусію прибували численні спеціалісти промисловості, сільського господарства та будівництва.

Велику роботу по мобілізації трудящих республіки на відбудову і дальший розвиток народного господарства та культури провела Комуністична партія Білорусії.

У післявоєнні роки в республіці розгорнулося потужне промислове будівництво. Були споруджені автомобільний, тракторний, мотовелосипедний, підшипниковий, годинниковий, моторний, радіаторний, нафтоперегонний та інші заводи, азотнотуковий, калійні, суперфосфатний, камвольний, тонкосуконний, лавсановий та інші комбінати. На карті республіки виникли назви нових міст — Новополицька, Солігорська, Світлогорська, Жодіна.

Тепер БРСР — республіка високорозвинутої промисловості. Вона займає в Радянському Союзі перше місце по виробництву важких автомобілів і сілосозбиральних комбайнів, друге — по випуску автоматичних ліній, вантажних автомобілів, фанери, льоноволокна, лляних тканин, видобутку торфу. Білоруські трактори працюють більш ніж у 50, автомобілі — 40, металорізні верстати — 60 зарубіжних країнах. Створені й розвиваються нові прогресивні галузі промисловості — хімічна, радіоелектронна, приладобудівна та ін.

Великих успіхів домоглися трудівники сільського господарства. В республіці немає відстаючих колгоспів і радгоспів. Всі галузі сільського господарства оснащені найновішою технікою. Докорінно змінюються побут сільських жителів, обличчя села.

Героїчна праця білоруського народу дістала високу оцінку. Респуб-

³⁵ Вторая мировая война, книга третья (Движение Сопротивления в Европе), М., 1966, стор. 90.

³⁶ В. Раманюскі. Саўдзельнікі ў злачынствах, Мінск, 1964, стор. 181.

ліка була вдруге нагороджена орденом Леніна. Цієї ж нагороди були удостоєні Вітебська, Гомельська, Мінська області та місто Мінськ. Помітно збільшилася сім'я орденоносних підприємств, колгоспів, радгоспів, вузів і шкіл.

50-річчя своєї республіки та партії білоруський народ зустрічає в обстановці нового могутнього політичного, господарського й культурного піднесення. Робітники, колгоспники та інтелігенція республіки, керовані КП Білорусії, самовіддано працюють над перетворенням у життя Програми партії, історичних рішень XXIII з'їзду КПРС.

Значним кроком по шляху створення матеріально-технічної бази комунізму буде виконання завдань поточної п'ятирічки. Національний прибуток республіки має збільшитися в 1,6 раза. Валова продукція промисловості в 1970 р. порівняно з 1965 р. зросте в 1,8 раза, а сільського господарства — на 24 %. У 1967 р. національний прибуток БРСР склав 7,3 млрд. крб.³⁷ За роки п'ятирічки ще більше зросте культурний рівень трудящих, підвищиться їх матеріальний добробут.

Вирішальним фактором усіх досягнень білоруського народу є ленінська політика Комуністичної партії, її величезний авторитет у народі

Напередодні Великого Жовтня, коли зібралася I Північно-Східна конференція РСДРП(б), більшовики Білорусії налічували в своїх рядах близько 9 тис. чоловік, а тепер понад 389 тис. 838 тис. юнаків і дівчат є членами Ленінської Комуністичної Спілки Молоді Білорусії³⁸.

Успіхи білоруського народу в політичному, економічному й культурному розвитку, досягнуті за роки Радянської влади, є переконливим свідченням переваг соціалістичного ладу, вирішальним фактором побудови комунізму. Тепер, коли все прогресивне людство готується відзначити 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, ці успіхи наочно підтверджують правоту й життєвість ленінського вчення. Шлях, вказаний К. Марксом і В. І. Леніним — шлях усіх народів.

³⁷ «Советская Белоруссия», 6 березня 1966 р., Экономика Советской Белоруссии, Минск, 1967, стор. 520.

³⁸ «Советская Белоруссия», 6 березня 1966 р.

ГАНСІОХЕН ФОГЛЬ

Консул Генерального Консульства
Німецької Демократичної Республіки (в Києві)

П'ЯТДЕСЯТА РІЧНИЦЯ ЗАСНУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ

31 грудня 1918 р. редактована видатними німецькими революціонерами К. Лібкнехтом і Р. Люксембург газета «Роте Фане» вийшла у дещо зміненому вигляді. На відміну від попередніх номерів, під назвою газети № 45 значилося: «Центральний Орган Комуністичної партії Німеччини (Союзу Спартакса)». На першій сторінці газети впадав у вічі заголовок «Заснування Комуністичної партії». Факт, про який повідомляла перша сторінка газети «Роте Фане» знаменував настання нового етапу в історії революційної боротьби робітничого класу Німеччини.

* * *

Події буремного 1918 р. в Німеччині привертають велику увагу в НДР. «Ми, громадяни Німецької Демократичної Республіки, оглядаємося на Листопадову революцію і класові бої наступних часів як історичні перемоги. Ми врахували уроки Листопадової революції... Німецька Демократична Республіка є закономірним і логічним наслідком героїчної самовідданої боротьби німецького революційного робітничого класу, який виконав заповіт борців 1918 р.»¹

Надзвичайно важливе значення подій 1918 р. полягає, зокрема, в тому, що частина німецького робітничого класу перебуває зараз у таких самих суспільно-політичних умовах, які в 1918 р. спричинилися до великих класових суперечностей, коли пролетаріат зазнав поразки внаслідок відсутності своєї єдності та згуртованості. І сьогодні робітники Західної Німеччини змушені боротися за демократичні, політичні й соціальні права, які пролетаріату Німеччини не вдалося втримати 50 років тому.

Вся історія німецького робітничого руху підтверджує, що найважливішим і найскладнішим завданням пролетаріату будь-якої країни є створення марксистсько-ленінської партії, спроможної виробити і практично застосувати науково обгрунтовану стратегію й тактику своєї діяльності. Ця партія повинна поєднувати в собі найкращі сили робітничого класу і всіх працюючих верств, бути тісно зв'язаною з народом, невпинно й послідовно захищати і зміцнювати цю єдність і зв'язки. Німецькі робітники й селяни пам'ятають, як міцна зовні, але зруйнована опортунізмом зсередини німецька соціал-демократія була використана її соціал-шовіністичними вождями в інтересах імперіалістичної політики. Пам'ятає робітничий клас і ті часи, коли в Німеччині було дві, а то й три робітничих партії. Від цього мав користь лише імперіалізм. Народ же не мав ні демократії, ні соціальних прав. Лише шляхом створення й підтримки єдиної марксистсько-ленінської партії нового типу, риси якої втілює в собі Соціалістична Єдина Партія Німеччини, німецький робітничий клас спроможний покласти край імперіалістичному класовому гнобленню і привести народ до перемоги.

¹ Thesen des Instituts für Marxismus-Leninismus beim ZK SED: «Die Novemberrevolution in Deutschland und ihre aktuellen Lehren». — «Neues Deutschland», 29 вересня 1968 р.

Історія Комуністичної партії Німеччини є історією розв'язання основної національної проблеми — знищення німецького імперіалізму й мілітаризму, побудови соціалістичної німецької держави, тісно зв'язаної з прогресивними силами всіх країн, насамперед тих, що йдуть шляхом соціалізму.

З моменту створення діяльність Компартії Німеччини спрямовувалася, насамперед, на своє ідеологічне й організаційне зміцнення, на розробку марксистсько-ленінських стратегії й тактики, які дали б робітничому класові Німеччини змогу підготувати соціалістичну революцію і перемогти в ній.

У виконанні своїх історичних завдань КПН повинна була завжди враховувати, що німецькому робітничому класу, комуністам протистояв дуже досвідчений і небезпечний ворог — імперіалізм, який, виходячи з переможного досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції, зробив свої висновки і докладав усіх зусиль до того, щоб зміцнити свої позиції, розгромивши робітничий клас і всі прогресивні сили країни. Шовіністичне цюкування й реваншизм, витончена соціальна демагогія, лютий антикомунізм — ось далеко не повний перелік засобів, які взяв на своє озброєння монополістичний капітал Німеччини, намагаючись залучити в фарватер своєї авантюристичної політики якнайширші маси трудящих, підкорити своїй волі мільйони німців.

Незважаючи на складний шлях історичного розвитку, відступи й тимчасові поразки, боротьбу з правим опортунізмом і лівим сектантством КПН залишалася вірною основній ідеї своєї діяльності і стала могутньою антиімперіалістичною, демократичною силою, що очолила боротьбу трудящих Німеччини, за торжество справи комунізму.

Виходячи з досвіду Листопадової революції, Комуністична партія Німеччини відразу ж повела активну боротьбу за подолання розколу робітничого класу своєї країни. Створення єдиного пролетарського фронту стало неодмінною складовою частиною політики КПН.

Розкол робітничого класу доводилося долати не лише в боротьбі проти головного ворога трудящих — монополістичного капіталізму, але й проти небезпечного опортунізму й ревізіонізму праві соціал-демократії, яка своєю політикою сприяла зміцненню імперіалістичної влади. Праві соціал-демократичні лідери, ще з 1914 р. тісно зв'язані з правлячими мілітаристичними колами, організували в 1918 р. контрреволюцію, яка перешкодила «зруйнувати позиції імперіалізму, що похитнулися, усунути основи імперіалістичного панування, стати Німеччині на шлях миру, демократії й соціалізму... Праві соціал-демократичні лідери несуть основну відповідальність за те, що робітничому класу не вдалося розв'язати до кінця завдання буржуазно-демократичної революції, що робітничий клас зазнав поразки. Вони допомогли імперіалізму вийти з тяжкої кризи і завершити перехід від воєнної поразки до післявоєнного становища таким чином, що імперіалістичне класове панування було продовжене в формі буржуазно-парламентарної республіки»².

* * *

Революційні події листопада 1918 р., поразка робітничого класу, що визначилася незабаром, досвід російських робітників і селян, які перемогли у Великій Жовтневій соціалістичній революції, глибока криза німецької соціал-демократії поставили на порядок денний необхідність створення партії нового типу. Всередині соціал-демократії виникли не-

² Thesen des Instituts für Marxismus-Leninismus beim ZK SED: «Die Novemberrevolution in Deutschland und ihre aktuellen Lehren».

здоланні протиріччя, зумовлені різноманітними ідеологічними платформами, що зруйнували організаційні основи партії. Найсвідоміші й найбільш революційні сили об'єдналися в «Союзі Спартака», де працювали Карл Лібкнехт, Роза Люксембург, Франц Мерінг, Клара Цеткін, Вільгельм Пік, Гуго Еберляйн та інші видатні борці, які стали засновниками Комуністичної партії Німеччини. На організаційному з'їзді К. Лібкнехт заявив: «Дальше перебування в НСДПН (незалежній соціал-демократичній партії Німеччини) було б солідаризуванням з контрреволюцією... Йдеться, щоб сьогодні відкрито вирішити про відокремлення і оформитися в нову самостійну партію, рішучу й безкомпромісну, згуртовану й єдину духом і волею, з ясною програмою, метою й засобами, відповідними інтересам світової соціалістичної революції»³.

Виникнення КПН стало закономірним наслідком розвитку лівого крила СДПН, що в момент загострення класових протиріч у Німеччині розірвало з опортунізмом і оформилося в справжню пролетарську партію. Вона стала першою комуністичною партією у високорозвинутій капіталістичній країні, створеною після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Своє ставлення до пролетарської революції, питання диктатури пролетаріату і пролетарського інтернаціоналізму тільки-но організована КПН висловила у вітальному листі до братів по класу в Країні Рад: «Всенімецька конференція «Союзу Спартака», що заснувала сьогодні Комуністичну партію Німеччини, щиро вітає Російську Радянську Республіку, російських соратників у боротьбі зі спільним ворогом пригноблених усіх країн. Свідомість того, що ваші серця б'ються разом з нашими, додає нам сил і могутності в нашої боротьбі. Хай живе соціалізм! Хай живе світова революція!»⁴

У своїй діяльності КПН довелося розв'язувати чимало складних завдань стратегії й тактики класової боротьби. Завжди, при визначенні й розв'язанні цих завдань німецькі комуністи керувалися принципом добре висловленим вождем німецького робітничого класу Е. Тельманом: «Найважливішим питанням міжнародного робітничого руху є ставлення до пролетарської диктатури в Радянському Союзі. Тут розходяться думки, і вони повинні розходитися. Ставлення до Радянського Союзу визначає також і те, до якого табору належить будь-хто в німецькій політиці, до табору революції чи до табору контрреволюції»⁵.

Організаційний з'їзд КПН прийняв 31 грудня 1918 р. резолюцію протесту проти зрадницьких дій уряду правих соціал-демократів Еберта й Шейдемана, які вчинили збройну інтервенцію в Прибалтику, і заставував ці події як «мерзенну зраду російських пролетарів і російської революції»⁶.

Найважливішим пунктом порядку денного організаційного з'їзду було обговорення й прийняття програми партії. Обґрунтовуючи положення програми, Р. Люксембург виходила з нових історичних умов, які виникли внаслідок капіталістичного розвитку, зумовлювалися результатами першої світової війни, перемогою Великого Жовтня. Водночас Р. Люксембург наполегливо вимагала рішучого й послідовного розмежування з ревізіоністами і правими лідерами СДПН і НСДПН, які, при-

³ Bericht über den Gründungsparteitag der KPD (Spartakusbund), v. 30, Dezember 1918 bis 1. Januar 1919.—Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Reihe II, 1914—1945, Bd. 2, Berlin, 1957, стр. 4—6.

⁴ Там же, стр. 8.

⁵ Ernst Thälmann. Reden und Aufsätze zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 1, Berlin, 1958, стр. 435.

⁶ Bericht über den Gründungsparteitag der KPD, стр. 686—688.

криваючись марксистською фразеологією, проводили політику, спрямовану проти робітничого класу. Під загальні оплески 83 делегатів і 16 гостей з'їзду вона заявила: «Тепер, товариші по партії, сьогодні, ми переживаємо момент, коли можемо сказати: ми знову з Марксом, під його прапором»⁷⁻⁸.

Надзвичайно важливе значення мало те, що на противагу реформістським програмам «демократичного соціалізму», висовуваним соціал-демократією, КПН протиставила марксистське розуміння соціалізму. Своєчасність і актуальність вироблення програми марксистської партії були тим значніші, що це сталося в період, коли зв'язані з монополістичним капіталом правлячі соціал-демократичні лідери намагалися довести, ніби ведуть робітничий клас до соціалізму. Прикриваючись лозунгами «демократії» та «соціалізму», ці ревізіоністські сили вирішили в 1918 р. питання про владу на користь буржуазії. Вони ухилилися від союзу з молодю Радянською республікою та російським робітничим класом і націоналістичним антибільшовицьким цькуванням перешкодили трудящим Німеччини зміцнити свої зв'язки із справжніми друзями на Сході.

* * *

З самого початку виникнення КПН німецька реакція спрямувала всі свої зусилля на розгром марксистської партії. Апологети імперіалізму вбачали в КПН силу, спроможну організувати й провести в Німеччині соціалістичну революцію, подібну тій, у якій перемогли трудящі в Росії. Ось чому вже в день заснування КПН вороги демократії закликали до політичних убивств, до розправи над комуністами. «Вбийте їхніх вождів!» — закликали реакційні газети. Цькування комуністів зросло. З усіх боків на Берлін йшли урядові війська, керовані одним з лідерів СДПН Носке, щоб залізом і кров'ю розправитися з демократією.

15 січня 1919 р., незважаючи на переслідування й терор, вийшов черговий номер «Роте Фане», в якому К. Лібкнехт писав про борців за народну справу: «Переможені у кривавих тижнях січня, вони вистояли героїчно... Забиті сьогодні стануть героями завтрашнього дня. Оскільки поразка є уроком... Незважаючи ні на що!»

Ця остання стаття Карла Лібкнехта стала заповітом німецькому пролетаріату. Того ж дня, увечері, К. Лібкнехт і Р. Люксембург були схоплені й по-звірячому забиті білогвардійцями. В особі К. Лібкнехта і Р. Люксембург робітничий клас Німеччини втратив найкращих і найдосвідченіших вождів. Це убивство викликало глибоке обурення в усьому світі. З приводу нього В. І. Ленін писав: «Не знайти слів, щоб виразити всю мерзоту і низькість цього катівства, вчинюваного ніби соціалістами... Кров кращих людей всесвітнього пролетарського Інтернаціоналу, незабутніх вождів міжнародної соціалістичної революції загартує нові й нові маси робітників до боротьби не на життя, а на смерть. І ця боротьба приведе до перемоги»⁹. У тому ж «Листі до робітників Європи і Америки» В. І. Ленін писав: «Коли «Союз Спартак» назвав себе «комуністичною партією Німеччини», — тоді *заснування* дійсно пролетарського, дійсно інтернаціоналістського, дійсно революційного III Інтернаціоналу, *Комуністичного Інтернаціоналу*, стало фактом»¹⁰.

Більшовики і особисто В. І. Ленін виявили у січні 1919 р. ініціативу, запропонувавши скликати міжнародну нараду з метою організації

⁷⁻⁸ Bericht über den Gründungsparteitag der KPD, стор. 19.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 398.

¹⁰ Там же, стор. 394.

Комуністичного Інтернаціоналу. 2 березня в Москві почала працювати Міжнародна комуністична конференція, яка проголосила себе 4 березня I Конгресом III Комуністичного Інтернаціоналу. КПН з самого початку співробітничала в ньому і незабаром стала однією з його провідних секцій.

З утворенням Комінтерну був зроблений важливий крок до організації міжнародного керівного центру світового комуністичного руху, який міг протиставити імперіалізму єдиний фронт робітників. Одночасно мало велике значення й те, що цей керівний орган діяв під прапором Маркса, Енгельса й Леніна і, використовуючи бойовий досвід Жовтневої та Листопадової революцій у Росії та Німеччині, міг розробити єдину стратегію і тактику боротьби.

В самій Німеччині молода Комуністична партія проводила успішну роботу по пропаганді марксизму-ленінізму, розв'язанню різноманітних теоретичних, ідеологічних і практичних проблем. Це було особливо необхідне тому, що діяльність правих соціал-демократів, особливо реформізм К. Каутського, справляла значний вплив на велику частину робітничого класу і завдавала його боротьбі великої шкоди.

Після першої світової війни німецька соціал-демократія, дедалі зближуючись з буржуазією, сприяла їй у зміцненні влади великого капіталу. Правлячим колам удалося обманути значну частину робітничого класу, поширюючи ілюзії щодо встановлення в країні «гармонійних» суспільних відносин, які вони називали «третім шляхом».

КПН не могла не рахуватися з цими обставинами і потребувала відповідного визначення своєї дальшої політики. З цією метою в жовтні 1919 р. був скликаний II з'їзд партії, що мав велике значення як для з'ясування внутріпартійної обстановки, зокрема для розмежування з лівосектантськими тенденціями, так і для вирішення важливих тактичних питань. Ці заходи мали сприяти поліпшенню роботи серед мас і дальшому зміцненню організації.

Спроба екстремістських елементів встановити свою диктатуру в Німеччині нашоувхнулася на організований опір робітничого класу. Спільні дії комуністів і трудящих-членів СДПН і НСДПН у боротьбі проти капітальського заколоту продемонстрували силу робітничого класу і його спроможність перемагати. У перших рядах бійців-переможців стояли комуністи і ліві сили НСДПН.

Дальша консолідація передових сил робітничого руху відбулася на об'єднавчому партійному з'їзді в Берліні, що працював 4—7 грудня 1920 р. На ньому делегати КПН і НСДПН прийняли «Маніфест до німецького й міжнародного пролетаріату» і проголосили створення Об'єднаної Комуністичної партії Німеччини (ОКПН). Цей акт можна за правом вважати першим в історії міжнародного робітничого руху об'єднанням двох робітничих партій на революційній основі.

Новим етапом активізації революційної боротьби стали події 1923 р., коли рух за єдність дій став безпосередньо загрожувати пануючому ладу і реакція знов вдалася до застосування контрреволюційної військової сили. Цього разу, проте, вона зустріла організований збройний опір робітників. У різних місцях країни, особливо в Гамбурзі, під керівництвом Ернста Тельмана, робітники із зброєю в руках героїчно боролися з переважачими силами ворога. Ці бої завершилися поразкою робітників — опортунізм соціал-демократичних лідерів знов перешкодив єдності дій трудящих. КПН була єдиною партією, що мала вірну програму дій і вказувала правильний шлях до національного й соціального визволення. Тимчасом їй бракувало ще політико-ідеологічної згуртованості, єдиного досвідченого керівництва.

Перетворення КПН у провідну силу робітничого класу було тривалим і складним. Зміцнивши свій керований Ернстом Тельманом Центральний Комітет, рішуче покінчивши з опортунізмом у своїх рядах, вона повела активну боротьбу за вирішення національних та інтернаціональних проблем. В ході цього процесу виникло нове керівне ядро партії, яке високо оцінив Виконком Комуністичного Інтернаціоналу: «Сучасне керівництво КПН виникло в боротьбі проти правих помилок і зміцнилося в боротьбі проти ультралівих помилок. Робітнича група, що стоїть на чолі КПН, є ядром справді ленінського партійного керівництва. В цьому полягає її вільність від фракційної обмеженості, її правильне ставлення до німецьких робітничих мас, її ставлення до взаємного довір'я, до Комуністичного Інтернаціоналу»¹¹. У цьому Центральному Комітеті разом з Ернстом Тельманом тісно співробітничали Франц Дале, Вільгельм Коенен, Ернст Мейер, Вальтер Штьокер, Вальтер Ульбріхт, Клара Цеткін та інші видатні керівники робітничого руху.

У країні поглиблювалася економічна криза. Посиливши за допомогою соціал-демократії свої позиції, монополістична буржуазія почала відвертатися від СДПН, вважаючи, що вона вже виконала свою роль і може піти з політичної арени. Дискредитація соціал-демократичної партії зміцнювала КПН, яка поширювала свій авторитет на дедалі ширші маси, стаючи центром об'єднання всіх прогресивних демократичних сил країни. На виборах у рейхстаг у 1930 р. КПН дістала 4,6 млн. голосів виборців, тоді як СДПН втратила близько 500 тис. голосів.

Але в суспільно-політичному житті Німеччини дедалі активнішою ставала роль нацистської партії. Демагогічна політика фашистів дала свої наслідки. Користуючись підтримкою мільйонів представників дрібної буржуазії, отруєних націонал-соціалістською пропагандою, гітлерівська партія дістала на виборах 1930 р. 6,4 млн. голосів.

В цей час Комуністична партія спрямувала свої зусилля на активізацію антифашистської боротьби, розгорнувши в усіх партійних організаціях діяльність по залученню й вихованню молодих членів партії.

На початку 1932 р. боротьба робітничого класу і всіх інших демократичних сил, з одного боку, і прихильників фашистської диктатури, з другого, досягла найвищого рівня.

Напередодні виборів президента КПН попереджала про можливість непоправної катастрофи: «Хто обирає Гінденбурга — обирає Гітлера, хто обирає Гітлера — обирає війну!» На підприємствах, в організаціях, — повсюдно комуністи вели роботу по створенню єдиного фронту робітників різних партій і політичних поглядів, який міг би протистояти наступові фашизму. Це питання було основним на засіданні ЦК КПН 24 травня 1932 р.

Хоч керівництво СДПН і перебуваючих під її впливом профспілок заборонило членам своїх організацій брати участь в антифашистських діях, комуністам подекуди удалося досягти єдності демократичних сил. Аналіз подій 1932 р. свідчить, що організована за ініціативою КПН антифашистська боротьба спроможна була не тільки зупинити фашистський рух, але й змусити його відступити. Це підтвердилось, зокрема, наслідками виборів президента, коли фашисти втратили близько 2 млн. голосів, і комунальних виборів у Саксонії, де націонал-соціалісти теж зазнали значних втрат у голосах виборців. Тимчасом фашистська загроза зростала. Незабаром підтвердилися передбачення Е. Тельмана про те, що передача влади генералу Шлейхеру фактично відкриває шлях Гітлеру. 30 січня 1933 р. фюреру фашистів було доручено формування уряду. В той же день Компартія закликала до політичного страйку про-

¹¹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 4, Berlin, 1966, стор. 103.

ти фашистського уряду: «Новий кабінет відкритої фашистської диктатури є найбрутальнішим і неприкритим оголошенням війни трудящим, німецькому робітничому класові»¹².

За дорученням ЦК КПН Вальтер Ульбріхт передав керівництву СДПН пропозицію разом з профспілками змусити фашистський уряд відступити. Але лідери соціал-демократії продовжували відхиляти пропозиції комуністів щодо організації єдиного фронту і перешкоджали згуртуванню антифашистських мас,— єдиному шляху виправлення існуючого становища. За таких умов німецький робітничий клас був приречений на нову поразку.

Політика керівництва СДПН об'єктивно сприяла встановленню фашистської диктатури. Залежність від великої буржуазії, заперечення будь-якої єдності дій робітничого класу і антикомунізм соціал-демократичного керівництва завдали непоправної шкоди всьому робітничому рухові, зокрема й самій соціал-демократії.

У період фашистської диктатури Компартія була центром, навколо якого гуртувалися всі демократичні антифашистські сили. Центральним пунктом партійної програми, розробленої німецькими комуністами на Брюссельській партійній конференції в 1935 р. і розвинутої далі на Бернській конференції та в процесі наступної діяльності, було згуртування робітничого класу. Принципово новим положенням програми було визначення мети стратегії. Йшлося про боротьбу за встановлення антиімперіалістичного демократичного порядку, при якому робітничий клас дістав би сприятливі можливості для взяття влади і побудови соціалізму. В розробці положень своєї програми німецькі комуністи виходили з марксистсько-ленінської теорії наукового комунізму. В цей період неоціненним джерелом сили для КПН стала «міжнародна солідарність робітничого класу, насамперед ВКП(б) та інших братніх комуністичних партій, а також допомога Комуністичного Інтернаціоналу. Пролетарський інтернаціоналізм, дружні почуття до Радянського Союзу були основними принципами політики КПН. Радянський Союз був для німецьких комуністів і багатьох соціалістів і демократів прикладом вільної держави вільного народу і надавав німецьким робітникам свідомість того, що майбутнє належить їм»¹³.

* * *

Найзначніший етап історії німецького робітничого класу почався після розгрому гітлеризму. На території частини Німеччини під керівництвом марксистсько-ленінської партії внаслідок самовідданої боротьби робітничого класу в союзі з селянством та іншими прогресивними силами відбулися антифашистсько-демократична та соціалістична революції. В історично короткі строки мирним і демократичним шляхом тут були проведені величезні перетворення, що знаменували настання нової епохи в розвитку німецької нації.

В Берліні ще йшли бої, коли 30 квітня 1945 р. туди прибула уповноважена ЦК КПН група комуністів, очолювана Вальтером Ульбріхтом. Метою її було налагодження зв'язків між демократичними й антифашистськими силами, що уціліли в столиці, створення у співробітництві з ними нових органів самоуправління, тобто покладення початку демократичному відродженню всієї країни.

11 червня 1945 р. ЦК КПН звернувся до німецького народу з відозвою, що відповідала інтересам і сподіванням не лише передових сил

¹² Aufruf der KPD vom 30.I.1933.— Die Antifaschistische Aktion, Dokumentation und Chronik, Mai 1932 bis Januar 1933, Berlin, 1965.

¹³ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Bd. 4, стр. 388.

робітничого класу, але й більшості членів соціал-демократичної партії в усіх частинах Німеччини. Компартія давала відповідь на життєві запити народу, пропонуючи програму демократизації усіх сфер життя. Комуністи застерігали проти повторення помилок 1918 р. і орієнтували трудящих на встановлення ладу, при якому був би усунутий будь-який вплив нацистів, воєнних злочинців, воєнних монополій і великих землевласників. Під впливом краху ілюзій щодо існування «класової гармонії» та можливості досягнення соціалізму коаліційною політикою з буржуазією центральний орган СДПН 15 червня 1945 р. також звернувся до населення країни з декларацією щодо своїх поглядів на існуюче становище і перспективи дальшого розвитку.

Опортуністично настроєні соціал-демократи, намагаючись не допустити існування єдиної марксистсько-ленінської робітничої партії, спробували нав'язати СДПН політику часів Веймарської республіки і змусити її знов поринути в антикомунізм. Незважаючи на це, 21 і 22 квітня 1946 р. відбувся об'єднавчий з'їзд КПН і СДПН, після чого об'єднане керівництво партій виробило відповідні рішення щодо їх об'єднання. Так була заснована Соціалістична єдина партія Німеччини.

Вже тоді була очевидною небезпека розколу Німеччини внаслідок політики іноземного й західнонімецького капіталу. Усвідомлюючи це, СЕПН виступала за «встановлення єдності Німеччини як антифашистської парламентарно-демократичної республіки, утворення центрального уряду антифашистсько-демократичними партіями»¹⁴. З метою об'єднання робітничих партій у західних зонах, необхідного для встановлення в Німеччині антифашистського-демократичного ладу, подолання спадщини минулого і забезпечення соціалістичного розвитку в майбутньому, члени керівництва СЕПН проводили пропагандистську та агітаційну діяльність і в Західній Німеччині. Окупаційні власті імперіалістичних держав всіляко перешкоджали єднанню сил робітничого класу, вбачаючи в ньому загрозу здійсненню своїх планів використання Західної зони в цілях агресивної антирадянської політики.

Опортуністичні елементи СДПН не пішли на об'єднання з прогресивними силами країни. Рішення з'їзду соціал-демократичної партії Західної зони, що відбувся в травні 1946 р., свідчили про незгоду соціал-демократичних лідерів на досягнення єдності з СЕПН. Обране на цьому з'їзді партійне керівництво на чолі з К. Шумахером продовжило зрадницьку антикомуністичну політику, спрямувавши вогонь проти Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Реакційні сили в німецькому робітничому русі знов перешкодили трудящим використати історичну можливість і остаточно встановити свою владу в усій Німеччині.

Тимчасом СЕПН твердо йшла по шляху, визначеному в червневій відозві 1945 р., очоливши процес зміцнення демократичного ладу на сході країни і продовжуючи виступати за єдність демократичних сил усієї Німеччини. Цим питанням приділив основну увагу II з'їзд партії у вересні 1947 р.

У зв'язку з посиленням загрози створення сепаратної західнонімецької держави, СЕПН, не залишаючи ідеї створення загальнонімецької демократичної держави, сконцентрувала свої зусилля на всебічному зміцненні антифашистсько-демократичного ладу в Східній Німеччині. Могутність демократичних сил у національній боротьбі за зміцнення нового ладу активізувала й посилювала всі елементи суспільства, які прагнули до соціалізму. У червні 1948 р. на 11 пленумі ЦК СЕПН Вальтер Ульбріхт висунув розрахований на два роки план подолання наслідків війни у східній частині Німеччини.

¹⁴ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 6, стр. 147.

Прийняття історичного рішення про дворічний план було відповіддю робітничої партії та всіх прогресивних сил на політику відродження німецького імперіалізму, проваджувану в Західній Німеччині за допомогою «плану Маршалла». У рішенні Центрального Комітету СЕПН про дворічку говорилося: «Розкольніцькі дії у Західній Німеччині і залучення Німеччини до так званого «плану Маршалла», що позбавляє нас можливості мати єдине німецьке господарство, єдиний загальнонімецький уряд і єдиний мирний договір для Німеччини, призвели до того, що радянська окупаційна зона найближчим часом буде змушена будувати своє господарство на основі власного господарського плану»¹⁵.

Великі завдання, що постали перед партією робітничого класу в усіх галузях суспільного життя, нові форми класової боротьби в умовах нового антифашистсько-демократичного ладу поставили перед СЕПН завдання втілити принципи ідеологічної та політичної єдності дій об'єднаних у 1946 р. соціал-демократів і комуністів у повсякденну практичну діяльність кожного члена партії: «Всім членам партії слід допомогти визначити своє класове ставлення до Радянського Союзу усвідомити провідну роль КПРС у міжнародному робітничому русі. Йдеться про розвиток політико-ідеологічного життя партії в усіх її ланках на основі марксизму-ленінізму»¹⁶.

З утворенням західнонімецької сепаратної держави, поставленої на службу великій буржуазії Західної Німеччини та міжнародному імперіалізму, перед демократичними силами постало найважливіше завдання загальнонаціонального характеру — створити державу яка відповідала б інтересам усіх демократичних і гуманістичних верств населення країни, справі миру й прогресу.

Ідеї демократичного й вільного розвитку німецької нації знайшли свій вияв в утворенні 7 жовтня 1949 р. Німецької Демократичної Республіки, яка стала справою рук німецьких трудящих, керованих Національним фронтом демократичної Німеччини, в якому об'єдналися партії та організації, що були носіями інтересів усього народу. На чолі вищого державного органу став представник найбільшої фракції Національного фронту — СЕПН — Отто Гротеволь, президентом НДР був одноставно обраний ветеран комуністичного руху Вільгельм Пік. З утворенням НДР робітничий клас і його союзники, керовані СЕПН, здійснили право національного самовизначення і виконали в частині Німеччини історичне завдання XX століття — назавжди покінчивши з імперіалізмом і мілітаризмом заснували миролюбну демократичну державу.

Внаслідок створення двох німецьких держав загострилася боротьба між робітничим класом та іншими прогресивними верствами німецького народу, з одного боку, і силами імперіалізму в ФРН, з другого. Реакція вдавалася до різноманітних засобів політичного, ідеологічного й економічного тиску з метою послаблення НДР і поглинення її боннською державою. В цих умовах, вірна найкращим традиціям комуністичного руху, СЕПН розробляла й здійснювала на практиці принципи вирішення численних проблем, які поставали перед НДР, перед союзом демократичних сил, об'єднаних у Національному фронті. Встановлення дружніх відносин з СРСР, прийняття НДР до Ради Економічної Взаємодопомоги гарантували успіхи внутрішньої та зовнішньої політики молодій демократичній німецькій дер-

¹⁵ Dokumente der SED. Beschlüsse und Erklärungen des Parteivorstandes, des Zentralsekretariates und des Politischen Büros, Bd. II, Berlin, 1952, стр. 22.

¹⁶ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 6, стр. 268.

жави і цим самим сприяли зміцненню соціалістичної співдружності націй.

Великий вплив на дальше формування соціалістичного ладу в НДР мали найважливіші рішення III з'їзду (1950 р.) і 2-ї конференції (1952 р.) СЕПН, які, виходячи з досягнутих успіхів, накреслили шляхи створення в НДР основ соціалізму. Побудова соціалізму в демократичній Німеччині стала найважливішою складовою частиною політики СЕПН та її союзників, протиставленої ревізійному й реваншизму правлячих кіл ФРН.

Незважаючи на підступи, постійні провокації, ідеологічні й економічні диверсії і, навіть, на спробу організації прямої контрреволюції 1953 р., реакції не вдалося затримати переможної ходи очолюваних СЕПН трудящих до соціалізму. СЕПН здійснила найважливіші заходи, спрямовані на піднесення соціалістичного народного господарства НДР, що знайшли своє відображення в рішеннях VI, VII партійних з'їздів та в інших партійних документах. Це дало змогу «зробити загальноекономічну систему соціалізму стрижнем соціалістичного суспільства, що розвивається в Німецькій Демократичній Республіці»¹⁷.

Міцна дружба і братерське співробітництво з СРСР є державною доктриною НДР, підтримуваною всіма партіями й суспільними силами республіки. Ці фактори є передумовою забезпечення миру і гарантією здійснення національної місії НДР.

Життя показало, що Соціалістична Єдина партія Німеччини є прямим продовжувачем справи створеної в 1918 р. КПН, бойовим авангардом робітничого класу, а її політика не тільки відкриває яскраві перспективи розвитку НДР, але й вказує шлях соціального прогресу всієї німецької нації.

Соціалістична Єдина партія Німеччини завжди підкреслювала, що інтереси трудящих Західної Німеччини вимагають існування там легальної Комуністичної партії. З серпня 1956 р., коли західнонімецька реакція заборонила КПН, СЕПН виступає за скасування цієї заборони, легалізацію партії західнонімецьких комуністів.

Незважаючи на терор і переслідування, Компартія в Західній Німеччині активно виступає проти влади монополістичного капіталу, опортунізму й ревізійному правих соціал-демократів, за мир і широку участь трудящих у справах держави й господарства.

Слова вождя німецького робітничого класу Ернста Тельмана, сказані ним ще в 1929 р., на XII з'їзді КПН звучать актуально й сьогодні: *«Жодна революційна організація, створена за ініціативою і завдяки самовідданості самих мас, спаяна почуттями пролетарського товариства, міжнародної солідарності... не може бути знищена паперовими поліцейськими заборонами соціал-фашистів або іншими подібними заходами. Така революційна організація продовжує жити в масах, вона мусить і повинна жити й боротися»*¹⁸. Діяльність КПН є альтернативою диктатури мілітаризму, реваншизму й реакції в ФРН.

Боротьба проти імперіалізму за єдину демократичну й миролюбну Німеччину як ніколи вимагає єдності дій робітничого класу обох німецьких держав. Єднаючи свої зусилля, борці за справу Маркса — Енгельса — Леніна в обох німецьких державах прагнуть і в нових умовах своїми ділами підтвердити слова великого вождя про те, що *«німецький пролетаріат є найвірніший, найнадійніший союзник російської і всесвітньої пролетарської революції»*¹⁹.

¹⁷ W. Ulbricht. Die Gesellschaftliche Entwicklung in der DDR bis zum Vollen- dung des Sozialismus, Berlin, 1967, стор. 121.

¹⁸ Э. Тельман. Избранные статьи и речи, т. II, М., 1958, стор. 85.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 344—345.

В. А. ЧИРКО

КРАХ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКАПІСТІВ

Марксизм-ленінізм вчить, а практика світової соціалістичної системи підтверджує, що необхідна умова перемоги пролетарської революції і побудови соціалізму — єдність робітничого класу, керівництво його боротьбою з боку Комуністичної партії.

Комуністична партія нашої країни виникла як авангард робітничого класу й мала своєю міцною опорою міський і сільський пролетаріат. Але партія враховувала, що переважну більшість населення країни становили дрібнобуржуазні, непролетарські трудящі маси, перш за все селянство, які були основою для дрібнобуржуазних політичних організацій.

Щоб забезпечити перемогу Радянської влади і здійснення соціалістичних перетворень, робітничий клас повинен був залучити на свій бік трудящих селян, ремісників, кустарів, трудову інтелігенцію. На Україні ставлення до них Комуністичної партії набиало винятково важливого значення. Тут було складним переплетіння національних відносин і гострим національне питання.

Враховуючи двоїстість в характері й поведінці дрібнобуржуазних верств і дрібнобуржуазних партій, їх непослідовність, хитання від підтримки пролетаріату до підтримки буржуазії, Комуністична партія при цьому керувалась настановами В. І. Леніна, який писав: «Треба вміти залучити до себе, включити в загальну організацію, підпорядкувати загальнопролетарській дисципліні найменш пролетарські, найбільш дрібнобуржуазні верстви *трудящих*, які повертають до нас. Тут лозунг моменту — не боротьба з ними, а залучення їх, уміння налагодити вплив на них, переконування тих, що вагаються, використання нейтральних, виховання, — обстановкою масового пролетарського впливу, — тих, хто відстав або зовсім недавно ще почав збуватись «учредилівських» або «патріотично-демократичних» ілюзій»¹.

Більшовики провадили рішучу боротьбу проти тих дрібнобуржуазних елементів і партій, які переходили на бік буржуазії і разом з внутрішніми контрреволюційними силами та інтервентами виступали проти Радянської влади. Коли ж дрібнобуржуазні елементи і партії повертали в бік Радянської влади, заявляли про її визнання і готовність співробітничати з нею, вона йшла їм назустріч, намагалась використати цей поворот, підтримати його, досягти з ними угоди, йшла на співробітництво, не поступаючись при цьому основними принципами партії, зберігаючи незмінною пролетарську основу Радянської влади.

Таким шляхом Комуністична партія закріплювала дрібнобуржуазні маси за пролетаріатом, залучала на свій бік ліві елементи із складу цих партій, забезпечувала міцний союз робітничого класу з селянством, зміцнювала Радянську владу і послаблювала її ворогів.

В даній статті зроблена спроба показати крах дрібнобуржуазної

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 168.

націоналістичної партії укапівців (УКП). Це питання висвітлювалося в історико-партійній літературі².

Легальне існування цієї незначної за чисельністю членів партії протягом чотирьох років після закінчення громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції викриває твердження сучасних буржуазних фальсифікаторів, ревізіоністів різного толку, нібито однопартійна система встановилась у нашій країні внаслідок того, що більшовики не хотіли ні з ким співробітничати.

Насправді буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії зазнали ідейного розгрому, організаційного розпаду і загибелі, тому що перемогли ідеї і політика Комуністичної партії. Крах ідеології і політики укапівців наочно підтверджує марксистсько-ленінську істину про те, що всяка спроба з націоналістичних позицій протиставити одну країну іншій, один загін Комуністичної партії іншому як в рамках КІРС, так і світового комуністичного руху, неминуче веде до розриву з ним.

Нарешті, викриття антинародної діяльності укапівців показує абсурдність фальсифікаторських концепцій про дво-та багатокорінність КП(б)У. Одні буржуазні апологети твердили, що вона утворилася не на єдиній базі — більшовизмі, а на базі двох коренів — більшовицьких організацій і націоналістичних організацій УСДРП. Інші намагалися довести, що КП(б)У утворилася в результаті об'єднання більшовицьких осередків України з кількома дрібнобуржуазними націоналістичними партіями і організаціями (УСДРП, УПСР, УКП і т. д.).

УКП виникла в 1920 р. Її попередницею була дрібнобуржуазна націоналістична Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), оформлення якої відноситься ще до 1900—1905 рр. Лідерами її були Винниченко, Порш, Петлюра, Мартос, Садовський та ін. Вона прийняла меншовицьку програму в питаннях революції, стояла на позиціях буржуазного націоналізму, намагалася розколоти єдиний фронт революційної боротьби робітничого класу Росії і України. В першій програмній брошурі цієї партії «Самостійна Україна» проповідувалася ідея відокремлення, висувався націоналістичний лозунг «Україна — для українців».

В 1917 р. після Лютневої революції УСДРП була однією з керівних партій в буржуазно-націоналістичній Центральній раді, виражала інтереси насамперед дрібної міської і сільської буржуазії. Як і російські меншовики, УСДРП заперечувала можливість перемоги на Україні соціалістичної революції, стояла за збереження капіталістичного суспільного і державного ладу. В процесі завоювання більшовиками на свою сторону трудящих мас і боротьби з дрібнобуржуазними партіями в середині останніх, зокрема в УСДРП, відбувається розклад, відокремлення від них революційних елементів і перехід їх на бік революції.

Після перемоги Жовтня УСДРП разом з Центральною радою відкрито стала на шлях контрреволюції, але революційні сили в ній виступають за визнання Радянської влади, зближення з більшовиками. Наприкінці 1917 р. до більшовицьких організацій України примкнула група лівих українських соціал-демократів (І. Ю. Кулик та ін.); літом 1918 р., під час I з'їзду КП(б)У, до них приєдналась нова група (М. Є. Врублевський, Г. Г. Тимофеева, П. Ф. Слинько та ін.).

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. відбувся розкол УСДРП, з неї виділилась так звана партія «незалежних». За своєю класовою при-

² М. Скрипник. Про укапизм. Статті й промови, т. II, ДВУ, 1929, стор. 52—67; В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925), К., 1963.

родою вона була в основному куркульська. Головними її вожаками були Ткаченко, Драгомирецький, Ю. Мазуренко, Річицький, Авдієнко. Визнаючи на словах Радянську владу і перебуваючи деякий час на легальному становищі, «незалежники» почали з антирадянських позицій розпалювати ворожнечу між трудящими різних національностей, намагалися посягти розбрат між українським і російським народами.

Весною 1919 р. «незалежники» разом з контрреволюційними партіями українських есерів і соціал-демократів виступили як організатори і ідейні натхненники куркульського бандитизму. На початку квітня вони домовились про спільні дії проти диктатури пролетаріату і створили контрреволюційний Всеукраїнський ревком. Головний отаман військ цього ревкому Ю. Мазуренко 25 червня надіслав урядові УРСР ультиматум, в якому називав Радянську владу на Україні «окупаційною», вимагав створення «незалежної України» і облудно заявляв, що його штаб стоїть за владу робітничо-селянських Рад³.

28 квітня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Куркульська контрреволюція і завдання партії», де кваліфікував «незалежників» як основну партію куркульської контрреволюції на Україні, вказавши при цьому, що її ватажки брали активну участь у ворожих виступах.

Центральний орган «незалежних» «Червоний прапор» відкрито підтримував їх офіційний курс — «курс збройної боротьби проти партії соціалістичної революції, проти партії комуністів-більшовиків», їх політику «національного цькування, що межує з чорносотенно-антисемітською агітацією», і політику «нацьковування міста з селом»⁴.

Керуючись ленінськими настановами про ставлення до контрреволюційних організацій, Пленум ЦК КП(б)У ухвалив застосувати щодо «незалежних» метод боротьби і зобов'язав партійні організації: «а) приймати рішучі заходи до закриття всіх періодичних і неперіодичних органів преси цієї партії; б) вигнати представників цієї партії із всіх радянських установ; в) арештовувати і передавати до суду за контрреволюційні дії всіх членів партії «незалежних»»⁵.

До тих її представників, які не поділяли офіційного курсу партії і організаційно розривали з нею, Пленум закликав ставитися якомога уважніше, зокрема: «а) дозволяти їм випускати газети чи інші органи преси; б) допускати їх в усі органи Радянської влади, в тому числі і в виконкоми, а на випадок достатньої впливовості і в президії виконкомів; в) допускати їх представників в ЦВК РУ; г) надавати їм повну можливість вести свою політику і організаційну роботу». Ті організації і групи «незалежних», які особливо близько підходили до КП(б)У, Центральний Комітет рекомендував залучати до обговорення і спільного розв'язання завдань, що стояли перед трудящими України⁶.

Після того, як Червона Армія Країни Рад завдала ряд нищівних ударів по денікінській армії, а петлюрівська «Українська народна республіка» була розгромлена повсталими робітниками і селянами й вигнана за межі України, керівництво «незалежних», бсуючись розгубити решту прихильників з числа трудящих, заявило про зміну свого ставлення до Радянської влади. Воно порушило клопотання перед ЦК КП(б)У і урядом Радянської України про свою легалізацію.

На установчому з'їзді в січні 1920 р. «незалежники» спільно з частиною боротьбистів (вихідців з УПСР — українських есерів), що при-

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 75, арк. 8.

⁴ «Більшовик», 30 квітня 1919 р.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

мкнули до них на той час, проголосили нову назву — Українська комуністична партія (УКП, укапісти). На з'їзді вони зробили формальну заяву, що приймають програму РКП(б), визнають диктатуру пролетаріату, соціалістичне будівництво, відстоюють єдність трудящих усього світу і т. ін.

Але ця заява не мала нічого спільного з їх справжніми намірами і планами, про що свідчить вся наступна теоретична й практична діяльність.

УКП виступила проти політики Комуністичної партії з національного питання, перекручувала її зміст. Вона не відмовилась від старої платформи незалежних українських соціал-демократів, вимагала відособлення УРСР від РРФСР, дотримувалась попередніх методів протиставлення трудящих України трудящим Радянської Росії і потурання інстинктам куркульської частини українського селянства.

Укапісти перекручували зміст і характер Жовтневої революції на Україні. Як і всі буржуазні й дрібнобуржуазні націоналістичні партії, вони заперечували спільність соціально-економічної бази, єдність інтересів і дій трудящих мас України і Росії, заявляли, що революція на Україні мала нібито не соціалістичний, а виключно національно-визвольний характер. Встановлення тут Радянської влади вони розглядали не як результат спільної боротьби двох братніх народів проти об'єднаних сил російської і української контрреволюції, а як перемогу «росіян над українцями», «примусову советизацію». Федеративні відносини, що встановилися між УРСР і РРФСР на основі добровільності й рівноправності, укапісти вважали ознакою втрати національної незалежності України, «радянським колоніалізмом».

Лідери УКП зводили наклепи на Комуністичну партію і її бойовий загіт КП(б)У, заявляли, що КП(б)У не зв'язана з українськими робітниками і селянами, не є виразником їх інтересів, називали комуністів «прийшлими елементами», агентами РКП(б) на Україні. В той же час вони видавали себе і свою попередницю УСДРП за справжніх захисників національних інтересів українського народу, вимагали визнати їх єдиною комуністичною партією на Україні, затвердити УКП як самостійну українську секцію Комінтерну, незалежну від РКП(б). Поряд з цим велась лінія на розкол робітничого класу з метою створення всеукраїнського профспілкового центру як окремої секції Профінтерну, незалежної від ВЦРПС.

В галузі політичній УКП виступила проти зміцнення воєннополітичного союзу Радянської України з Радянською Росією, проти об'єднання ряду наркоматів обох республік, за відокремлення українського державного апарату взагалі.

В галузі економічній УКП чинила опір заходам Комуністичної партії, спрямованим на дальший розвиток господарського союзу УРСР і РРФСР. Вона наполягала на створенні незалежного від ВРНГ Українського економічного центру.

Укапісти домагались розчленування Червоної Армії за національною ознакою, виводу військових частин, які вони називали російськими, з території України і повернення з Росії мобілізованих українських робітників і селян, пропонували відновити партизанські методи будівництва збройних сил.

Націоналістичні твердження і вимоги укапістів були особливо шкідливими в 1920 р., коли країна мусила ще здійснювати політику воєнного комунізму, мобілізувати матеріальні й людські ресурси всіх радянських республік перед загрозою нового походу об'єднаних сил внутрішньої контрреволюції та іноземних імперіалістів.

Питання про УКП і ставлення до неї Комуністичної партії було предметом спеціального обговорення в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У.

Попередньо вивчивши це питання з представниками ЦК КП(б)У та укапів⁷, Політбюро ЦК РКП(б) 13 січня 1920 р. по доповіді М. М. Крестинського ухвалило визнати УКП легальною, дозволити президії ВЦВК видати Мазуренку для партійної роботи 150 тис. крб.⁸ В свою чергу, Політбюро ЦК КП(б)У 25 квітня прийняло постанову, що дозволяла укапістам випускати в Києві щоденну газету і передбачала надати їм грошову допомогу в сумі 500 тис. крб.⁹

Хоч партія знала, що привласнення комуністичної назви колишніми «незалежниками» і боротьбистами зовсім не означало їх розриву з націоналізмом, але пішла з УКП на компроміс. Він полягав у тому, що укапісти відмовлялися від своїх попередніх ворожих позицій до Радянської влади, заявили про свою лояльність до неї, а Комуністична партія дозволила їх легальне існування, подавала їм державну допомогу. УКП мала свої фракції в Радах, а два члени її ЦК — Авдієнко і Річицький ввійшли до складу ВУЦВК.

Даючи оцінку прийнятому рішення, ЦК КП(б)У в меморандумі до Виконкому Комінтерну писав: «УКП все ж таки була легалізована і навіть користувалась підтримкою наших державних органів, аж до грошової підтримки. КП(б)У вважала, що УКП робить крок вперед порівняно з незалежними соціал-демократами»¹⁰. Це було цілком правильне рішення. «Боятися тимчасових союзів хоча б і з ненадійними людьми, — писав Ленін, — може тільки той, хто сам на себе не надіється, і ні одна політична партія без таких союзів не могла б існувати»¹¹.

Йдучи на цей компроміс, Комуністична партія виходила з того, що легальне існування укапів, спільна робота з ними в Радах та інших організаціях в майбутньому може привести до усунення незгод між партіями, прискорить зживання буржуазно-націоналістичних поглядів членів УКП і тієї частини мас, яка йшла за нею, а кращі її елементи ввійдуть до КП(б)У.

Але укапісти не збиралися припиняти антирадянської діяльності. Як показало життя, комуністична назва і зовнішня лояльність до Радянської влади потрібні були їм тільки для обману мас.

Користуючись легальним становищем, лідери УКП Авдієнко, Драгомирецький, Куліниченко, Мазуренко, Річицький, Фідровський та інші розгорнули діяльність по відновленню старих і створенню нових організацій своєї партії. Вони були створені в Києві, Полтаві, Кобеляках, Кременчуці. У квітні 1920 р. виникли організації УКП у Катеринославі, Донбасі. Невеличкі групки укапів — по 3—5 чоловік — існували й в інших містах республіки. На початку 1921 р. УКП налічувала близько 500 чоловік. Її ряди поповнювались в основному за рахунок контрреволюційної частини партії боротьбистів, розпущеної в березні 1920 р. Спільно з останніми укапісти утворювали свої партійні клуби, а також робили спроби організувати націоналістичні спілки молоді.

УКП всіляко намагалась проводити в життя свою націоналістичну програму, викликати у трудящих України недовір'я до російського на-

⁷ Для переговорів з ЦК РКП(б) «незалежники» направили М. Ткаченка, але він по дорозі до Москви захворів на тиф і помер, його замінив Ю. Мазуренко (ПА ІІП ЦК КП України, ф. 42, оп. 1, од. зб. 5, арк. 9; ф. 8, оп. 1, од. зб. 6, арк. 18).

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 54, арк. 3.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 4, арк. 8.

¹⁰ Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП. Вид. «Пролетарий», 1925, стор. 43.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 324.

роду, до Комуністичної партії та її складової частини — КП(б)У. Центральний орган УКП газета «Червоний прапор» мала явно шовіністичний характер і вела демагогічну кампанію, спрямовану на розпалювання ворожнечі між українським і російським народами.

Ця підривна діяльність особливо розгорнулась в ході підготовки і роботи IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.). Гаряче підтримане трудящими України рішення з'їзду про зміцнення федеративних зв'язків Радянської України і Радянської Росії укапісти назвали «глибоко помилковим і шкідливим кроком»¹².

З пропагандою своїх націоналістичних поглядів вони виступили також під час виборів делегатів на V Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому запропонували проект резолюції з вимогою «повного відокремлення і відмежування» УРСР від РРФСР¹³. Цей проект з обуренням був відкинутий з'їздом. Лідери укапістів всіляко намагалися перешкодити виконанню союзного робітничо-селянського договору між Україною і Росією. Їх ЦК підготував декларацію VI з'їзду Рад, в якій вимагав перегляду союзного договору з РРФСР і встановлення «економічної незалежності УРСР»¹⁴. Але делегати не тільки не прийняли декларацію укапістів, але й самих представників цієї партії з ганьбою вигнали з засідання з'їзду.

Укапісти робили також спроби використати в своїх антирадянських цілях перехід країни до нової економічної політики. Вони демагогічно заявляли, що неп веде до реставрації капіталізму, до розорення пролетаріату і селянства. Брехливо стверджуючи, що продовольче становище Росії краще, ніж України, вони намагались зірвати братерську допомогу трудящим Російської Федерації, настирливо нав'язували українським селянам версію про те, що росіяни їх грабують, вивозять з України багато хліба, а мало за нього платять і т. ін.

У зв'язку з посиленням антинародної пропаганди укапістів, перекрученням ними політики Комуністичної партії і саботажем заходів Радянської влади Політбюро ЦК КП(б)У 22 червня 1920 р. ухвалило: «Негайно розпочати політичну кампанію проти УКП». Було припинено фінансування цієї партії¹⁵. 12 липня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення закрити газету «Червоний прапор»¹⁶.

Принципова лінія ЦК щодо укапістів була підтримана всіма партійними організаціями України. Так, газета «Подольський пролетарий» опублікувала звернення Подольського губкому КП(б)У до всіх повітових партійних комітетів губернії, в якому піддавались гострій критиці націоналістична програма й антипартійні дії укапістів. В зверненні говорилося, що УКП «ні за своєю ідеологією, ні за програмою, ні за складом не є комуністичною, яку назву вона собі привласнила. Навпаки, деякі організації її необхідно визнати петлюрівськими, контрреволюційними»¹⁷. Губком вважав обов'язком кожного комуніста, кожної партійної організації чи осередку «вести саму капітальну боротьбу проти неї (УКП.— В. Ч.), викриваючи при всякому зручному випадку її націоналізм і дрібнобуржуазність, всякі прояви петлюрівщини, які прикриваються «українським комунізмом». Партійним організаціям пропонувалось роз'яснити робітникам і трудящим селянам, що «за вимогою утворення на Україні самостійних політичного, економічного і партійного центрів таїться прагнення українського куркуля сховатися від револю-

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 33, арк. 8.

¹³ Там же, арк. 24.

¹⁴ Там же, од. зб. 113, арк. 9.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 4, арк. 36, 41.

¹⁶ Там же, арк. 41.

¹⁷ «Подольський пролетарий», 23 квітня 1921 р.

ції за границею самостійної України». Ставилось також завдання показати масам «ту шкоду, яку може причинити відособлення українського робітника і селянина в їх спільній боротьбі проти об'єднаних сил світової буржуазії»¹⁸.

На мітингах і зборах, на засіданнях виконкомів трудящі України давали рішучу відсіч антирадянським діям укапістів, вимагали вигнання їх з Рад, комнезамів та інших органів Радянської влади.

На засіданні Костянтинівської міської Ради 14 червня 1921 р. депутати вказували, що в рядах УКП є багато петлюрівських елементів, що її фракція в Раді з усіх питань внутрішньої і зовнішньої політики завжди виступала з опозицією. Коли обговорювався закон про продподаток, фракція УКП заявила, нібито він був проведений «по прямому проводу з Москви». Цей наклеп мав на меті дискредитувати в очах робітничого класу вищі законодавчі органи республіки. Вважаючи фракцію УКП «антирадянською, що захищає не інтереси пролетаріату і біднішого селянства, а інтереси петлюрівсько-куркульського елементу», Рада ухвалила виключити її з свого складу¹⁹.

Донецький губком КП(б)У, обговоривши постанову Костянтинівської міськради, 21 червня 1921 р. надіслав всім повітовим комітетам партії листа, в якому пропонував «суворо слідкувати за всіма виступами і роботою укапістів і на випадок, коли вона прийме явно контрреволюційний характер, ставити питання про виключення фракції УКП із Рад»²⁰. Укапістів виганяли також з комнезамів та інших організацій.

Не знаходячи підтримки серед трудящих мас України, лідери УКП покладали надії на емігрантів, населення західноукраїнських земель, на українських військовополонених в Німеччині і т. д.

Легалізація УКП і розгортання нею антирадянської діяльності зразу ж привернули увагу емігрантських націоналістичних кіл. З ініціативи В. Винниченка і під його керівництвом у лютому 1920 р. у Відні було утворено «Закордонну групу Української Комуністичної партії», до якої входили колишні українські соціал-демократи й есери Галаган, Калинович, Левинський, В. Мазуренко, Паламар та ін. У березні цього ж року виникла «Українська комуністична група» в Чехословаччині, у травні — «Закордонна група УКП» в Німеччині. Всі вони мали зв'язок з Віденською організацією і вважали її своїм керівним центром. Остання ж підтримувала постійні контакти з «Українською федерацією американської соціалістичної партії»²¹. Закордонні групи встановили зв'язок з ЦК УКП, інформували його про свою діяльність, нелегально переправляли на Україну газету «Нова доба», що видавалася у Відні, та іншу націоналістичну літературу. В свою чергу, ЦК УКП давав їм директиви, надсилав матеріали для розмноження і поширення. Відправляючи чергову партію літератури, він наказував: «Вам пропонується екстрено виїхати за кордон, екстрено передати у Відень Закордонній групі УКП наші листи і літературу... Справа дуже важлива і екстрена»²².

Через своїх закордонних спільників укапісти шукали підтримки серед українців-комуністів, що входили до складу зарубіжних комуністичних партій. Вони зверталися з численними меморандумами до цих партій, зводячи наклеп на ленінську національну політику РКП(б), домагаючись утворення зарубіжних українських секцій, незалежних від російських, і визнання УКП як самостійної секції Комінтерну.

¹⁸ «Подольский пролетарий», 23 квітня 1921 р.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 406, арк. 235.

²⁰ Там же, арк. 275.

²¹ Там же, од. зб. 77, арк. 2, 56.

²² Там же, од. зб. 43, арк. 1.

З викриттям наклепницьких вигадок укапівців, їх націоналістичної платформи виступали комуністи західноукраїнських земель, які визнавали єдиною Комуністичною партією на Україні КП(б)У, вимагали возз'єднання з УРСР і зміцнення дружби з російським народом. На сторінках центрального органу КП Східної Галичини «Наша правда» систематично друкувались статті, що викривали підривні дії укапівців, спроби Винниченка створити контрреволюційний блок з представників цієї партії, українських есерів і соціал-демократів під назвою «Комуністичний революційний союз».

Комуністи за рубежем зірвали наміри укапівців утворити українські націоналістичні секції в братніх партіях. 8 серпня 1920 р. відбулася під головуванням В. Піка нарада представників Комуністичної партії Німеччини, Західноєвропейського бюро III Інтернаціоналу, російської, польської і угорської секцій при КП Німеччини. У виступах В. Піка та інших учасників наради засуджувались антирадянська діяльність членів УКП, їх контрреволюційна пропаганда серед українських військовополонених, вороже ставлення до російської секції при КП Німеччини і підтримка правих соціал-демократів. Нарада відкинула вимогу укапівців створити окрему секцію і закликала комуністів повести боротьбу проти націоналістичної пропаганди серед українського населення²³.

Не знайшли націоналісти підтримки і у військовополонених українців. Велику роботу серед них по викриттю ворожої пропаганди і політичному вихованню провели російська секція при Комуністичній партії Німеччини, повноважні представництва РРФСР і УРСР, торгові й репатріаційні місії, преса братніх комуністичних партій і прогресивних організацій за кордоном, зокрема газети «Наша правда», «Наш стяг», «Спартак», «Руде право», «Роте фане», «Юманіте», «Українські щоденні вісті» та ін.

12 червня 1920 р. відбувся з'їзд представників українських військовополонених, розміщених у різних районах Німеччини. У резолюції з'їзду вказувалося, що українські військовополонені «не дадуть себе приспати буржуазно-зрадницькими байками про позірну самостійність і незалежність України і супроти націоналістичних кличів української буржуазії та її прихвостнів підносять клич: «Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!» Хай же цей клич непереможно залунає там, на Україні, і тут, серед нас! Хай живе справжня самостійність і незалежність українських працюючих мас! Хай живе справжня самостійність і незалежність російських працюючих мас! Хай живе братерський союз між ними!»²⁴.

Обговоривши матеріальне і правове становище полонених, з'їзд ухвалив «цілком приєднатися до загальноросійського конгресу, що відбувся 20 травня при Російському бюро в справі всіх військовополонених колишньої Росії, тому що інтереси всіх полонених однакові»²⁵.

Посилювався розбід у закордонних групах УКП. Революційні елементи в них піддавали критиці націоналістичну програму укапівців, вимагали приєднання до КП(б)У. Так, 24 серпня 1920 р. Закордонна група в Німеччині у листі до ЦК УКП писала: «Ми називаємо вже існуючі організації групами «Української комуністичної партії», будуюмо нові під тою ж назвою і разом з тим в переважній більшості членів усіх груп... не поділяємо принципової засади з програми Української комуністичної партії про Україну як «самостійну, незалежну суверенну Радянську Соціалістичну Республіку» — більшість бо є за соціалістичну

²³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 77, арк. 53—55.

²⁴ Там же, арк. 48.

²⁵ Там же, арк. 47.

Радянську федерацію зараз, в цій стадії соціалістичної революції, за братерську Радянську федерацію»²⁶.

Не було єдності й у віденських укапістів.

Саме в цей час Винниченко пішов на нову політичну авантюру. Для того, щоб посилити вплив УКП і зробити її центром тяжіння всіх опозиційних Комуністичній партії елементів, він, заручившись мандатом ЦК УКП, звернувся до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з пропозицією про співробітництво з урядом Радянської України. Комуністична партія і цього разу пішла назустріч, прийняла його пропозицію. У вересні 1920 р. Винниченко був призначений заступником голови Раднаркому і наркомом іноземних справ УРСР²⁷. Але це не влаштувало його. Він домагався також, щоб до Політбюро ЦК КП(б)У ввели його і 3—4 представників від УКП²⁸. Мета цієї вимоги зрозуміла. Змінивши склад ЦК КП(б)У і уряду Радянської України, можна було б зробити спробу змінити і їх політику в націонал-комуністичному дусі укапістів. Оскільки це не вдалося, Винниченко знову виїхав закордон і розгорнув відкриту антирадянську кампанію. Закордонна група УКП, заслухавши його звіт про поїздку до Радянської країни, 20 жовтня 1920 р. прийняла резолюцію, де заявила, що її місце як складової частини «може бути тільки в рядах Української Комуністичної партії». Водночас повторювались заявлені твердження українських буржуазних націоналістів про «наплив на Україну бюрократичних елементів з Москви», про «відновлення єдиної неділимої Росії» і т. д.²⁹ Наклепи на Радянську країну і Компартію потоком лилися з сторінок «Нової доби».

Така відкрито ворожа позиція Винниченка і очолюваної ним групи ще більше посилила незгоди серед укапістів за рубежом, відхід від них як окремих членів, так і цілих організацій. В листі до ЦК УКП 2 грудня 1920 р. Винниченко з сумом повідомляв, що прийняття віденською групою резолюції про вступ до цієї партії «вийшло нелегко», що берлінська організація «відколотась від нас і виступає проти УКП», «так само всі інші емігрантські групи проти нас, а також більшість американських робітників»³⁰. Українська секція Комуністичної партії в Австрії, обговоривши становище Закордонної групи УКП, порвала з нею всякі зв'язки і в ухваленій резолюції записала: «Вважати «Нову добу» органом українського націонал-більшовизму, який, одягаючи в комуністичну фразу звичайну націоналістичну психологію, мусить кінець кінцем, як і всякий націонал-більшовизм, привести своїх послідовників до націоналістичного дрібнобуржуазного табору і відірвати їх від мас пролетарських»³¹.

Повністю ізольована і відірвана від мас, Закордонна група УКП 5 жовтня 1921 р. прийняла рішення про саморозпуск і припинила видання газети «Нова доба»³². Так безславно закінчилися спроби УКП знайти підтримку за кордоном. Комуністична партія Східної Галичини назвала рішення Закордонної групи «кінцем комедії» і на сторінках свого органу «Наша правда» зробила цілком справедливий висновок: «Власне позиція УКП, коли її логічно доведено до кінця, мала б привести до того самого становища, в якому опинилась «Нова доба». Мабуть і кінець УКП буде такий самий, як і «Нової доби»³³.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 8, оп. І, од. зб. 77, арк. 60.

²⁷ «Більшовик», 11 вересня 1920 р.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 8, оп. І, од. зб. 43, арк. 15.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 4-с, оп. 2, спр. 23, арк. 34.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 8, оп. І, од. зб. 43, арк. 22—23.

³¹ «Наша правда», 9 квітня 1921 р.

³² ЦДІА УРСР, ф. 4 с., оп. І, спр. 268, арк. 202.

³³ «Наша правда», 29 жовтня 1921 р.

Втративши всякі зв'язки з трудящими масами на Україні та за її межами, укапісти все ж не припиняли дворушницької діяльності. З одного боку, їх ідеологи продовжували декларативно заявляти про своє прагнення до єдиного фронту з КП(б)У, а, з другого, використовуючи труднощі відбудовного періоду, намагалися дискредитувати РКП(б) і КП(б)У, оббивали пороги Виконкому Комінтерну з заявами про визнання УКП єдиним представником від українського пролетаріату і про прийняття її до Комінтерну.

Укапісти виходили з своїми лозунгами на святкові демонстрації трудящих, нелегально розповсюджували листівки, в яких закликали робітників до страйків, демагогічно обіцяючи їм високу зарплату, підбурювали селян чинити збройний опір відправці хліба для голодуючих губерній Радянської Росії. У ряді місць України вони намагалися зірвати призов до Червоної Армії. Під приводом розвитку національної культури укапісти вимагали здійснити насильницьку українізацію російських робітників, заборонити вживання російської мови на території України. Фактично це було прагнення створити нестерпну обстановку для партійно-радянських працівників, що приїхали на Україну з інших республік.

Як і всі буржуазно-націоналістичні елементи, укапісти вели підривною агітацію проти створення СРСР. На словах визнаючи Декларацію про об'єднання радянських республік «кроком вперед» до здійснення фактичної рівності націй, вони своїми пропозиціями щодо союзної конституції намагались послабити федеративні зв'язки в рамках СРСР³⁴.

Але саме життя, значні досягнення в господарському і культурному будівництві, в проведенні ленінської національної політики на Україні вибивали ґрунт з-під ніг націоналістів.

Від УКП увесь час відколювались найбільш революційні її елементи, цілі групи. Так, у листопаді 1920 р. вийшла велика група з Кобеляцької організації націоналістів і просила КП(б)У прийняти її в свої ряди³⁵. У грудні 1921 р. УКП залишило багато членів на чолі з представниками ЦК (Ю. Мазуренком, Куліниченком, Симоном, Яровим та ін.). 11 грудня у «Вістях ВУЦВК» вони виступили із зверненням до укапістів, вимагали об'єднання з КП(б)У.

Другий великий розкол УКП відбувся в 1923 р. Тоді значна кількість укапістів Донбасу, Харкова і Києва вийшла з партії і утворила «ліву фракцію УКП» на чолі з Барвінським, Корнієвським, Ярошем. Вони видавали «Бюлетень», на сторінках якого критикували націоналістичну програму УКП, її антирадянські дії. В листі до Виконкому Комінтерну 20 жовтня 1923 р. Бюро лівої фракції писало, що «всупереч твердженням ідеологів УКП позиція РКП і КП(б)У в національному питанні є цілком правильною», що «національна політика РКП і КП(б)У в конкретних умовах України цілком оправдувалась об'єктивною історичною обстановкою»³⁶.

На початок 1924 р. УКП являла собою мізерну групу до 150 чоловік, антирадянські дії яких поставили їх у становище політичних банкрутів³⁷. Одним з наочних показників банкрутства було повне зникнення представників цієї партії з Рад й інших організацій.

Діалектика боротьби з КП(б)У штовхала ідеологів УКП, що не жили свого контрреволюційного минулого, в обійми опозиційних Комуністичній партії націоналістичних міщанських і контрреволюційних елементів. Ряди УКП наводняли петлюрівсько-бандитські покідьки, поси-

³⁴ ПА ІПЦ ЦК України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 33, арк. 83.

³⁵ Там же, ф. 27, оп. 1, од. зб. 1, арк. 194.

³⁶ Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП, стор. 13.

³⁷ Чи можливий єдиний фронт з УКП? Розмова з секретарем ЦК КП(б)У тов. Квірінгом. — «Комуніст», 20 липня 1924 р.

лилось єднання укапістів з українською автокефальною церквою, яка допомагала їм матеріально і морально.

За таких обставин дальше легальне існування цієї партії було неможливим. 20 липня 1924 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг на запитання кореспондента газети «Коммунист»: «Чи варто при таких умовах говорити з УКП про єдиний фронт?» відповів: «Не варто. Може йти мова тільки про самоліквідацію УКП, про повний розрив з минулим і чесний перехід до нас, що ми при всіх випадках укапістам і рекомендуємо»³⁸.

За скасування легального становища УКП повсюдно висловлювалися місцеві партійні організації, повітові й губернські комітети КП(б)У. Таке рішення в грудні 1922 р. ухвалило бюро Київського губкому³⁹. По доповіді Харківського губкому Політбюро ЦК КП(б)У 23 вересня 1924 р. постановило: «У зв'язку з поживавленням діяльності укапістів, що спостерігається за останній час в робітничих районах, запропонувати губкому посилити боротьбу з ними шляхом викриття їх минулої діяльності і контрреволюційної суті засобами агітації, застосовуючи в необхідних випадках більш рішучих заходів до активних елементів»⁴⁰. Курс на ліквідацію УКП схвалив жовтневий Пленум ЦК КП(б)У (1924 р.). Г. Ф. Гринько, В. П. Затонський, К. О. Кіркїж, Д. З. Лебедь, М. О. Скрипник та інші у своїх виступах на Пленумі відзначали, що УКП об'єктивно є легальною контрреволюцією, яка використовує своє легальне становище для боротьби проти Комуністичної партії і Радянської влади⁴¹.

ЦК КП(б)У надіслав Виконкому Комінтерну меморандум, в якому на конкретних прикладах розкрив контрреволюційну діяльність УКП і заявив, що не може бути й мови не лише про її визнання самостійною українською секцією Комінтерну, але й про існування як партії взагалі. В меморандумі підкреслювалось: «УКП стала центром притягання для вського роду антирадянських елементів. Ці елементи під прапором УКП ведуть антирадянську агітацію, що грає на руку зовнішній і внутрішній контрреволюції»⁴².

17 грудня 1924 р. Виконком Комінтерну створив для розгляду питання про УКП комісію у складі О. В. Куусінена (голова), Сен-Катайми, О. А. Пятницького, Клари Цеткін та ін. Вивчивши меморандум ЦК КП(б)У, заяви ЦК УКП і Бюро лівої фракції укапістів та інші документи, комісія провела три засідання спільно з представниками від КП(б)У, ЦК УКП і Бюро лівої фракції УКП⁴³.

Президія Виконкому Комінтерну 24 грудня 1924 р. прийняла постанову про розпуск УКП, а також її лівої фракції. В ній рішуче засуджувалася націоналістична позиція укапістів, відзначалося, що вони об'єктивно діяли в напрямі розколу сил пролетарської диктатури на Україні, відкидалися претензії УКП на роль виразника інтересів українського народу. В постанові підкреслювалось, що українською секцією Комуністичного Інтернаціоналу з самого початку його існування була КП(б)У. У своїх рядах вона об'єднувала тоді близько 100 тис. кращих робітників і селян, мала підтримку всіх трудящих України⁴⁴.

³⁸ Чи можливий єдиний фронт з УКП? Розмова з секретарем ЦК КП(б)У тов. Квірінгом.— «Коммунист», 20 липня 1924 р.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 392, арк. 102.

⁴⁰ Там же, оп. 216, од. зб. 322, арк. 200.

⁴¹ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 130, арк. 191—212.

⁴² Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП, стор. 47.

⁴³ Там же, стор. 3—4.

⁴⁴ Там же, стор. 145.

Виконком Комінтерну рекомендував створити комісію на паритетних началах з представників ЦК КП(б)У і ЦК УКП для визначення того, хто з членів і кандидатів УКП міг вступити в ряди КП(б)У. Було запропоновано також організувати комісію з участю представника від ЦБ лівої фракції для прийому її в більшовицьку партію⁴⁵.

Озброївшись рішенням Виконкому Комінтерну, КП(б)У послідовно проводила лінію на повну ізоляцію укапів. Була видана брошура «Як і чому Виконком Комінтерну розпустив УКП». 27 лютого 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило члену Політбюро, голові Раднаркому УРСР В. Я. Чубарю виступити на з'їзді УКП, який мав прийняти рішення про саморозпуск своєї партії⁴⁶.

IV з'їзд УКП відбувся в Харкові 1—4 березня 1925 р. В його роботі від ЦК КП(б)У взяли участь Г. І. Петровський, Е. І. Квірінг, В. Я. Чубар, І. Є. Клименко, М. О. Скрипник, М. М. Попов, О. І. Бущенко, К. О. Кіркїж та ін. На з'їзді В. Чубар та І. Клименко протестували проти спроб окремих його учасників ревізувати постанову Виконкому Комінтерну. «Ми не можемо...,— говорив Чубар,— проводити свою власну політику, не рахуючись з тим, що робиться поза межами нашої республіки, ми повинні рахуватися з тим, повинні організовувати робітників і селян під такими гаслами, які є дійсно комуністичними, які є дійсно пролетарськими, які дійсно ведуть нас по ленінському шляху, по шляху об'єднання всіх сил пролетаріату»⁴⁷.

З'їзд ухвалив: «Вважати... УКП, як окрему партію, розпущеною, всі організації і парткоми УКП розпустити і підтвердити, що віднині ніякої окремої комуністичної партії, крім єдиної української секції Комінтерну — КП(б)У в УРСР не існує і існувати не повинно»⁴⁸.

Заслухавши повідомлення В. Чубаря і І. Клименка, Політбюро ЦК КП(б)У 6 березня 1925 р. констатувало, що з'їзд УКП не пройшов під знаком повного ідейного роззброєння її членів і деякі з них намагались полемізувати з постановою ВККІ. Політбюро доручило комісії по прийому в партію колишніх укапів закінчити свою роботу протягом місяця, в найближчі дні скликати з'їзд лівої фракції УКП і відрядити на нього В. Чубаря, М. Попова і Равича-Черкаського. Редакції журналу «Більшовик» пропонувалося надрукувати ряд статей проти укапів, зокрема з критикою резолюції і виступів на IV з'їзді УКП⁴⁹.

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 24 червня 1925 р. був затверджений план використання колишніх укапів. Пропонувалось направити їх в Донбас, Харків та інші міста, де необхідно було прискорити роботу по українзації партійного, радянського, профспілкового апарату⁵⁰.

Після вступу в КП(б)У частина укапів зуміла звільнитись від націоналістичних пережитків і брала активну участь в соціалістичному будівництві.

Так завдяки мудрому ленінському керівництву назавжди припинила своє існування на Україні остання націоналістична партія — УКП. Крах ідеології і політики її був ще одним переконливим свідченням правильності лінії Комуністичної партії щодо дрібнобуржуазних елементів, видатною перемогою ленінської національної політики, великих принципів пролетарського інтернаціоналізму.

⁴⁵ Там же, стор. 148—149.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 25, арк. 27.

⁴⁷ Там же, ф. 8, оп. 1, од. зб. 19, арк. 182.

⁴⁸ Там же, од. зб. 21, арк. 4.

⁴⁹ Там же, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 25, арк. 31.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 216, од. зб. 320, арк. 185.

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

І. М. ІВАНОВ-ПОТЬОМКІН

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ ЛЕНІНСЬКОГО «СОЮЗУ БОРОТЬБИ» НА УКРАЇНІ

Необхідність створення партії робітничого класу була обґрунтована К. Марксом і Ф. Енгельсом у програмному документі марксизму — «Маніфесті Комуністичної партії» — та в багатьох інших працях Ф. Енгельс в листі до датського соціаліста Г. Тріра писав 1889 р.: «Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був досить сильним і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали пропозицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, окрему від усіх інших і таку, що протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класову партію»¹.

Але історичні умови розвитку капіталізму, що розвивався по висхідній лінії, коли пролетаріат лише виділявся з дрібнобуржуазної демократії і революційний рух не набрав широкого розмаху, створювали умови лише для перших кроків створення робітничих партій. Ось чому основоположники наукового соціалізму дали лише загальне вчення про партію.

В. І. Ленін збагатив і розвинув марксистське вчення про партію. Питання про характер партії, та її завдання він завжди пов'язував з політичним вихованням найширших народних мас. «Тільки той переможе і вдержить владу, — писав він, — хто вірить у народ, хто порине в джерело живої народної творчості»².

Важливу роль у підготовці умов для виникнення марксистської партії в Росії мала створена Г. В. Плехановим група «Визволення праці», поширення марксистських ідей та організація ряду соціал-демократичних марксистських гуртків та груп, серед яких провідне місце належить групам: Д. І. Благоева — «Партія російських соціал-демократів» (1883—1884), П. В. Точиського — «Товариство Санкт-Петербурзьких майстрів» (1885—1888), М. І. Бруснева «Соціал-демократичне товариство» (1889—1892), марксистському гуртку М. Є. Федосєєва в Казані та ін. Це були піонери російського революційного руху, що створювали необхідні умови для виникнення марксистської партії, хоч ці групи та гуртки і мали серйозні недоліки. Найзначніша із них — група «Визволення праці», — писав В. І. Ленін, — лише теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові»³.

На зміну цьому підготовчому періоду прийшов ленінський етап, що поклав початок докорінного повороту в розвитку марксизму, російського і світового робітничого революційного руху.

Створення марксистської партії в Росії веде свій початок від створення В. І. Леніним загальної соціал-демократичної організації Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» В. І. Ленін узагальнив досвід роботи «Союзу» і виклав чергові зав-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 405.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стр. 254.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

дання партії в праці «Завдання російських соціал-демократів» (1897 р.). Він закликав російських соціал-демократів до об'єднання розкиданих по всіх кінцях Росії робітничих гуртків і соціал-демократичних груп у єдину соціал-демократичну робітничу партію.

Після масових арештів членів ленінського «Союзу» в 1895—1896 роках частину з них було вислано в різні райони Російської імперії у тому числі і на Україну. Окремі діячі прибули сюди після заслання — В. А. Шелгунов, К. М. Норинський, П. А. Морозов, Ф. В. Ленгнік та ін. Саме ці учасники ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» відіграли велику роль у створенні й зміцненні марксистських гуртків та соціал-демократичних організацій на Україні, беручи безпосередню участь у створенні революційних соціал-демократичних груп і гуртків у Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську, Полтаві та інших містах.

Значне місце в революційному русі на Україні належить учневі В. І. Леніна, його найближчому помічникові в петербурзькому «Союзі боротьби» І. В. Бабушкіну, ім'я якого за словами Ілліча «близьке і дороге не одному соціал-демократові. Всі, хто знав його, любили і поважали його за його енергію, відсутність фрази, глибоку витриману революційність і палку відданість справі»⁴. Робітник Семянніковського заводу в Петербурзі І. В. Бабушкін 1893 р. познайомився з Володимиром Іллічем, що керував гуртком робітників з політичної економії. Він, як і інші робітники-гуртківці, захоплювався простотою і ясністю, з якою Ілліч викладав найскладніші питання марксистської теорії. Пізніше він писав у своїх спогадах: «Ми всі були дуже задоволені цими лекціями і захоплювались розумом нашого лектора»⁵.

Великою школою для гуртківців була участь у теоретичних спорах з народовольцями. Згадуючи про участь робітників-революціонерів подібних Бабушкіну в боротьбі з народниками, В. І. Ленін зазначав, що вони «особисто брали участь у тих спорах між народовольцями і соціал-демократами, які характеризували перехід російського революційного руху від селянського і змовницького соціалізму до соціалізму робітничого»⁶. І. В. Бабушкін, — відзначав Володимир Ілліч, брав участь «у складенні *першого агітаційного листка*, випущеного в С-Петербурзі восени 1894 року, листка до Семянніковських робітників...»⁷ і розповсюдженні його. Після арешту В. І. Леніна в ніч на 9 грудня 1895 р. І. В. Бабушкін видає за підписом «Ваш товариш робітник» листівку «Що таке соціаліст і політичний злочинець?», в якій доводить, що соціалісти — справжні друзі робітничого класу⁸. У ніч на 5 січня 1896 р. Івана Васильовича разом з іншими членами «Союзу» було заарештовано. Після тринадцятимісячного перебування в петербурзькій тюрмі його було вислано до Катеринослава — великого на той час промислового центру Півдня Росії, де були такі великі заводи, як Брянський (нині ім. Петровського Г. І.), трубопрокатний (нині ім. В. І. Леніна), сталеливарний та ін. На Брянському заводі, ще в 1894—1895 рр., діяв соціал-демократичний гурток, зв'язаний з Києвом, Харковом, Ростовом-на-Дону. Відсутність серед молодих соціал-демократів належної уваги до конспірації призвело до розгрому організації.

За відновлення марксистських гуртків взялися І. Х. Лалаянц, а

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 319.

⁵ Воспоминания И. В. Бабушкина (1893—1900 гг.), М., 1951, стор. 56.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 231.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 319.

⁸ Листовки Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» (1895—1897 гг.), М., 1934, стор. 20—21.

весною 1897 р. І. В. Бабушкін. Він поселився в робітничому пригороді Чечелівці. Жандармське управління відразу ж узяло його під пильний нагляд⁹. Важко було знайти роботу. Тільки-но дізнавалися, що висланий з Петербурга відмовляти, або звільняли. Так було на першому заводі, куди він звернувся¹⁰. Але скоро І. В. Бабушкін встановив зв'язки з місцевими соціал-демократами. Протягом трьох-чотирьох років він разом з товаришами-однодумцями оберігав місцеву марксистську організацію від провалів. Навколо І. В. Бабушкіна згуртувалися передові робітники Катеринослава й вислані з інших міст. Іван Васильович проводив велику пропагандистську роботу серед робітників, знайомлячи їх з марксистсько-ленінськими ідеями. Про цей період своєї діяльності І. В. Бабушкін писав: «Познайомившись із земляками і товаришами по переконанню, я почав їх частенько відвідувати, закликати також до себе і давати їм книги, що привіз з собою»¹¹.

Згодом Бабушкіну вдалося влаштуватись робітником інструментальної майстерні мостового цеху Брянського заводу, де він організував соціал-демократичну групу. Тут він познайомився з токарем Г. І. Петровським. «У мене з ним часто відбувалися тривалі розмови, з яких видно було, що ми справді настроєні по-петербурзькому»¹². Під впливом Івана Васильовича йшло формування молодого робітника Г. І. Петровського, який незабаром став його найближчим помічником. Пізніше пролетарський революціонер Г. І. Петровський у своїх спогадах писав: «Висланий до Катеринослава з Пітера в січні 1897 року тов. Бабушкін, ставши на роботу на Брянському заводі, потрапив у нашу інструментальну майстерню мостового цеху. Я з ним познайомився з першого ж моменту. Незабаром він запросив мене до себе на квартиру, дав кілька книжок, серед яких були «Вуглекопи» Золя, «Спартак» і «Хто з чого живе»... Після другої розмови з тов. Бабушкіним я цілком підпав під його вплив»¹³.

В гурток, організований і керований Бабушкіним, увійшли передові робітники Г. І. Петровський, І. П. Мазанов, М. Числов, І. Е. Лавренов та ін. Вплив гуртківців швидко зростав. Незабаром виникли гуртки в паровозних майстернях на заводах Західного краю, Кам'янського та інших місцях.

За прикладом ленінського «Союзу боротьби» катеринославці почали переходити від пропаганди марксизму до масової агітації серед робітників. Вони вели підготовку до об'єднання всіх гуртків і груп у єдину організацію. У грудні 1897 р. марксистські гуртки міста під керівництвом Лалаянца і Бабушкіна об'єдналися в єдину соціал-демократичну організацію під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Вона ділилася на дві групи: заводську, якою керував І. В. Бабушкін і міську, на чолі з І. Х. Лалаянцем, до якої входила в основному інтелігенція. Існувала ще група, що складалася переважно з ремісників, кустарів, які переїхали з Західного краю і принесли з собою ідеї «бунду» та «економістів». Саме з цими настроями довелося вести боротьбу.

Найважливішим засобом масової агітації були листівки. В лютому 1898 р. катеринославський «Союз боротьби» випустив 2 тис. примірників листівок, звернених до робітників заводів: Брянського, Гаянке,

⁹ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 2, сир. 269, арк. 55.

¹⁰ Воспоминания И. В. Бабушкина, стор. 91.

¹¹ Там же, стор. 93.

¹² Там же.

¹³ История Екатеринославской социал-демократической организации (1889—1903 годы). Воспоминания и материалы, Екатеринослав, 1923, стор. 52.

Естампного, Дніпровського та інших. «Кожний з нас окремо безсилий перед начальством,— говорилося в листівці,— у союзі ми будемо сильні. Об'єднаймося ж, товариші!»¹⁴.

У спогадах про цей період своєї діяльності І. В. Бабушкін пише: «Перед тим, як почати активну роботу, намітили програму своїх дій для чого були встановлені зв'язки з багатьма заводами і навіть з Катеринославським, розташованим за 30 верст від Катеринослава».

Авторитет і популярність «Союзу боротьби» особливо зросли, коли члени «Союзу» почали розповсюджувати листівки, в яких висвітлювалися питання, пов'язані з тяжкою працею робітників, наводилися факти знущання майстрів над підлеглими, нечуваної експлуатації робітників, жахливі умови існування переважної більшості робітників і розкошування панівних класів, спокій яких оберігають уряд та армія поліцаїв»¹⁵.

Діяльність «Союзу» дедалі більше непокоїла адміністрацію заводів та поліцію. Начальник Катеринославського жандармського губернського управління у повідомленні департаменту поліції 8 березня 1898 р. писав: «3, 4 і 5 березня знайдено нові розкидані і розклеєні відозви того самого «Катеринославського Союзу». У цих відозвах «Союз боротьби», посилаючись на перші розкидані відозви, що нібито примусили уряд задовольнити вимоги робітників, знову закликав останніх до дружної, одностайної боротьби за свої права»¹⁶.

Посилилися поліцейські репресії до революційно настроєних робітників і членів «Союзу боротьби». З Москви прибув спеціальний загін жандармів. 11 березня були проведені арешти, але робітничих вожаків вони не зачіпили¹⁷. Всього було заарештовано 15 чоловік, переважно інтелігентів. «Союз боротьби» продовжував свою діяльність: до 1 травня ним була випущена листівка про значення міжнародного робітничого свята¹⁸.

Катеринославський «Союз боротьби» був тісно зв'язаний не лише з робітниками міста та його околиць, але мав великий вплив і на інші міста. Ось що пише один з активних діячів цього «Союзу» І. Х. Лалаянц: «Тимчасом організація наша продовжувала зміцнюватись. Зв'язки її на заводах розширювались. Водночас і в зв'язку з поступовим зростанням впливу на маси збільшувалася взагалі питома вага Катеринославської організації. Про Катеринослав заговорили вже в деяких інших містах. Активні революційні робітники, яких переслідували і висилали з інших міст, прагнули потрапити саме до Катеринослава. З Києвом встановлено було міцні зв'язки. Деякі зв'язки налагодились і з окремими західними містами, як Вільно, Вітебськ, Мінськ»¹⁹.

Під керівництвом «Союзу» відбулося кілька страйків. Він узяв активну участь у роботі I з'їзду РСДРП, згідно з рішенням якого його було переіменовано у катеринославський комітет РСДРП. Про це повідомляла спеціально видана листівка²⁰.

Восени 1898 р. після відбуття заслання до Катеринослава приїхав член петербурзького «Союзу боротьби» П. А. Морозов. Це стало великою подією для місцевих марксистів, бо Морозов «був людиною досить розвиненою і бувалою, що бачила багато різних людей. Він володів різ-

¹⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904, К., 1963, стор. 58.

¹⁵ Воспоминания И. В. Бабушкина, стор. 104.

¹⁶ История Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 101.

¹⁷ Воспоминания И. В. Бабушкина, стор. 114—115.

¹⁸ Рабочее движение в Екатеринославе, Женева, 1900, стор. 4.

¹⁹ И. Лалаянц. У истоков большевизма, М., 1934, стор. 37—38.

²⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1896—1904 гг., К., 1963, стор. 68.

ними методами революційної роботи, а отже, міг багато в чому допомогти. Я вирішив,— писав І. В. Бабушкін,— що його слід ввести до нас у Комітет. Таке своє бажання я передав іншим і дістав згоду всіх»²¹. П. А. Морозов став активним членом організації, керівником ряду гуртків, редактором листівок і прокламацій.

Активізація Катеринославського комітету викликала посилення пильності поліції. Через провокатора поліція вислідила П. А. Морозова, і заарештувала його, коли він з листівками йшов на залізницю. Це була велика втрата для всієї організації. Начальник катеринославського жандармського управління повідомляв: «16 квітня увечері на станції Катеринослав був затриманий робітник машинобудівного заводу Ланге Петро Андрійович Морозов, при якому виявлено понад триста екземплярів згаданої відозви»²². У вересні 1899 р. Іван Васильович створив у Нижне-Дніпровську робітничу касу «Початок»; потім вони виникають і в інших районах — «Світанок», «Боротьба», «Вперед». Вироблені були статuti кас, члени їх одержували і розповсюджували серед робітників спеціальну літературу, яку постачали їм керівники гуртків.

1900 р. в Катеринослав повернувся із заслання ще один член петербурзького «Союзу боротьби» К. М. Норинський, який колись уже працював у Катеринославі. Поступивши на Брянський завод, він помітив значні зміни в настроях робітників. «Робітник... став невпізнаний,— писав К. М. Норинський. Він жваво цікавився подіями дня, газетою. Частина з них належала до членів гуртка... Зустрів я серед робітників нових для мене осіб, що виявилися товаришами зі мною по духу...»²³.

Усе це свідчить про те, що Катеринославська соціал-демократична організація, керована І. В. Бабушкіним, П. А. Морозовим та іншими членами лєнінського «Союзу боротьби», виконала велику роботу по вихованню і організації робітничих мас, готуючи їх до активної боротьби проти царизму і капіталістів. Частина цих керівників загинула в нерівній боротьбі. Так у № 4 лєнінської «Іскры» було вміщено некролог на смерть Петра Андрійовича Морозова. «На початку січня в Сичовці Смоленської губернії,— писала «Іскра»,— помер від хвороби здобутої в тюрмі, петербурзький агітатор Петро Морозов (Ткач). Перебування в Катеринославській тюрмі добило його остаточно. Влітку 1900 року Морозова, вже безнадійно хворого, випустили і вислали в місто Сичовку. Небіжчик належав до числа найкращих агітаторів нашого руху»²⁴.

І. В. Бабушкіну довелося виїхати до Смоленська, оскільки переслідування поліції не давали можливості продовжувати роботу в Катеринославі.

Історія Катеринославської соціал-демократичної організації тісно пов'язана з історією лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», члени якого І. В. Бабушкін, П. А. Морозов, К. М. Норинський, М. Є. Меркулов, Олександра і Антон Філімонови, Карл Томігас та інші були основною групою революційних марксистів. Вони несли ідеї Лєніна в гуцу трудящих мас України. Це сприяло об'єднанню передових робітників і створювало умови для організації революційної партії пролетаріату. Багатий організаційний і пропагандистський досвід, набутий у петербурзькому «Союзі боротьби», був перенесений на фабрики, заводи і в майстерні України. Учні Лєніна політично виховували і організовували робітників Півдня Росії, створюючи умови для організації партії нового типу.

²¹ Воспоминання Н. В. Бабушкина, стор. 120.

²² ДОДА, ф. 2, сир. 303, арк. 15.

²³ Історія Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 275.

²⁴ «Искра», № 4, травень 1901 р.

На початку 90-х років створюються соціал-демократичні гуртки у Донбасі. У 1893—1894 рр. петербурзькі пролетарі С. Баканов та О. Нікольський, вислані сюди під нагляд поліції, організували робітничий гурток на Донецько-Юр'ївському заводі. Гурток розповсюджував політичну літературу, надіслану з Петербурга, але проіснував він недовго, припинивши свою діяльність після виїзду Баканова. У травні 1900 р. член петербурзького «Союзу боротьби» К. М. Норинський, відбувши чотирирічне заслання, оселився в Катеринославі, переїхав до Луганська²⁵, де на заводі Гартмана організував марксистський гурток. Згодом такі гуртки діяли в залізничних майстернях, на емальовому заводі і в ремісничих майстернях²⁶.

Значно посилилася політична робота в Луганську після приїзду туди на початку 1901 р. одного з кращих соціал-демократів, петербурзького пролетаря В. А. Шелгунова. З його приїздом, пише К. Норинський, «життя наше стало дуже цікавим». Поліпшилося постачання літературою, були встановлені контакти з Катеринославом, Полтавою та іншими містами. У травні 1901 р. була організована майівка, але робота значно ускладнилася в зв'язку з посиленням поліцейського переслідування. Шелгунов і Норинський, змушені були переїхати до Катеринослава²⁷, передавши керівництво гуртком Я. Маргенштейну, де широко розгорнули партійну роботу, зв'язалися з луганськими гуртками, поставили їм політичну літературу²⁸.

В Донбасі на Щербино-Нелеповських рудниках працював після заслання ветеран революційного руху відомий революціонер П. О. Мойсеєнко. Разом з Г. І. Петровським, який туди переїхав, він організував соціал-демократичний гурток, що підтримував зв'язок з Катеринославою організацією²⁹.

Відомо, що активний член петербурзького «Союзу боротьби» Н. К. Крупська, виконуючи вказівки В. І. Леніна, їздила на Україну. В Полтаві вона провела роботу по підготовці І з'їзду РСДРП і видання загальноросійської нелегальної газети³⁰. З цією ж метою літом 1896 р. відвідав Катеринославу член петербурзького «Союзу боротьби», Ф. В. Ленгник³¹. 1901 р. він за завданням В. І. Леніна так характеризував стан місцевої партійної роботи: «Справи тут дуже кепські... Тепер закінчена боротьба. Старих агітаторів майже всіх доводиться усунути. Підхожих людей для заміни мало, і тому нам доводиться нелегко, але перемога має бути за нами»³². Робота, проведена Ф. В. Ленгником, дала свої результати. 18 січня з Києва повідомляли: «Тут гуртків стільки, що хоч усі 24 години на добу працюй»³³.

Активними учасниками петербурзького «Союзу боротьби» були визначні діячі перших марксистських гуртків Києва — П. К. Запорожець та Я. М. Ляховський. Вони підтримували тісний зв'язок з київськими соціал-демократами не лише листуванням, а й особистими контактами.

²⁵ «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 60.

²⁶ Н. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, ОГПЗ, 1947, стор. 13.

²⁷ К. Норинский. В Екатеринославской губернии. История Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 277.

²⁸ Там же, стор. 280.

²⁹ Там же, стор. 55.

³⁰ Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса». «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 10.

³¹ М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии. «Воспоминания», М., 1958, стор. 50.

³² «Пролетарская революция», 1928, № 6—7 (77—78), стор. 115—116.

³³ ЦДІАМ, ф. 102, 00, 1902, спр. 825, ч. III, арк. 40.

Так, в одну з своїх поїздок на Україні П. К. Запорожець привіз книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». З цією працею ознайомилися не лише в Києві, а й у с. Тептіївці (нині Богуславського району Київської області), у м. Біла Церква³⁴.

Велику роботу провів на Україні М. Е. Бауман, який бував у Києві і Полтаві як агент «Искры»³⁵. Тут же працювала член лєнінського «Союзу боротьби» Л. М. Радченко³⁶.

Діяльність на Україні членів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» сприяла тому, що в середину 90-х років деякі організації почали переходити до масової агітації серед робітників (у Києві, Катеринославі та в інших містах). «Ми спиралися на приклад петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — писав один з активних діячів соціал-демократичного руху того часу на Україні П. Л. Тучапський³⁷, який працював у Києві і Полтаві.

У засіданнях петербурзького «Союзу боротьби» брали участь представники київських революційних соціал-демократів. На одній з нарад соціал-демократичних груп у лютому 1895 р., на якій за участю В. І. Леніна обговорювалось питання про перехід до широкої політичної агітації, був присутній від київських соціал-демократів Я. М. Ляховський, що пізніше переїхав до Петербурга³⁸.

Деякі революційні соціал-демократи Петербурга підтримували безпосередній зв'язок з соціал-демократами Києва (Н. К. Крупська, П. К. Запорожець, Я. М. Ляховський). Партиїну роботу в Києві в різні часи цього періоду вели Г. І. Окулова³⁹ (1902 р.), М. Сільвін, як роз'їзний агент «Искры» побував у Києві, Харкові, Полтаві, Конотопі, Шепетівці, Заславі, Теофіполі. Врешті він потрапив у Лук'янівську в'язницю⁴⁰. У Києві за завданням іскровського центру працював І. Смідович⁴¹, 1902 р. приїжджав у Конотоп, а потім у Київ О. С. Шаповалов⁴², де 1903 р. був кооптований до Київського партійного комітету⁴³.

1903 р. до Києва приїздив один із старих діячів петербурзького «Союзу боротьби» Г. М. Кржижановський, який залишив спогади про київський період своєї діяльності (1903—1905 рр.)⁴⁴.

Таким чином перші марксистські гуртки і групи на Україні виникли і проводили свою роботу під впливом створених В. І. Леніним робітничих організацій, під керівництвом лєнінських кадрів. Це сприяло підвищенню класової свідомості робітничого класу України, підіймало його на революційну боротьбу.

³⁴ Ф. Бурлака. Мужній син українського народу. «Радянська Україна», 12 червня 1958 р.; Петро Запорожець. Документи й матеріали, Вінниця, 1962, стор. 8.

³⁵ У истоков партии, М., 1965, стор. 24.

³⁶ История Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 266, 283.

³⁷ П. Л. Тучапский. Из пережитого, Одесса, 1923, стор. 58.

³⁸ Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», «Творчество», 1920, № 7, 10, стор. 7.

³⁹ М. Сильвин. Назв. праця, стор. 242.

⁴⁰ Там же, стор. 263.

⁴¹ «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 12.

⁴² А. С. Шаповалов. В борьбе за социализм, М., 1934, стор. 395.

⁴³ Там же, стор. 403.

⁴⁴ Г. Кржижановский. Великий Ленин, К., 1956, стор. 32—33.

Повідомлення

О. Д. ГОРБУЛ

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ МОРСЬКОГО ФЛОТУ В РОКИ СЕМИРІЧКИ

Інтернаціональне виховання трудящих є одним з головних напрямків ідеологічної роботи Комуністичної партії в період будівництва комунізму.

Класики наукового комунізму підкреслювали, що національні та інтернаціональні інтереси робітничого класу нерозривно зв'язані, зумовлюють і доповнюють один одного. Всяке ігнорування цих вимог веде неминуче до вузьконаціональної обмеженості, виключності та егоїзму, до буржуазного націоналізму. «Марксизм непримиренний з націоналізмом,— писав В. І. Ленін,— хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй у найвищій єдності...»¹.

Комуністична партія творчо застосовує положення класиків марксизму-ленінізму про пролетарський інтернаціоналізм в своїй теоретичній і практичній роботі.

В умовах посилення наступу буржуазної ідеології інтернаціональне виховання трудящих набуває особливого значення. Як ніколи актуально звучать слова В. І. Леніна про те, що справжній комуніст-інтернаціоналіст повинен «думати *не* про свою тільки націю, а *вище неї* ставити інтереси всіх, їх загальну свободу і рівноправність»².

Виходячи з рішень XXII і XXIII з'їздів КПРС про посилення роботи по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму, дружби народів та соціалістичного інтернаціоналізму, рішучій відсічі будь-яким проявам буржуазної ідеології, Комуністична партія приділяє велику увагу ідеологічній роботі серед працівників морського транспорту. Необхідність посилення її й особливо інтернаціонального виховання моряків у період будівництва комунізму зумовлена рядом обставин.

По-перше, Радянська Україна, як республіка високорозвинутої промисловості і сучасного сільського господарства, має також величезний, невпинно зростаючий морський флот. За роки семирічки вантажооборот лише одного Чорноморського пароплавства зріс у 4,6 раза і зараз перевищує 60% морського вантажообороту країни³. Завдяки поповненню морського флоту сучасними транспортними суднами і першокласними пасажирськими лайнерами вантажопідйомність усього радянського транспортного флоту за семиріччя збільшилась у 2,5 раза⁴, а тоннаж суден Чорноморського пароплавства зріс за цей же період у 3,7 раза⁵. В 1965 р. СРСР займав вже 6 місце серед морських держав світу замість 11⁶.

Разом з технічним оснащенням кораблів у Чорноморському та Ду-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 321.

³ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 25.

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 137.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 25.

⁶ «Моряк» (орган партійного комітету морського транспорту м. Одеси, Управління Чорноморського пароплавства і басейнового комітету профспілки робітників морського і річкового флоту), 6 листопада 1965 р.

найському пароплавствах у кілька разів зросла і чисельність моряків. Нове поповнення склалося в основному з молоді, яка прийшла на флот після закінчення шкіл морехідного навчання, середніх та вищих спеціальних учбових закладів морського транспорту, а також після демобілізації з Військово-Морського Флоту. Маючи в основному середню та восьмирічну освіту, хорошу спеціальну підготовку, ця частина плав-складу ще не набула досвіду морського плавання, ніколи не виїжджала за межі Батьківщини в інші й особливо, капіталістичні країни. Це вимагало від флотських партійних організацій мобілізувати всі сили для справи ідейного загартування молодих моряків.

По-друге, на всій ідеологічній роботі комуністів флоту значною мірою відбиваються умови їх діяльності. Беручи участь у зовнішній торгівлі і економічних зв'язках Радянського Союзу з зарубіжними соціалістичними країнами і капіталістичним світом, працівники морського транспорту бувають часто в центрі міжнародних політичних подій. Майже в 750 портах світу кидають якорі радянські пароплави. Так, Чорноморське пароплавство зв'язане зовнішньоторговими перевезеннями з більш ніж 70 державами⁷. Лише за 6 місяців 1960 р. чорноморські судна відвідали близько 500 портів 47 країн світу. За 10 місяців 1959 р. лише в одному Херсонському порту побувало 80 іноземних суден з 17 країн⁸.

По-третє, довготривалі рейси і відірваність моряків від Батьківщини, відсутність умов для регулярного читання радянських газет і журналів, слухання радіо й телепередач, постійний контакт з населенням та моряками капіталістичних держав ставлять ідеологічну роботу на одне з центральних місць у діяльності партійних організацій флоту. Ці питання були предметом постійної уваги ЦК КПРС і ЦК КП України. Вони обговорювалися на пленумах і засіданнях бюро ЦК ВЛКСМ. ЦК ЛКСМУ, Одеського, Херсонського, Донецького, Кримського, Миколаївського⁹ та інших обкомів КП України, міськкомів і райкомів партії, безпосередньо зв'язаних з роботою морського транспорту, а також первинних партійних організацій морського флоту. Важливе значення мали постанови ЦК КПРС від 11 серпня 1960 р. та ЦК КП України від 16 серпня 1960 р. «Про посилення ідейно-виховної та масово-політичної роботи серед моряків закордонного плавання»¹⁰. ЦК КП України відзначив, що працівники морського транспорту успішно виконують державні плани перевезень, в складних умовах морського плавання нерідко проявляють мужність і трудовий героїзм, під час перебування за рубежем суворо додержують честі й гідності нашої Батьківщини. Перед партійними організаціями ставилось завдання, «враховуючи специфіку закордонних плавань, вести повсякденну глибоку і змістовну політичну роботу серед моряків, виховувати у них почуття відданості комунізму і непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, товариської взаємодопомоги і гідної поведінки за кордоном, невпинно підвищувати пильність радянських моряків»¹¹.

⁷ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 25; «Моряк», 24 серпня 1965 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1976, арк. 39; оп. 216, од. зб. 152, арк. 296.

⁹ Сборник постановлений ЦК ВЛКСМ (январь — декабрь 1963 г.), М., 1964, стор. 123; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2177, арк. 41; од. зб. 1972, арк. 246; од. зб. 2107, арк. 110; од. зб. 2021, арк. 27; од. зб. 1905, арк. 18; од. зб. 1957, арк. 67.

¹⁰ Вопросы идеологической работы. Сборник документов, М., 1961, стор. 178.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 147, од. зб. 2262, арк. 4.

Питання пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, радянського патріотизму займали значне місце в системі партійної та комсомольської освіти республіки. В роки семирічки вперше проти попередніх років поряд з вивченням історії КПРС, філософії, політичної економії і конкретної економіки в гуртках і семінарах вивчалися успіхи соціалістичного будівництва в народно-демократичних країнах, проблеми міжнародного комуністичного і робітничого рухів, боротьби проти колоніалізму, за національне визволення, демократію і мир. В 1960/61 навчальному році ці теми лише в гуртках і семінарах Одеської області вивчало близько 8 тис. чол.¹², а в 1964/65 р. найважливіші проблеми сучасності були в центрі уваги усіх ланок партійної і комсомольської політосвіти по країні в цілому¹³. В партійних організаціях морського транспорту виникли гуртки поточної політики — «Біля карти світу», «Біля карти Батьківщини»¹⁴, «Від з'їзду до з'їзду»¹⁵ та багато інших. Питання марксистсько-ленінської теорії, внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій були серцевиною лекційної пропаганди партійних організацій. Лише за 4 місяці 1961 р. в Одеській області по матеріалах Московської наради представників комуністичних і робітничих партій (1960 р.) відбулося 6800 лекцій, з цієї тематики проведено 38 циклів лекцій¹⁶.

1959 р. група доповідачів пароплава «Измаил» висвітлювала переважно такі питання: вклад радянського народу в створення матеріально-технічної бази комунізму; будівництво соціалізму в країнах народної демократії; некапіталістичний шлях розвитку та боротьба за незалежність і прогрес у країнах Азії і Африки¹⁷ та ін. Однак, в лекційній роботі мали місце й окремі недоліки. «Мало ще читається у нас лекцій про дружбу народів, про радянський патріотизм, пролетарський інтернаціоналізм, про боротьбу з українським націоналізмом», — відзначалося на II пленумі Херсонського обкому КП України у травні 1960 р. Про це ж говорилося і на квітневому Пленумі ЦК КП України (1960 р.)¹⁸.

Значну роль в інтернаціональному вихованні моряків відіграли теоретичні конференції на тему «Роль морського транспорту в зміцненні інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн», проведені в більшості партійних організацій флоту в 1962 р.¹⁹.

Важливою формою інтернаціонального виховання трудящих в останні роки є регулярний обмін партійно-урядовими делегаціями, групами профспілкових та комсомольських активістів, спеціалістів різних галузей народного господарства. За роки семирічки в Одеському, Херсонському, Ждановському, Ялтинському та інших портах республіки побували делегації працівників морського флоту та докерів США, Франції, Цейлону, Англії, Бельгії, Угорщини, Албанії, В'єтнаму, Польщі, Болгарії, Румунії²⁰ та багатьох інших країн. Виступи зарубіжних гостей, а також наших моряків після повернення з-за кордону на мітингах, збо-

¹² ПА ІПП ЦК КП України, ф. І, оп. 216, од. зб. 190, арк. 43.

¹³ «Коммунист», 1964, № 14, стор. 10.

¹⁴ «Моряк», 25 лютого 1960 р.

¹⁵ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 198, арк. 155.

¹⁶ Там же, од. зб. 207, арк. 232.

¹⁷ «Моряк», 7 січня 1960 р.

¹⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 209, од. зб. 2101, арк. 76.

¹⁹ «Чорноморська комуна», 30 травня 1962 р.

²⁰ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1897, арк. 45; од. зб. 2103, арк. 109; «Чорноморська комуна» (орган Одеського обласного і міського комітетів Комуністичної партії України, обласної і міської Рад депутатів трудящих), 17 квітня 1959 р.; 20 жовтня 1962 р.; Т. Кузнецов. Американские докеры в СССР, М., 1960, В. Карлаш. Міцніють дружні зв'язки, Одеса, 1960, стор. 29.

рах, вечорах дружби, зустрічах з трудящими портів, судноремонтних заводів, екіпажами суден сприяли зміцненню інтернаціональних зв'язків.

Комуністична партія України постійно дбає про розширення та поліпшення діяльності товариств дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами. За роки семирічки колективними членами цієї організації стала більшість екіпажів суден Чорноморського пароплавства²¹. Створені на кораблях бюро згаданих товариств проводили вечори інтернаціональної дружби, організовували екскурсії по історичних місцях іноземних портів, культпоходи в театри і кіно за рубежем, відвідували там сім'ї моряків, докерів, робітників, селян, службовців, влаштовували спортивні зустрічі між командами радянських моряків та іноземних моряків, запрошували трудящих на радянські судна. Так, лише за одну стоянку в шведському порту Хальпштадті танкер «Красноводск» відвідало близько 5 тис. місцевих жителів²². В колективних та індивідуальних бесідах з іноземцями члени екіпажу з гордістю розповідали про країну соціалізму, показали гостям радянські кінофільми, фотомонтажі, стенди, альбоми, що свідчать про героїчну працю радянських людей — будівників першого в історії людства комуністичного суспільства, про досягнення радянської науки й техніки, навчання і побут трудящих в СРСР. Моряки ознайомили відвідувачів з умовами життя, праці та відпочинку на своєму судні — невеличкій території могутньої соціалістичної Батьківщини, показали великий концерт художньої самодіяльності. У рейс радянський танкер проводжало майже все місто.

Спрямовуючи діяльність суднових бюро і комітетів товариств дружби, партійні організації морського транспорту постійно прагнуть зміцнити дружні зв'язки чорноморських моряків з трудящими зарубіжних країн. В Одеському порту та на суднах Чорноморського пароплавства побувала делегація міста Хіросіми. Членів її запросили на теплохід «Солнечногорск», де було проведено вечір інтернаціональної дружби. Відбулася щира розмова радянських моряків з представниками міста, що першим в історії зазнало страхіття атомної бомби, відчуло на собі справжній зміст буржуазного «гуманізму». Екіпаж судна розповів гостям про щирі дружні почуття, з якими радянські люди ставляться до народу Японії, подарував сувеніри, виступив з художньою самодіяльністю. Коли «Солнечногорск» прибув до причалу порту Тоямі, японська молодь співала російською мовою «Катюшу», «Стеньку Разина», «Подмосковные вечера». До них прилучилися учасники художньої самодіяльності судна, організували спільний концерт і танці. Зустріч вилилася в масову демонстрацію інтернаціональної солідарності між радянським та японським народами²³.

Проведення вечорів запитань і відповідей на радянських суднах та в приміщеннях «Товариств дружби з Радянським Союзом» в зарубіжних країнах, організація кінофестивалів радянських кінофільмів, виставок творів літератури і мистецтва, обміну театральними колективами та виступів колективів художньої самодіяльності радянських моряків перед трудящими зарубіжних країн, товариських спортивних зустрічей, відвідування радянськими моряками сімей трудящих за рубежем сприяє справі зближення народів, знайомству моряків з життям, культурою та побутом в інших країнах і перш за все в країнах соціалізму.

Під час перебування теплоходу «Ленинград» Дунайського пароплавства в порту Братіслава керівництво Чехословацького пароплавства організувало для радянських моряків екскурсію по визначних

²¹ «Чорноморська комуна», 17 жовтня 1965 р.

²² «Моряк», 14 квітня 1959 р.

²³ «Чорноморська комуна», 1 грудня 1965 р.

місцях. Вони відвідали кабельний завод, текстильну фабрику ім. Міжнародного жіночого дня. Робітники тепло зустріли гостей з СРСР, подарували їм сувеніри²⁴.

Теплохід «Лениногорск» першим з радянських суден відвідав югославський порт Бар. Місцеві жителі протягом всієї стоянки проявляли величезний інтерес до радянських моряків. Численні делегації трудящих міста й порту брали участь у дружніх бесідах і зустрічах з екіпажем. Було проведено футбольні матчі на міському стадіоні, організовано змагання з шахів, тенісу, відбувся показ радянських фільмів на теплоході. На добру згадку моряки подарували спортсменам вимпел, а трудящим — пам'ятні значки²⁵.

На вечорі інтернаціональної дружби екіпажу радянського пароплава «Орел» і робітників машинобудівного заводу «Спартак» у болгарському порту Бургасі інженер підприємства Томов розповів про історичне значення дружби обох народів. «За 15 років Народної влади в Болгарії, — говорив він, — дякуючи керівництву Болгарської комуністичної партії і безкорисливій допомозі Радянського Союзу, наша країна випередила багато капіталістичних країн». З словами привітання до гостинних хазяїв звернулися тт. Фесай і Іскров. Присутні стоячи скандували «Вічна дружба!»²⁶.

Подібні зустрічі відбуваються майже в кожному з портів, куди заходять радянські пароплави. Трудящі капіталістичних держав та країн, що стали на шлях незалежного розвитку, з симпатією і почуттям великої поваги ставляться до представників радянського народу. Саме тому італійські докери потай від поліції наспівували радянським морякам «Інтернаціонал», а аргентинські студенти старанно вивчають російську мову, щоб дізнатися правди про першу країну соціалізму, фактів, які ретельно приховують від трудящих правлячі кола. В Сінгапурі, де існує обмеження щодо виходу на берег лише для моряків Радянського Союзу і соціалістичних країн, екіпаж теплоходу «Металург Байков» одержав хвилююче поздоровлення з святом Великого Жовтня, написане російською мовою від імені місцевих докерів²⁷.

Весь світ стежив за безприкладним в історії мореплавання перегоном велетенського плавучого доку вантажопідйомністю 72 тис. т з Балтики на Чорне море. З 68 діб плавання протягом 45 експедицій боролася з жорстокими штормами. В покручених датських протоках Великого Бельту, у вузьких місцях Босфору і Дарданелл іноземні лоцмани відмовлялися брати на себе відповідальність за проведення каравану. Та це не зупинило радянських моряків²⁸, їх досвідчених і вмілих капітанів. «Справді, для росіян немає нічого неможливого», — сказав датський лоцман, коли караван вийшов у Північне море²⁹. Десятки тисяч простих людей стояли на берегах і гаряче аплодували, коли судна експедиції з доком на буксирі проходили через Румелійське коліно — найвужче місце Босфору. Ширина протоки тут всього 260 м, а довжина доку — 250 м.

Прояви почуттів дружби трудящих зарубіжних країн до радянських моряків — незаперечний доказ того, що ці «повпреди Радянської влади», усвідомивши принципи пролетарського інтернаціоналізму, з честю виконують свою високу місію представників держави, яка є мо-

²⁴ «Чорноморська комуна», 18 жовтня 1959 р.

²⁵ «Моряк», 31 серпня 1965 р.

²⁶ «Моряк», 10 жовтня 1959 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1978, арк. 61.

²⁸ Там же, од. зб. 2356, арк. 31.

²⁹ «Чорноморська комуна», 2 вересня 1961 р.

гутньою притягальною силою для простих людей в усьому світі. «Буваючи в різних країнах,— розповідає секретар партбюро танкера «Джузеппе Гарибальді» т. Переведенцев,— ми розкриваємо перед моряками справжню суть буржуазної ідеології, прагнення трудящих до миру і дружби між народами. Ми активно пропагуємо радянський спосіб життя, показуємо і викриваємо контрасти та протиріччя капіталізму»³⁰.

Почуттям пролетарського інтернаціоналізму, відповідальністю за свою соціалістичну країну зумовлені дії радянських моряків за межами СРСР. Коли в Тунісі на портовому крані виникла пожежа, яка загрожувала порту і суднам, що стояли біля його причалів, моряки з пароплаву «Вячеслав Шишков», ризикуючи життям, загасили полум'я. Жителі міста були їм щиро вдячні³¹. В Цейлонському порту Трінкомалі лікар танкера «Белград» подав безплатну медичну допомогу сотням хворих. Цейлонці гаряче дякували екіпажу танкера за щедрість, безкорисливу підтримку. «Ми ніколи не забудемо вас»,— говорили вони на прощання³².

Радянські моряки врятували у відкритому морі грецького рибалку Мічоса, який довгий час провів у човні із зламанним двигуном і зовсім знесилив. Його забезпечили їжею і водою, а також відремонтували пошкоджений мотор. Потерпілий звернувся до своїх рятівників з теплоходу «Латвія» з теплими словами: «Недаремно мені говорили товариші, що на радянських хлопців завжди можна розраховувати. Я переконався в цьому. Ви — щедрі, безкорисливі люди. Справжні друзі. Мені не вистачило б всіх моїх заощаджень, коли б самому довелося ремонтувати човен на березі, а дома — жінка, двоє дітей. Рибальство — головний засіб нашого існування. Ніколи не забуду прекрасних годин, проведених на радянському судні»³³.

Всі чесні люди земної кулі люблять і шанують моряків Країни Рад за їх чудові риси: товариськість, сердечність, гостинність і гуманізм та широкий світогляд у поєднанні з високими моральними якостями, за те, що вони поважають людей будь-якої національності й на ділі прагнуть зміцнити мир і дружбу між народами. Виховання цих якостей є предметом повсякденної турботи партійних, профспілкових та комсомольських організацій морського флоту.

Одна з дійових форм дружніх зв'язків між народами соціалістичних країн — трудова взаємодопомога. В цю справу вносять свій вклад і моряки. Прикладом є, зокрема, виконання ними спільно з докерами іноземних портів вантажних операцій. Коли теплохід «Фалешты» прибув до Росток (Німецька Демократична Республіка), виявилось, що для вивантаження судна не вистачає докерів. З ініціативи судового профспілкового комітету та комсомольської організації члени екіпажу створили бригади і в тісному співробітництві з німецькими портовиками швидкими темпами розвантажили судно³⁴.

Відносини справжньої дружби склалися у моряків пароплава «Карпати» і докерів румунського порту Констанца. Щоб успішно виконати річний план, радянські моряки і румунські портовики організували цілодобову роботу і в результаті спільних зусиль розвантаження радянського пароплава було закінчено достроково. Коли відчаливали, капітан одержав радіограму російською мовою: «Хай міцніє непорушна дружба між нашими народами!» — писали румунські портовики³⁵.

³⁰ «Моряк», 11 січня 1961 р.

³¹ «Чорноморська комуна», 30 листопада 1960 р.

³² «Моряк», 16 листопада 1965 р.

³³ «Моряк», 7 грудня 1965 р.

³⁴ «Моряк», 10 листопада 1959 р.

³⁵ «Моряк», 3 березня 1959 р.

В Олександрії (Об'єднана Арабська Республіка) радянські моряки завжди допомагають арабським докерам у проведенні вантажних операцій. Лише за одну ніч команда теплоходу «Кременец» вивантажила власними силами 2500 мішків пшениці³⁶.

Рейсами дружби називали моряки шлях на Кубу. Під час чергової стоянки теплоходу «Лабинск», який доставив зерно до Гавани, моряки висловили бажання взяти участь у недільнику по збиранню цукрової тростини. Разом з жителями столиці вільні від вахти члени екіпажу працювали на плантаціях сільськогосподарського колективу. Господарі щиро дякували за допомогу гостям з СРСР³⁷.

Все це є незаперечним свідченням дієвості форм інтернаціонального виховання, проявами почуттів класової солідарності моряків з трудящими зарубіжних країн і в першу чергу держав соціалістичної системи, доказом нестримного зростання симпатій трудового люду до Країни Рад, що впевнено прокладає шлях до мрії людства — комунізму, веде послідовну боротьбу за мир в усьому світі. В ідеологічній роботі партії важливе місце відводиться зокрема інтернаціональному вихованню молоді. Виступаючи на XV з'їзді комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Соціалістичний інтернаціоналізм, почуття непорушної братерської дружби з народами інших країн соціалізму і бойової солідарності з усіма революційними, визвольними силами світу — це одна з найдорожчих якостей, які виховують у нашої молоді партія і комсомол»³⁸.

Ми виховуємо молодь на повазі до традицій старшого покоління, — говорив на одному з обласних партійних активів Одеської області начальник Чорноморського пароплавства О. Є. Данченко. У нас вона здобуває золоті якості радянських моряків — мужність, виносливість, витриманість, любов до свого судна, безмежну відданість Батьківщині³⁹.

Значну роль у цій роботі партійних організацій відіграють різноманітні форми ідеологічного впливу — молодіжні політичні клуби «Глобус», «Клуби молодих моряків»⁴⁰, тематичні партійні та комсомольські збори, вечори відпочинку. Діють також суднові та портові імпровізовані кафе «Алые паруса», «Бригантина», «Тропик», суднові клуби «КВН» та ін. В клубі молодих моряків, створеному на танкері «Белград», за рік було проведено близько 50 бесід на теми: «Одеса — місто герой», «В джунглях В'єтнаму», «Рим і Париж очима радянських моряків», «Традиції радянського флоту», «На острові Свободи», «Подвиг Ленінграда» та ін. Перед молоддю виступали ветерани флоту, учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєн, бували моряки. Клуб створив куток інтернаціональної дружби, географічний гурток, організував випуск фотогазети про закордонні рейси⁴¹.

Вечори молоді регулярно проводяться в портових клубах. Так, у порту Рені на одному з вечорів виступали ветерани праці, було запрошено також представників інших країн. У своєму виступі штурман болгарського теплоходу «Стефан Караджа» Василь Юрданов розповів про те, як болгари використовують досвід своїх сусідів — радянських моряків. У клубі були присутні водники Югославії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини. Після обміну думками відбувся інтернаціональний

³⁶ «Моряк», 3 березня 1959 р.

³⁷ «Чорноморська комуна», 10 травня 1961 р.

³⁸ «Радянська Україна», 18 травня 1966 р.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1976, арк. 39.

⁴⁰ «Моряк», 5 жовтня 1965 р.; 13 липня 1965 р.

⁴¹ «Чорноморська комуна», 9 липня 1961 р.

концерт художньої самодіяльності, в якому виконувались пісні й танці народів СРСР та придунайських країн⁴².

В роки семирічки встановилися дружні зв'язки між окремими портами, підприємствами морського транспорту та екіпажами суден, культурними закладами України й іноземних країн. При окремих партійних організаціях морського флоту було створено ради, секції, бюро по зміцненню інтернаціональних зв'язків, по пропаганді ідей дружби між народами. На суднах, у портових клубах, палацах культури моряків створювалися музеї та кімнати дружби, інтернаціональні кутки тощо.

Братерські відносини зв'язують одеських портовиків і докерів в'єтнамського порту Хайфон, для яких «героїчна боротьба і праця робітників Одеси стала уроком і взірцем в будівництві соціалізму і боротьбі проти американських агресорів», — пишуть в'єтнамські трудящі⁴³. Про братню безкорисливу допомогу радянського народу в будівництві соціалізму в народно-демократичних країнах, величезний вклад Радянського Союзу в розвиток руху за мир, палке прагнення народів відвернути війну і жити в дружбі говорили моряки на тематичному вечорі «Справа миру в руках народів», проведеному в інтернаціональному клубі Ізмаїльського порту. Цим питанням присвятили свої виступи капітан чеського теплоходу «Тельгард» Гашпар Дюріна, румунський шкіпер Ніколає Лазер, капітан австрійського судна «Швеха» Фрідріх Лопентану, радянський моряк Павло Фомін та ін.⁴⁴

Команди трьох дунайських суден «Хасан», «Орел» і «Полтава» давно змагаються з водниками чехословацьких буксирів «Ондава», «Брадло» і «Дукла». При зустрічах водники обох країн підбивають підсумки соціалістичного змагання, обмінюються досвідом роботи, організують спільні вечори. Друзі постійно листуються. В одному з своїх листів до моряків радянського пароплава «Полтава» капітан чеського судна «Дукла» Ян Бачанік писав: «Ми радіємо, що між нашими країнами і, зокрема, між нашими колективами, міцніє дружба. Ви боретесь за звання екіпажу комуністичної праці, ми — за звання колективу соціалістичної праці. Бажаємо успіху радянським дунайцям з «Полтави»⁴⁵.

Договори на соціалістичне змагання щорічно укладають між собою екіпажі радянського теплоходу «Одесса» і болгарського «Хрісто Ботев», угорського судна «Баконь» і радянського «Азов», команда болгарського пароплава «Шипка» та колектив одеського морського порту, моряки чехословацького теплоходу «Бланік» і радянського судна «Добрыня Никитич» та багато інших колективів⁴⁶.

Трудящі СРСР очоche діляться з зарубіжними друзями своїми методами праці, сприяють в організації виробництва, щиро радіють з успіхів народів братніх країн соціалістичної системи, готові завжди прийти їм на допомогу. Працівники Чорноморського пароплавства на прохання чехословацьких моряків докладно розповіли в листі про підготовку, навчання та виховання кадрів водників у Радянському Союзі, надіслали чехословацьким друзям програми, підручники та наочне приладдя. Начальник відділу кадрів Міжнародного акціонерного товариства «Чехословацькі морські лінії, Прага» Роберт Юрак відповів на це: «З великою радістю ми прочитали Вашого листа. Найближчим часом ми почнемо здійснювати в своїй практиці ваш досвід»⁴⁷.

⁴² «Чорноморська комуна», 6 квітня 1961 р.

⁴³ «Чорноморська комуна», 9 липня 1961 р.

⁴⁴ «Чорноморська комуна», 26 квітня 1962 р.

⁴⁵ «Чорноморська комуна», 7 липня 1959 р.

⁴⁶ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2103, арк. 70; «Чорноморська комуна», 10 лютого 1959 р.; 12, 24 березня 1959 р.

⁴⁷ «Чорноморська комуна», 25 жовтня 1960 р.

Екіпаж теплоходу «Орел» Дунайського пароплавства охоче познайомив з своїми методами праці болгарських водників з теплоходу «Ангел Кинчев». Запровадження розробленого радянськими моряками методу штовхання суден дало змогу болгарській команді не лише на 34 дні раніше строку завершити план, але й вийти на перше місце в морському транспорті Болгарії⁴⁸.

Цілу добу в лютневій крижаній воді рятував екіпаж радянського теплоходу 3 баржі й румунське судно «Дечебал», які було пошкоджено і залито водою у районі Катаракт. Крен досягав 30°, але радянські моряки подолали усі перешкоди. Екіпажі врятованих суден соціалістичної Румунії щиро дякували за братню допомогу⁴⁹.

Розмах соціалістичного змагання, підбиття його підсумків, обмін досвідом роботи, запровадження нових виробничих методів, запозичених у зарубіжних друзів з метою підвищення продуктивності праці, поліпшення господарських результатів,— ось прояв на ділі великого пролетарського братерства, плоди інтернаціонального виховання трудящих соціалістичних країн.

Справжньою школою інтернаціонального виховання стали будови, що споруджуються руками радянських людей за рубежом. «Інтернаціоналізм у дії» — так характеризують трудящі країн Азії і Африки безкорисливу допомогу Радянського Союзу в будівництві портів і підприємств морського транспорту в ОАР і Ефіопії, Йемені та Сомалійській республіці, Алжирі й Сирії. Радянські люди допомагають також місцевому населенню набутти нових спеціальностей, вчать управляти механізмами, сприяють в оволодінні мовою і культурою великого російського народу та інших народів СРСР. За 2 роки будівництва порту Ахмеді (Йемен) радянські спеціалісти навчили йеменців працювати на землеробних караванах, користуватися лебідками, машинами. Місцеві робітники набули різних спеціальностей. Вперше жителі цього міста були забезпечені водою, яку дістали з пробуреної свердловини радянські люди. Вони ж спорудили клуб, майстерні, магазини, електростанцію⁵⁰.

Значна роль у пропаганді ідей дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму відводиться створенням в роки семирічки народним університетам культури, де великого поширення набули тематичні вечори, усні журнали, музейні кімнати, фотовиставки, монтажі, лекції, доповіді, бесіди, зустрічі з моряками зарубіжних країн та інші засоби ідеологічного арсеналу. Особливо активно працюють народні університети при Палаці культури моряків ім. Горького в Одесі, в портах Херсоні, Іллічівську, Ізмаїлі, Жданові, Ялті, Рені, а також на багатьох суднах. Лише в 1962 р. у клубах Чорноморського пароплавства побувало близько 60 тис. іноземних моряків⁵¹.

Важливе місце у формуванні світогляду радянських людей належить пресі, радіо і телебаченню. Це знайшло своє відображення зокрема в передачах республіканського радіомовлення «Для тих, хто в морі», у спеціальних випусках телебачення, в республіканській і обласній пресі.

Партійні організації України в період між XXI і XXIII з'їздами КПРС спрямували діяльність славної армії працівників ідеологічного фронту — лекторів, пропагандистів, агітаторів, політінформаторів, культармійців на виховання трудящих в дусі соціалістичного патріо-

⁴⁸ «Чорноморська комуна», 18 лютого 1959 р.

⁴⁹ «Чорноморська комуна», 21 лютого 1959 р.

⁵⁰ «Чорноморська комуна», 17 травня 1961 р.

⁵¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 148, арк. 44; «Чорноморська комуна», 1 січня 1963 р.

тизму, розкриття закономірностей руху людства до комунізму, переваг соціалістичної системи перед відживаючою свій вік капіталістичною системою.

Наочним підтвердженням високої свідомості моряків є їх солідарність з трудящими героїчного В'єтнаму, іншими народами, що ведуть боротьбу проти імперіалізму, колоніалізму і фашизму, за мир, демократію і соціалізм. Одноставно виступаючи на численних мітингах і зборах, моряки гнівно засудили підлі підступи імперіалістів щодо народів Куби, В'єтнаму, арабських країн, гаряче схвалили заходи Комуністичної партії Радянського Союзу, спрямовані на підтримку боротьби проти агресорів.

Всьому світові відомі піратські нальоти американських повітряних хижаків на радянські пароплави, які доставляють мирні вантажі до берегів В'єтнаму, але ніщо не може зупинити радянських людей, коли справа йде про інтернаціональну пролетарську солідарність, братерську допомогу народам, що борються за свободу. Коли американський імперіалізм навесні 1960 р. організував інтервенцію проти молодого Кубинської республіки, радянський танкер «Пекин» пішов з нафтою до берегів острова Свободи. Поблизу Туніса з вини капітана норвезького танкера «Рондефьелл» велетенські судна зіткнулися. Погасивши пожежу в себе і у норвежців, радянські моряки вирішили усунути наслідки аварії власними силами, не припиняючи рейс на Кубу. Незважаючи на втому, напружену роботу, яка тривала 6 діб, на піратські польоти над судном американських військових літаків, екіпаж танкера, вірний інтернаціональному обов'язку, в надзвичайно складних умовах завершив шлях до мети⁵².

Подвиги радянських моряків у роки семирічки мають свої традиції з часів боротьби іспанського народу проти фашистської диктатури в 1936 р. В літопис цих історичних подій яскраві сторінки вписали і моряки-чорноморці. «Дух революційного інтернаціоналізму,— говорив Л. І. Брежнев в доповіді «50 років великих перемог соціалізму»,— пронизує всю діяльність батьківщини Жовтня на світовій арені, і ми, радянські люди, будемо завжди вірні цьому благородному принципові»⁵³. Рішучі дії Центрального Комітету нашої партії і Радянського уряду в справі практичної допомоги трудящим соціалістичної Чехословаччини у відсічі наступу контрреволюції — є новим підтвердженням вірності КПРС, своєму пролетарському обов'язкові, ленінській інтернаціональній політиці.

На виховання моряків в дусі ідей марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму, готовності захистити завоювання радянського народу і світової системи соціалізму, високо нести по світу прапор і авторитет Радянської держави була спрямована вся ідеологічна робота КП України серед працівників морського флоту в роки семирічки. Досвід діяльності партійних організацій України по інтернаціональному вихованню моряків знайшов свій дальший розвиток і збагачення після XXIII з'їзду партії, накреслення якого успішно перетворюються радянським народом в реальну дійсність.

⁵² «Чорноморська комуна», 14 липня 1960 р.

⁵³ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму. К., 1967, стор. 50.

Г. Л. НІКОЛЬНИКОВ

ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 р. В НІМЕЧЧИНІ І КРАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ

Вплив Листопадової революції 1918 р. у Німеччині на розвиток революційних подій на Україні в радянській історіографії висвітлено надзвичайно слабо. Спеціальних досліджень з цієї теми немає, а в тих, що присвячені визвольній боротьбі українського народу проти німецьких загарбників та загальним питанням історії громадянської війни й іноземної військової інтервенції цій проблемі відводиться зовсім мало місця¹. Однак ряд дослідників в СРСР і НДР приділили їй належну увагу².

9 листопада 1918 р. у Німеччині перемогла буржуазно-демократична революція. Кайзера Вільгельма II та його уряд скинули повсталі робітники, солдати й матроси. У великих містах країни виникли Ради робітничих і солдатських депутатів.

Повідомлення про революцію в Німеччині повністю деморалізувало окупаційні війська на Україні. Солдати прагнули на батьківщину, багато з них були настроєні революційно. Особливо в австро-угорських частинах. Так, подільський губернський староста 7 листопада повідомляв німецьке командування: «Становище з австрійцями погіршується з кожною годиною: все кидають і йдуть у повному безладді з усіма ознаками більшовизму... Якщо не буде відряджено хоча б один німецький полк на всю Подолію, з розрахунку по роті на повіт і невеликий резерв, сталий порядок буде під великим сумнівом»³. Про масовий відхід австрійських військ з Катеринославської, Херсонської, Подільської, Волинської й Таврійської губерній сповіщав Д. З. Мануїльський у телеграмі в Москву від 9 листопада: «Австрійські частини відходять, роздають зброю місцевому населенню, яке разом з частинами, що відходять, бере участь у розгромі інтендантських складів і залізничних пакгаузів. Цілі станції під владою таких окремих груп»⁴.

10 листопада покінчив з собою губернатор м. Одеси фельдмаршал-лейтенант фон Бельц, якому німецький уряд поставив у провину моральний розклад австро-угорських військ. «Зникають останні зовнішні ознаки австро-угорської окупації України, яку керівники окупації розглядали як свою міцно завойовану колонію»⁵ — до такого висновку дійшов німецький генеральний консул у Одесі Опесзейт.

¹ Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, К., 1960; Є. М. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, К., 1960; Н. Й. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966.

² І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920), К., 1962; його ж. Внешнеполитическая борьба Украинской ССР за утверждение Советской власти (1917—1920 гг.). — Некоторые вопросы международных отношений, М., 1960; І. М. Кулініч, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), К., 1959; Альберт Норден. Между Берлином и Москвой. К истории германо-советских отношений, М., 1956.

³ «Красный архив», 1939, № 4195, стор. 91.

⁴ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., М., 1942, стор. 198.

⁵ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов), М., 1936, стор. 189.

13 листопада об'єднане засідання представників Рад німецьких військових частин, що розмістилися в Києві, схвалило рішення не підтримувати реакційний гетьманський режим⁶. Але німецьке командування і праві соціал-демократи докладали всіх зусиль, щоб підкорити солдатські Ради своєму впливу. У деяких з них (Київ, Харків, Катеринослав тощо) було чимало угодівців, які будь-якими засобами намагалися зберегти окупаційні війська від більшовизації. Однак такі дії не мали успіху. «Радикальні погляди робітничих мас у великих і прибережних містах мали вплив на солдатів, тим більше що самі вони — вихідці з тих верств населення, що піддаються впливу марксизму. Вони бачили в українських республіканцях своїх однодумців»⁷.

Революційний настрій серед солдатів поширювався з кожним днем. Гетьманське міністерство юстиції доповідало міністру внутрішніх справ, що німецька охорона Київської губернської в'язниці під впливом більшовицької пропаганди повністю розкласяся, і її треба негайно змінити, щоб уникнути масових втеч в'язнів⁸. У Полтаві німецьке командування через поширення серед частин гарнізону більшовицьких ідей змушене було повідомити губернського старосту про виведення військ з губернії протягом 6 тижнів. «Представник німецьких солдат Полтавського гарнізону обіцяв підтримати місцевих більшовиків. Більшовицька агітація зростає»⁹.

Окупаційне командування жорстокими репресіями, масовими арештами тощо намагалось навести «порядок» серед своїх військ. 9 листопада в Одесі було розклеєно оголошення за підписом генерала фон Кнерцера про те, що за підбурювання німецьких військ до «безпорядків» буде застосовуватися смертна кара¹⁰. Але ніщо не могло зупинити процесу революціонізування. Через тиждень після оголошення німецького наказу про боротьбу з «більшовицькими агітаторами» одеський градоначальник Мустафін повідомляв міністерство внутрішніх справ про посилення заворушень серед німецьких військ, відмову солдатів підкорятися наказам офіцерів тощо: «Створені Ради солдатських депутатів зблизилися з місцевими партійними організаціями і разом розглядають питання про заміну існуючої на Україні влади Радами...»¹¹.

З розвитком Листопадової революції відкривалася реальна перспектива скорого визволення України від окупації, створювалися умови для встановлення єдиного революційного фронту трудящих Радянської Росії та Німеччини в боротьбі проти міжнародного імперіалізму. Командування окупаційних військ намагалось приховати від солдатів правду про розгортання революції на їхній батьківщині. Тому більшовицька партія використовувала всі засоби для інформації іноземних солдатів про події в Німеччині. Цьому питанню великої уваги надавав В. І. Ленін, закликаючи партійні організації та Ради розгорнути активну діяльність для залучення німецьких солдатів на бік Радянської влади. Уже 10 листопада вождь повідомив Орловський і Курський губкоми партії й губвиконкоми (поблизу цих губерній було зосереджено основну кількість окупаційних частин) про початок революції у Німеччині: «Треба напружити всі зусилля для того, щоб якнайшвидше сповістити це німецьким солдатам на Україні і порадити їм ударити на

⁶ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1966, t. 3, стор. 131.

⁷ Die Rückführung des Ostheeres, Berlin, 1936, стор. 39.

⁸ Отечественная война против германских оккупантов в 1918 г., М., 1941, стор. 41.

⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 201.

¹⁰ Там же, стор. 204.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 77, арк. 260.

красновські війська, бо тоді ми разом завоюємо десятки мільйонів пудів хліба для німецьких робітників і відіб'ємо навалу англійців, які тепер підходять ескадрою до Новоросійська»¹².

У «радіограмі з Москви...» за підписами В. І. Леніна і Г. В. Чичеріна повідомлялось про хід революції й про те, що Вільгельм II зрікся престолу. Далі вказувалось, що все це може бути приховано від німецьких солдатів на Східному фронті та Україні, тому необхідно всіма наявними засобами довести ці факти до їх відома¹³.

Курський губком партії випустив листівку «До німецьких солдатів на Україні!» Подібне ж звернення було видано німецькою групою РКП(б) у Курську¹⁴. Воронежський губком партії відрядив на Україну загін німецьких інтернаціоналістів для ведення агітаційної роботи серед окупаційних військ¹⁵. Партійні організації України встановлювали тісні зв'язки з Радами солдатських депутатів, влаштовуючи разом з ними революційні мітинги й демонстрації. У листівці від 11 листопада ЦК КП(б)У розповідав про революційні події у Німеччині й закликав німецьких солдатів створювати Ради, які могли б здійснювати планомірну евакуацію військ на Батьківщину, обеззброювати білогвардійсько-гайдамацькі банди й сприяти відновленню Радянської влади на Україні збройною боротьбою проти гнобителів трудового народу¹⁶. А в листівці Київського губернського й міського комітетів КП(б)У та ВРК говорилося: «Німецька революція як грім ударила по головах наших буржуїв... Що ж тепер робити українському робітникові й селянину? Об'єднатися в братерський союз з німецьким солдатом проти німецького й українсько-московського генерала й буржуя. Ми — партія трудящих міста і села починаємо повстання. Хай живуть російські, українські й німецькі робітники та селяни!»¹⁷. Більшовики закликали їх до сміливих революційних дій: «Німецькі солдати! Сім місяців тому прийшли ви на Україну проти своєї волі як раби правлячої тоді буржуазії й задушили нашу, тяжко завойовану нами свободу. В той час ви змушені були виконувати накази і відповідальність упала не на вас, а на пригноблювачів, які притісняли також і свій народ. Але сьогодні ви вільні, поваливши ненависне вам ярмо, сьогодні наказуєте ви»¹⁸. Такі переконливі звернення робили свій вплив. Німецькі солдати відмовлялися відігравати роль катів російської революції та українського народу.

Після перемоги Листопадової революції процес революціонізування німецьких окупаційних військ на Україні піднявся на вищий ступінь. У військових частинах створювалися Ради солдатських депутатів, відбувалося братання, проводилися революційні мітинги й демонстрації, солдати арештовували офіцерів, а зброю передавали Червоній Армії або партизанам, часто вступали в бій безпосередньо з білогвардійсько-гайдамацькими силами. 15 листопада Волинський губернський староста телеграфував директору департаменту державної варті: «Одержано відомості з Домбровиці: німецькі солдати заарештовували офіцерів, збираються їхати додому... У Новоградволинську серед німецьких військ створено комітети. В Кам'янці гарнізон почав розкладатися, обрано

¹² В. І. Ленін. Твори. т. 35, стор. 309.

¹³ В. І. Ленін. ПСС, т. 37, стор. 184.

¹⁴ Ноябрьская революция в Германии. Сборник статей и материалов, М., 1960, стор. 306.

¹⁵ А. Комаров, П. Крошницкий. Революционное движение. Хроника 1918 года, т. I, Воронеж, 1930, стор. 169.

¹⁶ Ноябрьская революция в Германии..., стор. 305.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1316, оп. 1, спр. 112, арк. 103.

¹⁸ Там же, ф. 1216, оп. 1, спр. 81, арк. 230.

Раду депутатів... У Житомирі настрій німецьких військ надзвичайно збуджений. За всіма ознаками на днях настане повний розклад. Необхідно вживати серйозних заходів»¹⁹.

3 листопада 1918 р. настає повний етап у боротьбі українського народу проти загарбників. У визволених районах відновлювалася Радянська влада. Наприкінці того ж року розгорнулися вирішальні бої за визволення України. Щоб уникнути кровопролиття, ЦК КП(б)У й командування Радянськими військами на Україні посилили агітаційно-пропагандистську роботу з метою завоювати німецьких солдатів на сторону революції. Це вимагало великих матеріальних витрат. Тому значну допомогу ЦК КП(б)У подавали ЦК РКП(б), РНК і ВЦВК²⁰. У Москві існували спеціальні курси для підготовки кваліфікованих агітаторів і пропагандистів. Наприкінці 1918 р. з Москви для роботи серед окупаційних військ у районі Києва прибула група німецьких агітаторів. З РРФСР на Україну значно посилювався потік пропагандистської літератури²¹. Так, віце-директор департаменту державної варті Тальберг попереджував Чернігівського й Харківського губернських старост, що з Курська й Львова направляється транспорт нелегальної літератури німецькою мовою²².

ЦК КП(б)У намагався встановити контакти з новим урядом Німеччини й домовитися з усіх питань евакуації окупаційних військ з території України. З цією метою 19 листопада 1918 р. на адресу «соціалістичного» уряду Еберта — Шейдемана було надіслано послання від Президії ЦК КП(б)У. Але відповіді на нього не було.

20 листопада в Курську створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який на першому ж засіданні (28 листопада) у м. Суджі звернувся до Німеччини з вимогою визнати його єдино законною владою²³. Водночас було вирішено ввійти в безпосередні зв'язки з Радами німецьких окупаційних військ, щоб схилити їх на бік революції або нейтралізувати. Переговори доручили вести В. П. Затонському. З грудня український уряд зробив Німеччині запит (копії направлено Берлінській Раді робітничих і солдатських депутатів та Харківській раді (німецькій) солдатських депутатів)²⁴, де наводилися факти сваволі й грабежів з вини Верховного командування й деяких солдатських Рад окремими частинами німецької армії, а також порушувалося питання про політику Німеччини на майбутнє та негайне виведення окупаційних військ з території України. Відповіді не надійшло. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України також надавав великого значення якнайшвидшій евакуації та створенню єдиного фронту з революційними силами Німеччини. Однак командування, виконуючи вимогу Антанти, всіляко затримувало виведення своїх військ. А самовільне повернення на Батьківщину за постановою уряду загрожувало усім військовослужбовцям позбавленням права на одержання продовольчих карток. Було посилено також охорону залізниць і вокзалів.

Однак уже з середини листопада 1918 р. на адресу Верховного командування почали надходити тривожні донесення, що солдати часто застосовують зброю, щоб здобути право повернутися до Німеччини. Наприклад, до такого способу вдався 1-й батальйон 424-го полку, який охороняв залізницю у районі Олександрівська (Запоріжжя)²⁵.

¹⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 204.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 35.

²¹ Там же, оп. 9, од. зб. 4, арк. 3; оп. 11, од. зб. 23, арк. 33, 35—37.

²² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 206.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, сир. 287, арк. 5.

²⁴ Там же, арк. 1.

²⁵ Альберт Норден. Назв. праця, стор. 247.

Щоб не допустити спілкування солдатів з революційно настроєними трудящими України, було вирішено відмовитися від послуг залізничного транспорту й провадити евакуацію похідним маршем через території, які ще були окуповані. Але цей наказ, як правило, не виконувався. До того ж деяким місцевим партійним організаціям і Радам удалося встановити тісні контакти з Радами солдатських депутатів окупаційних військ і заручитися їх підтримкою в боротьбі проти гетьманського режиму. Так, харківські більшовики одержали від місцевого гарнізону кілька сот гвинтівок²⁶. 26 листопада під Білгородом 3 тис. німецьких солдатів заявили, що вони не піднімуть зброю на українських робітників і селян. Радянська делегація запропонувала їм об'єднатися для спільних дій проти контрреволюції. Група солдатів негайно виїхала до Харкова, щоб погодити це питання з своєю Радою²⁷.

5 грудня 1918 р. українська радянська делегація на чолі з П. Ю. Дибенком підписала з німецькою Радою солдатських депутатів у Ворожбі договір, за яким у місті встановлювалася Радянська влада, а місцеві революційні комітети охоронялися Радою до приходу радянських військ. Органи Радянської влади зобов'язувалися забезпечити німецькі війська провіантом і використати всі засоби для їх евакуації. У свою чергу, Рада зобов'язалася продати представникам Радянського уряду України артилерію, кулемети, гвинтівки, снаряди, коней тощо²⁸.

Досить успішно вів переговори з німецькими солдатськими Радами М. Щорс. У оперативному зведенні від 10 грудня 1918 р. він повідомляв про згоду представників 106-го полку залишити Клинці й Новозибків, зберігши на шляху відходу телеграфну й телефонну лінії та всі мости²⁹.

Велика Рада солдатських депутатів київського гарнізону на чолі з Кірхнером була нейтральною в боротьбі українського народу за Радянську владу і закликала німецькі війська «не втручатися у внутрішні стосунки українського населення». Свое головне завдання вона вбачала в підтриманні «найсуворішого порядку й згуртованості військових частин для планомірної евакуації й налагодження регулярного постачання продовольством». Подібні ж вимоги висувала й Миколаївська Рада, яка зобов'язала молодший склад підкорятися її вимогам³⁰.

Однак не всі німецькі солдатські Ради були послідовно революційними й інтернаціональськими. Деякі з них перебували під впливом шейдемановців і каутськіанців, інші дотримувалися поміркованих позицій і військової дисципліни. 13 грудня 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України звернувся до солдатської Ради 1-го армійського корпусу з посланням, у якому наводилися факти свавілля з боку деяких німецьких частин: пограбування с. Осоевки, розстріл червоноармійців у Білгороді тощо³¹. Подекуди реакційне офіцerstvo спровокувало криваві сутички німецьких частин з радянськими військами та місцевим населенням. Так було у Білгороді, коли німці порушили домовленість про нейтралітет і зустріли частини 2-ої Української радянської дивізії артилерійським і кулеметним вогнем³².

²⁶ «Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства», 2 березня 1919 р. (м. Харків).

²⁷ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 209.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 19; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 212.

²⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 213.

³⁰ Ноябрьская революция в Германии..., стор. 314; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г., стор. 207.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 287, арк. 46.

³² Там же, арк. 6.

Радянський уряд України всіляко сприяв евакуації німецьких військових частин. Він досяг домовленості з РНК РРФСР про вільний пропуск окупаційних військ через територію Росії.

ЦК КП(б)У й Тимчасовий робітничо-селянський уряд України поспільно проводили курс на створення єдиного революційного фронту з Німеччиною. Після Листопадової революції значно активізували свою діяльність на Україні спартаківці. При уряді України було створено німецький відділ, а при ЦК КП(б)У — німецьку групу Комуністичної партії (більшовиків) України, яка підтримувала тісні контакти з Федерацією іноземних груп у Москві, зокрема з німецькою. З метою посилення агітаційної роботи серед німецько-австрійської окупаційної армії німецький відділ почав видавати німецькою мовою щотижневую газету «Die Weltkommune» («Світова комуна»). Велику допомогу спартаківцям у цій справі подав ЦК КП(б)У на чолі з Е. І. Квірінгом. Газета докладно інформувала читачів про революційні події в Німеччині, діяльність спартаківців, розклад окупаційної армії на Україні, а також вміщувала повідомлення про солідарність німецьких робітників і солдатів з трудящими Радянської Республіки.

Однак деякі партійні організації України переоцінювали ступінь зрілості революційного руху в окупаційній армії й ідеалізували солдатські Ради. Так, наприклад, Київський комітет КП(б)У в заклик до робітників міста у листопаді 1918 р. стверджував, нібито німецька армія на Україні уже стала «армією соціалістичної революції». В. І. Ленін застерігав від такої оцінки німецьких солдатських Рад. Одержавши відомості про скликання в Києві Всеукраїнського з'їзду представників Рад солдатських депутатів німецької окупаційної армії, Володимир Ілліч запропонував Орловському губвиконкому перевірити, наскільки відповідає дійсності повідомлення, нібито більшість солдатів підтримує більшовиків, вказав що треба виступити на з'їзді з докладною й добре обгрунтованою принциповою промовою про більшовизм і його завдання. Якщо ж німецькі солдати вже більшовики чи спартаківці, то необхідно запропонувати їм негайний союз для якнайшвидшого відновлення Радянської влади на Україні³³. Побойовання В. І. Леніна справдилися. З'їзд, що проходив під керівництвом правих соціал-демократів, вирішив домовитися з петлюрівцями про вільний пропуск німецьких ешелонів на захід, а за це здати їм без бою Київ.

Радянський уряд РРФСР розраховував встановити тісні стосунки з Берлінською Радою робітничих і солдатських депутатів під час I Все-німецького з'їзду Рад, відрядивши для участі в ньому свою делегацію. Але виконком Берлінської ради, щоб уникнути невдоволення з боку Антанти, визнав запрошення Радянської делегації на з'їзд «неправомочним»³⁴⁻³⁷.

ЦК КП(б)У також хотів направити свого представника (Е. І. Квірінга) на цей з'їзд. Однак український делегат не одержав дозволу прибути на з'їзд. Цим самим Виконком Берлінської Ради продемонстрував своє недоброзичливе ставлення до Радянської держави й українського народу.

Плани імперіалістів Антанти, які розраховували використати німецькі окупаційні війська для боротьби з більшовиками на Україні, зазнали краху. Після здійснення Листопадової революції в Німеччині примусити солдатів віддавати своє життя за чужі їм інтереси міжна-

³³ Ленинский сборник, XXXIV, М., 1942, стор. 51.

³⁴⁻³⁷ Ноябрьская революция в Германии..., стор. 135—136; Документы внешней политики СССР, т. I, стор. 602.

родної реакції стало неможливим. Війська бажали повернутися на Батьківщину. Уже до середини грудня 1918 р. з 20 німецьких дивізій, що стояли на Україні, 12 евакуювалися. Останні були деморалізовані і також вимагали повернення до своїх домівок³⁸. Антантівське командування не могло уже на них розраховувати як на дійову силу в боротьбі з повстанцями й частинами Червоної Армії, що наступали. Наприкінці 1918 р. на найбільших залізничних вузлах (Ворожба, Бахмач, Конотоп, Знам'янка) скупчилися 29 ешелонів з німецькими військами³⁹.

До того ж у самій Німеччині передова частина робітничого класу, керована КПГ, рішуче боролася проти участі у військовій інтервенції проти першої у світі країни робітників і селян, закликаючи трудящих до солідарності з нею. На численних мітингах висувалися вимоги розпустити «добровольчі» частини, сформовані для боротьби проти Країни Рад, гнівно таврувалися плазування й загравання уряду перед Антантою. Велику роботу в цьому напрямку проводили військовополонені, що поверталися з Радянської країни. «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁴⁰.

На початку 1919 р. виведення німецьких військ з України завершувалося. 13 січня між Тимчасовим робітничо-селянським урядом і солдатською Радою 1-го армійського корпусу в Харкові було досягнуто згоди, за якою Радянський уряд зобов'язувався щодня безперешкодно пропускати через українсько-російський кордон понад 2 тис. німецьких солдатів, забезпечити сприятливі експлуатаційно-технічні умови роботи залізничного транспорту і розгорнути агітацію за встановлення доброзичливого ставлення місцевого населення до частин, що евакуювалися, а солдатська Рада мала прискорити виведення окупаційних військ. Для контролю над здійсненням домовленості на основних станціях (Білгород, Готня, Суми, Ворожба, Харків тощо) створювалися погоджувальні комісії⁴¹. Через існування білогвардійсько-петлюрівських банд у 30% солдатів з кожного ешелону залишалася зброя (вона була в окремому вагоні), яка на кінцевій зупинці російської залізниці повинна була передаватися Радянським властям⁴². Наприкінці 1919 р. було досягнуто угоди про передачу німецькою Радою уряду Радянської України военного майна 1-го армійського корпусу на 2 млн. крб.⁴³

За ходом евакуації німецьких військ уважно стежив В. І. Ленін, даючи місцевим партійним і радянським органам необхідні вказівки, вимагаючи регулярної й докладної інформації щодо становища окупаційної армії на Україні⁴⁴.

Український народ самовідданою визвольною боротьбою проти загартників сприяв розвитку революції в Німеччині, яка наблизила крах анексіоністського Брестського миру, допоміг Радянській Росії в період мирної передишки закріпити завоювання Великого Жовтня.

³⁸ Ноябрьская революция в Германии..., стор. 327.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 338, арк. 3—4.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 303, арк. 76—77.

⁴² ЦДАРА СРСР, ф. 103, оп. 1, спр. 71, арк. 7.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 79, зв. 98.

⁴⁴ В. А. Антонов-Овсеенко. В 1918 году.— «Советская Украина», 1958, № 4, стор. 119.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

РАДИ РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ У ПОЛЬЩІ НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ (1919 р.)

(До 50-річчя Комуністичної партії Польщі)

Діяльність Рад робітничих депутатів у Польщі (листопад 1918 р.— липень 1919 р.) знайшла певне висвітлення в історіографії СРСР і ПНР. Узагальнюючий характер мають праці радянських істориків С. М. Стецкевича та І. С. Яжборовської¹ і польських — Генрика Біча, Зигмунта Щигельського і Александри Тименецької, Зигмунта Рибіцького². Крім того, Станіслав Кшикала, Владислав Карвацький, Людомир Смосарський і Кшиштоф Зволінський, Адам Калужа і Станіслава Поправська присвятили свої дослідження окремим Радам — Люблінській, Лодзінській, Жирардовській і Домбровського басейну. Однак доводиться констатувати, що заключний етап діяльності Рад робітничих депутатів висвітлений недостатньо. Тому він і став темою даної статті. Її джерельна база, крім уже названих праць, — двотомний збірник документів, який вийшов кілька років тому у Варшаві, і одностомний збірник, опублікований у Москві ще в 30-х роках, преса КРПП, ППС і Рад, матеріали Архіву Інституту історії партії при ЦК ПОРП (фонди Рад робітничих депутатів і Варшавського кореспондентського бюро) та Архіву нових актів (фонд Президії Ради Міністрів).

Вже у перші місяці діяльності у Польщі Рад робітничих депутатів на порядок денний стало питання про створення загальнопольського органу, якому підпорядковувалися б усі місцеві Ради. Звичайно, такий орган можна було б обрати лише на з'їзді їх представників. Тому 15 січня 1919 р. Варшавська Рада робітничих депутатів одноголосно ухвалила скликати його³ і в спеціальній відозві свого виконкому до пролетаріату Польщі проголошувала: «З метою обрання єдиного представництва пролетаріату всієї Польщі Варшавська Рада робітничих депутатів постановила скликати з'їзд представників усіх Рад робітничих депутатів міст і сіл Королівства та Галичини, Цешинської Сілезії та Познанщини. Строк проведення з'їзду, порядок денний, а також модус представництва на з'їзд незабаром будуть опубліковані для загального відома. Товариші робітники! Готуйтеся до з'їзду! Хай об'єднується в єдину силу робітничий клас усієї Польщі, який бореться за визволення»⁴.

Всіма практичними питаннями, пов'язаними з виконанням цієї постанови, займалася спеціальна Організаційна комісія. Вона, зокрема провела реєстрацію Рад⁵, а 22—23 лютого 1919 р. у Варшаві скликала першу нараду представників великих Рад, на якій були делегати від Варшави, Домбровського басейну, Любліна, Лодзі, Кракова, Влоцла-

¹ С. М. Стецкевич. Рабочее движение в Польше в 1918—1919 годах (ноябрь 1918 — июль 1919 года), Л., 1966; И. С. Яжборовская. Идеи Великого Октября и Коммунистическая партия Польши, М., 1967.

² Henryk Bicz. Rady delegatów robotniczych w Polsce w 1918—1919 r., Moskwa, 1934; Z. Szczygielski i A. Tymieniecka. Z dziejów Rad delegatów robotniczych w Polsce, Warszawa, 1958; Zygmunł Rybicki. Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, Warszawa, 1963.

³ «Warszawska Rada delegatów robotniczych», Biuletyn, № 1—2, 30 березня 1919 р.

⁴ «Przełom» (Комуністичний тижневик), № 5, 24 лютого 1919 р.

⁵ Henryk Bicz. Назв. праця, стор. 252.

века, Ченстохови, Томашова, Жирардова і Хжанова (11 членів КРПП, 14 — ППС, 2 — Бунду і 2 — Ферейнігте) ⁶.

Нарада вирішила провести з'їзд між 1 і 5 квітня 1919 р., визначила його порядок денний: сучасне політичне становище і революційна боротьба робітничого класу; суть і завдання Рад, економічні питання (ліквідація безробіття, продовольче постачання, біржа праці, лікарняні каси, соціальне страхування тощо); об'єднання профспілкового руху; організація Рад; озброєння робітничого класу ⁷. Важливе значення мало прийняте нарадою після тривалої дискусії рішення, що «...Ради робітничих депутатів як верховне представництво робітничого класу повинні утворюватись шляхом загальних виборів і не мати ніякого партійного характеру» ⁸. Це завдавало удару поглядам правого керівництва ППС, яке з самого початку прагнуло до створення Рад лише з представників своєї партії. Тільки під тиском комуністів воно на деякий час згодилося на існування спільних органів. Значний інтерес викликають також інші документи наради, зокрема «Засади організації Рад робітничих депутатів», де визначалися мета, принципи організації, внутрішня структура їх у місті й на селі, обґрунтовувалося значення з'їзду Рад ⁹.

Щоб поставити його підготовку на ділову основу, було вирішено періодично скликати наради робітничих органів великих промислових центрів і всіх колишніх губернських міст. Передбачалося, що для ухвали рішень потрібна обов'язкова присутність делегатів з Варшави, Домбровського басейну, Лодзі та Любліна ¹⁰.

Незабаром (5—6 березня 1919 р.) відбулася друга нарада представників великих Рад. Хоча на порядку денному було кілька пунктів (боротьба проти репресій, норми представництва на передз'їздовські наради від провінціальних Рад тощо), однак на першому плані стояло питання про загальний страйк протесту в зв'язку з репресіями. Переважною більшістю голосів (16 проти 2) делегати (11 від КРПП, 12 — ППС і 2 — Бунду) вирішили, що цей страйк має тривати 2 дні — 12 і 13 березня. Надзвичайно гостру дискусію викликало питання про лозунги його учасників. Найбільший опір з боку ППС зустрів запропонований комуністами лозунг «Геть війну!», оскільки, на думку пепеєсівського керівництва, тодішня польсько-радянська війна, мовляв, була викликана політикою Росії щодо Литви та Білорусії ¹¹. Незважаючи на рішучу протидію ППС, нарада ухвалила, що загальний страйк має відбутися під гаслами припинення війни з Країною Рад, відміни репресій, негайного звільнення всіх політичних в'язнів тощо. Але ППС, всупереч цій постанові, напередодні загального виступу трудящих заборонила своїм членам брати у ньому участь. Страйк було зірвано.

Отже, в середині березня у політиці правого керівництва ППС стали певні зміни, що знаменували курс на розкол Рад. Він знайшов прояв і під час третьої наради представників великих Рад (14—15 квітня 1919 р.), де розгорнулася жвава дискусія з приводу лозунгів, під знаком яких мало пройти святкування 1 Травня. Якщо КРПП прагнула підкреслити необхідність класової солідарності з радянськими республіками (Росією, Україною, Білорусією, Литвою, а також Угорщи-

⁶ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, z. 167/II, t. 1, k. 1—28; z. 103, t. 4, k. 94—95; С. М. Стецкевич. Назв. праця, стор. 191.

⁷ [S. Lańcucki]. PPS a Rady delegatów robotniczych, Fakty i dokumenty, Warszawa, 1923, стор. 13.

⁸ Henryk Bicz. Назв. праця, стор. 264.

⁹ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, z. 167/II, t. 1, k. 58—65.

¹⁰ Henryk Bicz. Назв. праця, стор. 270.

¹¹ Там же, стор. 282, 283.

ною), то ППС висунула на перший план лозунг про незалежність Польщі. З цього важливого питання учасники до згоди не дійшли. Нарада перенесла загальнопольський з'їзд Рад на 25 травня 1919 р.¹² Проте через розкольніцьку політику ППС він не відбувся зовсім.

Чим же пояснити зайняту ППС позицію? По-перше, її реформістські лідери боялися переростання страйку в могутній революційний виступ пролетаріату, а по-друге, вони протидіяли посиленню лівого крила в своїй партії (Тадеуш Жарський, Зофія Мацейовська, Адам Лянди та ін.), яке з багатьох питань виступало разом з комуністами.

З весни 1919 р. діяльність Рад робітничих депутатів в цілому пішла на спад, чому сприяли підступна, розкольніцька робота правих ватажків ППС, а також дедалі рішучіший наступ капіталу й уряду Падеревського на революційні органи робітничого класу. Ще в лютому 1919 р. урядовий комісар у Домбровському басейні вимагав від підприємців не оплачувати робітникам той час, що його вони проводили на засіданнях Рад, їх комісій, у політичних страйках¹³. Відчувши дійову підтримку держави, капіталісти перестали рахуватися з думкою виконкомів Рад щодо прийому на роботу або звільнення з неї. Більше того, вони почали усувати з посад самих депутатів. Пізніше власті заборонили без їх попередньої згоди проводити в Бендзінському повіті будь-які збори й засідання, а підприємцям дозволили відмовитися від поступок на користь трудящих, якщо вони були наслідком погроз. Величезної шкоди Радам басейну завдало надзвичайне розпорядження урядового комісара від 20 травня 1919 р., яке фактично ліквідувало заводські й шахтні комітети, що підпорядковувались Радам¹⁴.

В наступ перейшли й місцеві власті, які почали вимагати так званої легалізації Рад, тобто, щоб вони проводили збори й демонстрації, встановлювали різні податки лише з дозволу державних органів¹⁵. По суті, це була спроба вихолостити з роботи Рад революційний зміст і звести їх до ролі третьорядних установ майже урядового характеру.

Трудящі рішуче протестували проти сваволі промисловців і уряду. Але ж хіба вони, ослаблені внаслідок розкольніцьких дій пепеєсівців, могли примусити експлуататорські класи підкоритися їм?! Вирішальне значення мала ще й та обставина, що в країні почався поступовий спад революційного руху.

Підбадьорені першими успіхами, власті посилили наступ на Ради за допомогою поліцейських репресій. Так, встановлювався суворий нагляд за робітничими обранцями, яких часто арештовували; на засідання Рад засилали переодягнутих у цивільне вбрання поліцейських¹⁶. У травні в Домбровському басейні було заарештовано депутатів Рад від шахти «Граф Ренард», у квітні в Лодзі кинуті за ґрати 64 комуністи, зазнали переслідувань депутати в Жирардові¹⁷. Здається, що за

¹² Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, z. 167/1, t. 1, k. 10—14; Henryk Bicz. Назв. праця, стор. 291—303.

¹³ Z. Szczygieski i A. Tymieniecka. Назв. праця, стор. 83.

¹⁴ Adam Kaluża i Stanisława Poprawska. Rady delegatów robotniczych w Zagłębiu Dąbrowskim, 1918—1919. Katowice, 1961, стор. 108; Archiwum akt nowych, z. Prezydium Rady Ministrów, Protokoły posiedzeń, t. 5, k. 1019—1020; t. 6, k. 1—2, 29, 110; «Nowiny krajowe i zagraniczne», № 11, 8 червня 1919 р.

¹⁵ Stanisław Krzykała. Rady delegatów na Lubelszczyźnie, 1918—1919, Praca doktorska, стор. 218—219.

¹⁶ «Komuna», № 5, 27 травня 1919 р.

¹⁷ «Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, Materiały i dokumenty», t. II, Warszawa, 1965, стор. 227; Władysław Lech Karwacki, Walka o władzę w Łodzi, 1918—1919, Łódź, 1962, стор. 141; Ludomir Smosarski i Krzysztof Zwoliński, Zyrardowska Rada delegatów robotniczych.— Z walk robotników Zyrardowa, 1883—1919, Zyrardow, 1960, стор. 76.

таких умов ППС повинна була б відсунути на задній план свої давні суперечності з КРПП і єдиним фронтом виступити за робітничі права й свободи. Проте, всупереч здоровому глузду, сталося навпаки.

В ході дискусії, яка з лютого 1919 р. точилася на сторінках пепеєсівської преси, одні, як З. Заремба, висловлювалися за паралельне існування Рад робітничих депутатів і буржуазно-поміщицького сейму, намагаючись примирити диктатуру пролетаріату з диктатурою буржуазії. Інші, як депутат сейму від Любліна М. Маліновський, відкрито виступали проти співробітництва з комуністами. «Хіба ж можна, демагогічно запитував він,— співробітничати з подібними людьми (тобто комуністами.— П. К.) в таких установах, як Ради робітничих депутатів, що мають таке велике значення для робітничого класу?»¹⁸ Згодом думка М. Маліновського стала офіційною точкою зору лідерів Польської соціалістичної партії. Вони обґрунтовували її тим, що, мовляв, КРПП займається лише деструктивною роботою і виступає проти незалежності Польщі.

Певний вплив на позицію ППС справляли лідери реформістської Польської соціал-демократичної партії Галичини і Цешинської Сілезії, які створили у Галичині однопартійні Ради — без комуністів і всіляко переконували своїх політичних однодумців у їх перевазі¹⁹.

Відкрито ворожу позицію щодо Рад займало керівництво Національної робітничої спілки (Народови звйонзек роботнічи — НЗР), яке завдало їм відчутного удару зсередини. Ще 25 березня 1919 р. друкований орган спілки (газета «Справа робітніча») писав: «...Ради робітничих депутатів слід розглядати як установи, ворожі для нас і польської держави, отже, слід порвати з ними будь-які відносини та співробітництво і всіляко боротися проти них»²⁰. А рівно через п'ять днів головне правління спілки сповістило, що відкликає своїх членів з Рад робітничих депутатів по всій країні²¹.

Тим часом керівництво ППС, яке співробітничало з останніми під тиском низових організацій своєї партії, а також з метою перешкодити комуністам повністю перетворити Ради в бойове знаряддя диктатури пролетаріату, перейшло від слів до діла. Один з теоретиків ППС — Фелікс Перль — висунув теорійку, згідно з якою орган робітничих депутатів має являти собою федерацію кількох однопартійних робітничих Рад — пепеєсівської, комуністичної тощо²², що зробило б цю федерацію абсолютно недейовою. Адже дуже сумнівно, щоб Ради окремих партій могли домовитися з метою проведення єдиної політичної лінії з ряду питань.

Намагаючись будь-що перешкодити діяльності Рад, члени ППС стали на шлях саботажу. Так, у м. Лодзі з середини березня і до 15 травня 1919 р. вони не з'являлися на засідання виконкому²³. Нарешті, під тиском робітників ППС у Лодзі погодилась взяти участь в обговоренні питання про становище безробітних і у виборах делегатів на загальний з'їзд Рад робітничих депутатів. Але на перешкоді стала поліція. Наступного разу на засідання виконкому прибули лише 2 представники від ППС, які визнали себе некомпетентними вирішувати питання, що стояли на порядку денному. А 30 травня депутати-пепеєсівці знову не з'явилися на засідання. Обурені цим систематичним сабота-

¹⁸ «Robotnik», № 121, 16 березня 1919 р.

¹⁹ С. М. Стецкевич. Назв. праця, стор. 201.

²⁰ «Sprawa robotnicza», 25 березня 1919 р.

²¹ Там же, 30 березня 1919 р.

²² «Robotnik», № 17, 14 березня 1919 р.

²³ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. II, стор. 483—484.

жем, члени комуністичної групи робітничої Ради м. Лодзі 3 червня звернулися до Організаційної комісії з листом, в якому називали поведінку фракції ППС «каригідною» і підкреслювали, що внаслідок саботажу з її боку Лодзь може не взяти участі у з'їзді Рад²⁴.

Проте першою зазнала розколу не лодзінська, а люблінська Рада. Тут праві лідери ППС діяли за точно визначеним планом, суть якого полягала у використанні помилок молодого Комуністичної партії з питання про незалежність Польщі. 17 травня депутати ППС запропонували ухвалити резолюцію про те, що Люблінська Рада робітничих депутатів непорушно стоїть на ґрунті незалежності Польщі й не може терпіти в своєму середовищі елементів, які протистоять цій ідеї²⁵. У відповідь комуністи заявили, що ППС — це «опора реакції», «контр-революційна партія». Ухопившись за ці сектантські заяви, члени ППС залишили засідання. 19 травня вони захопили приміщення, печатки і виборчі протоколи Ради, а наступного дня оголосили її однопартійною²⁶. Так було покладено початок ганебному явищу в історії польського робітничого руху — розколові Рад робітничих депутатів.

Слід сказати, що проти розколу Люблінської Ради рішуче протестували трудящі ряду міст, у тому числі й Любліна. Так, робітники заводу Морітца і члени правління профспілки комунальників виступили проти нової Ради і відмовилися сплачувати їй податок. Робітничі збори, скликані пепеесівцями на заводі Вольського, не змогли ухвалити жодної резолюції. Робітники, зайняті на громадських роботах, двічі відхиляли домагання ППС і приймали комуністичні резолюції²⁷. Трудящі Варшавського заводу «Паровуз» у рішенні від 10 червня писали: «Ми... категорично протестуємо проти розколу РРД, що мав місце в Любліні, і вимагаємо якнайшвидше виправити цей сумний факт»²⁸. Проти подій у Любліні виступили також три районні організації ППС м. Варшави (Вольська, Черняковська і Повонзковська), які звернулися до всіх членів своєї партії з відозвою «На захист Рад робітничих депутатів», де вони характеризувались як «органи робітничої боротьби за триумф соціальної революції, за повалення влади капіталу, за створення Польської соціалістичної республіки». Вказувалося також на можливі наслідки їх розколу: «Подібно до того, як після придушення страйку 12 і 13 березня буржуазія ввела надзвичайний стан в усьому королівстві, так само з розколом Рад на нас посиляться нові репресії, прийде нове придушення робітничого руху, а цього не може допустити свідомий робітник. Ради робітничих депутатів — це наш революційний здобуток, наша фортеця, якої не можна зруйнувати...»²⁹.

Далі містився заклик до всіх робітників-пепеесівців протестувати проти розколу, добиватися негайного виправлення центральними властями ППС «люблінського кроку». Цей документ розкриває настрої членів низових організацій партії. Всупереч правоопортуністичним лідерам вони негативно ставились до розкольніцьких дій у Радах.

Однак через два тижні після «люблінського кроку» правопепеесівські ватажки домоглися такого ж результату в Раді робітничих депутатів у Влоцлавеку, а трохи згодом — у Стараховіцах³⁰. Водночас робилося все можливе для розколу столичної Ради. Тут 7 червня пепеесів-

²⁴ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. II, стр. 495.

²⁵ AZHP, z. 103, t. 7.

²⁶ С. М. Стецкевич. Назв. праця, стр. 242; St. Krzykała. Lubelska Rada delegatów robotniczych, Lublin, 1957, стр. 81.

²⁷ «Nowiny krajowe i zagraniczne», № 8, 31 травня 1919 р.

²⁸ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. I, Warszawa, 1962, стр. 472.

²⁹ AZHP, z. 103, t. 8, k. 16—18.

³⁰ (S. I. ańcucki). Назв. праця, стр. 24—25.

ці ухвалили заяву, яка вказувала на необхідність вивести комуністів з Ради («весь піврічний досвід співробітництва з комуністами ясно показує робітничому класові, що вони виступають проти найбільш життєвих вимог і постулатів пролетаріату»³¹) і вимагала скликати четверту нараду представників великих Рад, щоб вирішити це питання. Ще раніше на засіданні Організаційної комісії по скликанню з'їзду З. Заремба вказував, що коли Ради не приймуть лозунга «об'єднаної незалежної Польщі», то вони будуть розколоти³².

Четверта нарада відбулася 15 червня (ППС мала 16 мандатів, КРПП — 12, Бунд — 3, Поалей-Сіон — 2, один делегат був безпартійний)³³. На ній ППС уже не мала абсолютної більшості, а на початку наради, коли обговорювалося, по суті, процедурне питання, вона виявилася навіть у меншості, оскільки два її представники (Т. Жарський і Ф. Луканевич) голосували проти пропозиції своїх колег по партії, члени ж єврейських партій виступили на боці комуністів. Пепеєсівці демонстративно залишили зал засідань. Нарада припинила роботу, прийнявши відозву «До всіх робітників Польщі», де роз'яснювала розкольніччі дії ППС та закликала пролетаріат згуртовуватись навколо Рад³⁴.

Пепеєсівці, опинившись на четвертій нараді в меншості і злякавшись того, що і на майбутньому з'їзді Рад вони не матимуть більшості, вирішили не брати участі у ньому. Скликання його було перенесено спочатку на 25 і 31 травня, а потім — на 20 червня³⁵. А 22 червня 1919 р. Центральний виконавчий комітет ППС вказував у зверненні, опублікованому в газеті «Роботнік», що «Ради закінчили безплідний період свого існування». Комітет закликав членів своєї партії повсюдно здійснювати розкол спільних Рад робітничих депутатів і створювати так звані «незалежно-соціалістичні Ради»³⁶. Така назва значила, що ці органи стоятимуть на ґрунті визнання незалежності Польщі. Однак робітники дали своє, глибоко іронічне тлумачення скороченої назви нових Рад. Абревіатуру Н-СРРД (тобто «незалежно-соціалістичні Ради робітничих депутатів») вони розшифровували так: «Не-соціалістичні Ради робітничих депутатів», підкреслюючи тим самим, що останні не мали нічого спільного з соціалізмом³⁷.

26 червня 1919 р. голова колишньої Варшавської загальнопартійної Ради Яворський, відкриваючи перше після розколу засідання, у якому також взяли участь члени НЗР, сказав: «Нова Рада, створена ППС, об'єднає незалежно від їх політичних переконань всіх робітників, які, проте, стоять на ґрунті незалежності і суверенітету польської держави»³⁸.

Правоопортуністичні керівники ППС, прагнучи замаскувати своє справжнє ставлення до Рад робітничих депутатів і хоч трохи применшити негативне враження серед трудящих від своєї діяльності, знову заявили, що погоджуються на існування федерації. Це цілком їх влаштовувало і сприяло дальшому проведенню в життя курсу на розкол спільних і створення однопартійних Рад робітничих депутатів.

На засіданні виконкому Лодзінської Ради пепеєсівець Клімашевський запропонував її розпустити, а створити федерацію однопартійних органів. Комуністи рішуче відхилили цю пропозицію. Тоді представники

³¹ «Rady delegatów robotniczych w Polsce...», t. I, стор. 474

³² Henryk Bicz. Назв. праця, стор. 258.

³³ S. Lańcucki. Назв. праця, стор. 26.

³⁴ AZHP, z. 167/II, t. 4, k. 2—3.

³⁵ AZHP, z. 103, t. 8, k. 69—70; t. 7, k. 64, 122

³⁶ «Robotnik», № 224, 22 червня 1919 р.

³⁷ S. Lańcucki. Назв. праця, стор. 33

³⁸ AZHP, z. 103, t. 8, k. 133.

ППС заявили, що залишають засідання і створюють свою незалежно-соціалістичну Раду³⁹. Подібні факти набули поширення. За таких умов скликання всепольського з'їзду Рад, який міг би мати вирішальне значення у створенні в Польщі уряду трудящих, втратило сенс. У цьому, передусім, винне правоопортуністичне керівництво Польської соціалістичної партії.

Розкольніцька політика ППС зустрічала гнівний осуд з боку КРПП, ППС-опозиції, безпартійних робітників. «Робітники! — закликала червнева відозва Компартії, —... Якщо вам дорогі робітничі справа і перемога революції, виступайте на захист ваших Рад!»⁴⁰ Варшавський комітет КРПП вказував, що розкол Рад, які є головною ланкою пролетарської боротьби і майбутнім органом робітничого уряду, — це зрада щодо робітничого класу⁴¹. Різко критикував ППС легальний прогресивний, по суті комуністичний, журнал «Товажиш»⁴².

Варшавський робітничий комітет ППС-опозиції у своїй відозві писав: «В пепеєсівських рядах сталася очевидна зрада. Опанована правоугодовськими елементами Головна рада ППС сьогодні розколює Ради робітничих депутатів — наш революційний здобуток, інституцію, що її з таким трудом збудував польський пролетаріат. Розколює всю перечежану волю робітників Варшави і всієї країни, в першу чергу пепеєсівців, які в сотнях резолюцій чинять рішучий опір розколові Рад. Розколювати сьогодні Ради робітничих депутатів на партійні Ради — це значить розколювати армію пролетаріату на ряд загонів, які взаємно борються між собою, це значить прорвати революційний класовий фронт пролетаріату перед лицем атакуючих шеренг ворога, напередодні вирішальних битв з капіталом»⁴³.

Проти зрадницької політики рішуче виступали трудящі на численних зборах і мітингах, що відбувалися на фабриках та заводах. Так 335 робітників автомобільних майстерень «Прага» у Варшаві заявили «Хай ніхто не наважується розколювати робітничий рух! Геть партійні Ради!»⁴⁴. За далеко не повними даними, лише до 15 червня свої підписи під резолюціями протесту поставили 420 тис. пролетарів⁴⁵.

Ради робітничих депутатів, які вже не були виразником волі загалу пролетаріату, подекуди ще прагнули продовжувати свою діяльність. Так, 9 липня 1919 р. у Лодзі КРПП, Бунд і Поалей-Сіон скликали пленарне засідання Ради, на якому було обрано новий виконком і тимчасову президію, а також розглянуто ряд важливих питань. Однак через відсутність представників ППС робота не могла успішно продовжуватися. Останнє пленарне засідання тут відбулося 4 серпня⁴⁶. У Любліні комуністи на початку липня звернулися до місцевого окружного робітничого комітету ППС і незалежно-соціалістичної Ради з відкритим листом, пропонуючи створити спільну організаційну комісію для проведення нових виборів до загальнопартійної Ради робітничих депутатів міста⁴⁷. Однак ця пропозиція залишилася без відповіді.

Зовсім по-іншому розвивалися події у Жирардові. Тут влітку 1919 р. в ППС виникла досить сильна опозиція, яка перешкодила розколу. Він стався лише в середині жовтня 1919 р. внаслідок арештів ке-

³⁹ «Комуна», № 6, 12 липня 1919 р.

⁴⁰ Цит. за Z. Szczygielski i A. Tymieniecka. Назв. праця, стор. 97.

⁴¹ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. I, стор. 482.

⁴² «Towarzysz», 1919, № 4—5 (15 липня 1919 р.), стор. 4—5.

⁴³ Z. Szczygielski i A. Tymieniecka. Назв. праця, стор. 99—100.

⁴⁴ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. I, стор. 478.

⁴⁵ С. М. Стецькевич. Назв. праця, стор. 245.

⁴⁶ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. II, стор. 502—506; Władysław Lech Karwacki. Назв. праця, стор. 149.

⁴⁷ Rady delegatów robotniczych w Polsce..., t. II, стор. 360—361.

рівників Ради⁴⁸. Однак це був поодинокий приклад. Більшість же загальнопартійних Рад припинила своє існування в липні 1919 р.

Ослаблені розкольницькими діями ППС, робітничі органи були піддані поліцейському терору. Після виходу пепесівців з Рад уряд приступив до масових арештів їх діячів. Саме таким був кінець найміцнішої й найреволюційнішої в Польщі Ради, яка діяла в Домбровському басейні. 22 липня в залі, де відбувалося пленарне засідання, на яке, до речі, не з'явилися члени ППС, що формально ще залишалися в її складі, загін поліції заарештував усіх присутніх⁴⁹. Те ж саме відбулося і в ряді інших Рад.

Так закінчилася найяскравіша сторінка в історії польського робітничого руху перших років існування буржуазно-поміщицької Польщі. Хоча з ряду причин Ради робітничих депутатів не стали урядовими органами влади трудящих, однак їх значення в боротьбі польського народу за свою свободу величезне. Адже завдяки Радам пролетаріатові вдалося вирвати з рук буржуазії чимало поступок економічного й соціального характеру, що дозволило певною мірою поліпшити матеріальні умови життя трудящих. Водночас Ради поклали початок боротьбі за політичні права народних мас, яка тривала весь міжвоєнний період. Вони були дійовою школою класових виступів і політичного мислення. В Радах робітники навчилися розпізнавати опортунізм угодовського керівництва ППС. Діяльність у них комуністів сприяла швидшому ідеологічному дозріванню КРПП, зокрема допомогла їй подолати песдооцінку лозунгів боротьби за незалежну польську державу.

Якою була дальша доля незалежно-соціалістичних Рад? Керуючись своєю програмною лінією, ППС одразу намагалась вихолостити з їх діяльності політичний зміст. Натомість вона прагнула до того, щоб згадані Ради займались лише окремими дріб'язковими справами поліпшення матеріального становища робітників. Це призвело до втрати авторитету незалежно-соціалістичних Рад серед трудящих. Так, вже 3 серпня 1919 р. Варшавська Рада налічувала лише 20 чоловік⁵⁰. Правда, інколи робилися спроби проводити деякі політичні заходи. Наприклад, 27 серпня 1919 р. Варшавська Рада закликала пролетарів оголосити з 1 вересня безстроковий страйк на захист економічних вимог робітників військових заводів⁵¹. Однак позбавлені підтримки широких кіл пролетаріату, незалежно-соціалістичні Ради після короткого жалюгідного існування припинили свою діяльність.

⁴⁸ Ludomir Smosarski i Krzysztof Zwoliński. Назв. праця, стор. 76—77.

⁴⁹ Adam Kaluza i Stanisława Poprawska. Назв. праця, стор. 111—112.

⁵⁰ Zygmunt Rybicki. O organizacji i działalności Rad delegatów robotniczych i chłopskich w Polsce 1918—1919 roku, «Czasopismo prawno-historyczne», t. VI. Warszawa, 1954, стор. 66.

⁵¹ AZHP, z. 167/III, t. 5, k. 46.

Е. М. ГОЛІН

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ВИГАДКИ І ФАЛЬШИВІ ПРОРОЦТВА «ОСТФОРШУНГУ»

(До критики «аргументів» реваншизму)

Головним джерелом міжнародної напруженості в Європі лишилася агресивна реваншистська зовнішня політика західнонімецького імперіалізму. Вперто не визнаючи рішень Потсдамської конференції 1945 р., західнонімецька реакція прагне до відновлення кордонів Німеччини часів гітлерівського рейху.

З особливою настирливістю реваншисти ФРН виступають проти визнання післявоєнних західних кордонів Польщі. Як відомо, землі на схід від Одера і Нейсе та вздовж Балтійського узбережжя входили до складу Польської держави ще на початку її існування в Х—ХІІ ст. В наступні віки німецьким феодалам вдалося поступово загарбати Любушську землю, Сілезію, Західне і Східне Помор'я, а також Східну Пруссію, частково знищивши або германізувавши їх корінне населення. Розгром гітлерівської Німеччини в другій світовій війні, Потсдамські рішення поклали край німецькому пануванню на споконвічних польських землях. Історична справедливість восторжествувала.

За період, що минув після другої світової війни польський народ, керований Польською Об'єднаною Робітничою Партією, відбудував возз'єднані землі, розвинув їх економіку і культуру, перетворив їх на невід'ємну складову частину польського державного та господарського організму.

Проте західнонімецький імперіалізм навмисно заплющує очі на ці переконливі факти, будь-що домагаючись реваншу і вишукуючи всілякі «аргументи» для його обґрунтування. Саме ця мета є найважливішою у горезвісних дослідженнях «остфоршунгу», що набрали широкого розмаху в ФРН.

Боротьба проти ідеології імперіалізму — відповідальне завдання радянських вчених. «Найважливіше завдання суспільних наук,— говорить в Постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»,— вести систематичну наступальну боротьбу проти антикомунізму, давати ґрунтовну критику сучасної буржуазної філософії, соціології, історіографії, права і економічних теорій апологетів капіталізму...»¹.

Зокрема це стосується викриття антинаукових фальсифікацій «остфоршунгу», спрямованих насамперед проти інтересів країн соціалізму. Це завдання вирішується об'єднаними зусиллями працівників суспільних наук усіх соціалістичних країн і, як правильно зазначив відомий польський історик Г. Лабуда, є складовою частиною «боротьби двох великих ідеологічних таборів: соціалістичного і капіталістичного»². Слід зауважити, що великий внесок у цю справу роблять зокрема вчені ПНР.

¹ «Коммунист», 1967, № 13, стор. 9.

² G. Labuda. Ideologia nacjonalizmu i rewizjonizmu w poglądach na przeszłość stosunków polsko-niemieckich. — «Przegląd Zachodni», 1966, № 4, стор. 210.

У світлі вищесказаного необхідно критично розглянути історико-економічні аргументи «остфоршунгу», за допомогою яких агресивні сили Західної Німеччини при підтримці американського імперіалізму прагнуть «політично, ідеологічно і психологічно підготувати ґрунт для реваншу, виправдати і обґрунтувати політику авантюри і воєнних провокацій, включаючи найнебезпечніші домагання атомної зброї...»³.

* * *

Спроби «обґрунтувати» реваншистські зазіхання західнонімецького імперіалізму на західні й північні землі Польщі та на Калінінградську область за допомогою історико-економічних аргументів стали безпосередньою причиною відродження організацій «остфоршунгу» після II світової війни, зокрема «Геттінгенського робочого гуртка», одним із першочергових завдань якого була розробка пам'ятної записки, де обґрунтовувалося господарське значення для Німеччини Східної Пруссії. Ця записка була використана на Московській сесії Ради Міністрів закордонних справ 1947 р. державним секретарем США Маршаллом, який уперше виступив з вимогою ревізії лінії Одер — Нейсе, спираючись на економічні доводи⁴. І в наступні роки історико-економічне «обґрунтування» реваншистських зазіхань західнонімецької реакції залишалось одним із центральних аспектів діяльності «Геттінгенського гуртка» та ряду інших центрів «остфоршунгу»⁵.

Однією з найпоширеніших концепцій «остфоршерів» стало твердження, начебто землі на схід від Одера і Нейсе життєво необхідні для Німеччини; без цих земель, мовляв, економіка як ФРН, так і НДР** приречена на катастрофу⁶. Таким способом робилася спроба шантажувати західні держави, налякати їх небезпекою «катастрофи» в Західній Німеччині і можливістю «більшовизації» останньої. Слід сказати, що ці намагання мали успіх. За свідченням англійської дослідниці Е. Віскеманн, думка, що «німецька економіка не може бути життєздатною без східних територій... здається, переважала у багатьох англійців і американців після закінчення війни»⁶.

Неспроможність наведених вище реваншистських «пророкувань» була доведена самим ходом історії. Як відомо, після II світової війни економіка обох німецьких держав розвивалася високими темпами і не виказувала жодних симптомів «катастрофи», що її пророкували реваншисти. Промислове виробництво як в НДР, так і в ФРН, розвива-

³ «Правда», 13 липня 1967 р.

⁴ Joachim Freiherr von Braun. Fünf Jahre Arbeit für den deutschen Osten.— «Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.» 1952, Bd. II, Freiburg/Br.— Frankfurt a/M, 1952, стр. 209.

* Крім «Геттінгенського гуртка» історико-економічною проблематикою земель на схід від Одера і Нейсе «займалися» «Дослідницька рада ім. Йоганна-Готфріда Гердера» у Марбургу, «Інститут Східної Європи при Вільному університеті в Берліні» (Західному) та інші «центри».

** Обстоюючи реваншистські зазіхання, «остфоршунг» зухвало намагається промовляти і від імені Німецької Демократичної Республіки, хоча є запеклим її ворогом.

⁵ J. Braun. Über den Göttinger Arbeitskreis.— «Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.», Bd. I, Überlingen/Bodensee, 1951; стр. 160; P.-H. Seraphim. Ostwärts der Oder und Neisse. Hannover, 1949, стр. 55; B. Gleitze. Die wirtschaftliche Entwicklung Ostdeutschlands im Industriezeitalter. Das östliche Deutschland, Würzburg, 1959, стр. 647.

⁶ E. Wiske mann. Germany's eastern neighbours, London, 1956. стр. 170.

лося значно швидшими темпами, ніж в багатьох інших країнах Заходу. З 1946 по 1966 р. обсяг промислового виробництва в НДР зріс у 10,9 раза, обсяг промислового виробництва в ФРН з 1948 по 1966 р. — в 5,9 раза, у той час як за цей же період у США — лише в 2,3 а в Англії — в 1,8 раза⁷.

Представники «остфоршунгу» не відмовляються від своїх тверджень. Вони всіляко гіперболізують значення економічного потенціалу територій на схід від Одера і Нейсе для господарства довоєнної Німеччини, намагаючись таким чином обгрунтувати «катастрофічність» зазнаних Німеччиною після війни територіальних втрат⁸. Типовими в цьому відношенні є твердження Б. Гляйтце. Він запевняє, начебто землям на схід від Одера був властивий «широкий індустріальний розвиток», що вони нібито відігравали «важливу роль» у рамках загальнонімецького виробництва сталі, що їх запаси кам'яного вугілля «мали не менше значення» для Німеччини, ніж «вугільні скарби Рурської області» тощо.

Однак наведені ним статистичні дані переконливо свідчать проти його ж тез. Відчуваючи хиткість своїх позицій, Гляйтце вдається до всіляких хитрощів. Він намагається довести, нібито землі на схід від Одера й Нейсе відігравали «важливу роль» у загальнонімецькому виробництві сталі, проте тут же мимохідь зауважує, що виробництво сталі на цих землях становило 2,4% загальнонімецького⁹.

Подібними ж прийомами Гляйтце «доводить» високий рівень розвитку й інших галузей промисловості колишніх східних провінцій гітлерівської Німеччини. Він не може не констатувати, що їх частка в загальнонімецькому виробництві основних засобів виробництва становила в 1936 р. лише 5,6%, а у важкій промисловості в цілому — 5,8%¹⁰. Коментарі, як кажуть, зайві.

Дещо вищою була питома вага кам'яновугільної промисловості Верхньої Сілезії в загальнонімецькому вуглевидобутку: вона, як визнає Гляйтце, становила 14,4%. Проте віддаленість верхньосілезьких вугільних родовищ від головних індустріальних центрів Німеччини, низький розвиток механізації на шахтах надзвичайно зменшували конкурентоспроможність продукції басейну. Навіть у розташованому порівняно недалеко від Сілезії Берліні з сілезьким вугіллям успішно конкурувало не лише рурське, але й англійське, що доставлялося сюди дешевим морським шляхом¹¹. Згідно німецьких даних, питома вага поставок верхньосілезького вугілля в загальноному споживанні вугілля Великим Берліном з 1900 по 1928 р. скоротилася з 61,3 до 45,5%¹².

⁷ Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1963. 8. Jahrgang, 1963, стор. 108—109; Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1967, 12. Jahrgang, 1967, стор. 149; Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1966 г. и начало 1967 г., М., 1967, стор. 8; Мировая экономика. Краткий справочник. М., 1967, стор. 17—18.

⁸ P.-H. Seraphim. Ostdeutschland und das heutige Polen. Braunschweig, 1953; B. Gleitze. Die wirtschaftliche Entwicklung Ostdeutschlands im Industriezeitalter, стор. 645—710; його ж. Der deutsche Osten in seiner wirtschaftlichen Funktion für Deutschland. — «Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.», 1958, Bd. VIII, стор. 281—297; G. W. Strobel. Zwanzig Jahre Volkspolen. — «Europa-Archiv», Bonn, 10 липня 1965 р., стор. 499—508.

⁹ B. Gleitze. Die wirtschaftliche Entwicklung Ostdeutschlands im Industriezeitalter, стор. 651, 654, 675.

¹⁰ Там же, стор. 656.

¹¹ W. Volz. Die Ostdeutsche Wirtschaft. Langensalza, Berlin—Leipzig, 1930, стор. 13.

¹² Swiadectwa niemieckie. Zeszyt 3. Niedola pruskich prowincji wschodnich. Opracował dr. Józef Kokot. Poznań—Warszawa, maj 1958, стор. 59.

Звуження сфери збуту сілезького вугілля в Німеччині у зв'язку з конкуренцією Рура визнавали економісти Веймарської республіки, визнають і нині об'єктивні буржуазні економісти Заходу¹³.

Найкраще спростовують «остфоршерів» офіціальні джерела. За даними довоєнної німецької статистики, промислове виробництво земель, пізніше возз'єднаних з Польщею, становило в 1936 р. 6,5% загальнонімецького¹⁴.

Індустріальна відсталість земель на схід від Одера і Нейсе порівняно з іншими областями довоєнної Німеччини визнавалася і підкреслювалася багатьма німецькими авторами. «Німецький схід мало обдарований природою, позбавлений корисних копалин, бідний в індустріальному відношенні»,— писав у 1930 р. В. Фольц¹⁵. Це ж підтверджував і О. Хецш: «Земля, що починається по той бік Одера, все більше виглядає пасивним доважком, що стає чимдалі, тим більш безсилим»¹⁶. Проте після II світової війни позиція німецьких буржуазних «учених» змінилася діаметрально. Найбільше зусиль докладають ідеологи реваншизму для того, щоб довести неможливість компенсувати для ФРН втрату сільськогосподарського потенціалу територій на схід від Одера й Нейсе.

«Області за Одерам і Нейсе були колись житницею Німеччини і Європи»,— заявляють західнонімецькі «остфоршери» та їх ідейний компаньйон, американець Пейкерт¹⁷. Особливий наголос вони роблять на нібито великі надлишки сільськогосподарської продукції цих земель, завдяки яким «східні провінції» відігравали до II світової війни вирішальну роль у постачанні продовольством усієї Німеччини. Численні реваншистські публікації намагаються довести, що нібито за рахунок сільськогосподарської продукції «східних провінцій» крім місцевого населення харчувалося ще 8,3 млн. чоловік¹⁸.

Землі на схід від Одера і Нейсе безперечно були аграрним придатком рейху, проте їх роль у постачанні Німеччини продукцією сільського господарства ні в якому разі не можна переоцінювати. В 1934—1938 рр. їх середньорічна частка в сільськогосподарському виробництві усієї Німеччини становила, за даними Європейської економічної комісії ООН, 23%¹⁹.

Зокрема, на возз'єднанні з Польщею землі в ці роки припадало 14,6% загальнонімецького виробництва пшениці, 28,2% картоплі; поголів'я великої рогатої худоби становило тут 17,4% загальнонімецького²⁰. Враховуючи, що населення земель на схід від Одера і Нейсе становило близько 14% усього населення довоєнної Німеччини, наявність

¹³ N. J. G. Pounds. The upper silesian industrial region. Indiana University publications. Slavic and East European series, v. 11, 1958, стор. 75.

¹⁴ J. Kokot. Logika Poczdamu. Wydanie II zmienione, Katowice, 1961, стор. 182—183.

¹⁵ W. Volz. Назв. праця, стор. 46.

¹⁶ O. Hoetzsch. Osteuropa und Deutscher Osten, Königsberg/Pr.—Berlin, 1934, стор. 419.

¹⁷ Deutschlands Ostproblem. Würzburg, 1957, стор. 165; G. C. Paikert. The German exodus. The Hague, 1962, стор. 32; Niederschlesien unter polnischer Verwaltung. Unter Mitarbeit von Richard Breyer, Dieter Grossmann und Karl Hartmann von Ernst Bahr und Kurt König. Frankfurt a/Main—Berlin, 1967, стор. 133—136; а також згадані вище праці Б. Гляйтце.

¹⁸ W. Misiuna. Wieś i rolnictwo Ziemi Zachodnich.— Ziemia Zachodnie w granicach Macierzy. Drogi integracji, Poznań, 1966, стор. 267, 268.

¹⁹ F. Wiskemann. Назв. праця, стор. 171.

²⁰ Rozwój gospodarczy Ziemi Zachodnich i Północnych Polski. Wydanie drugie. Warszawa, 1962, стор. 264. Близькі до цих дані наводить J. Kokot у праці «Logika Poczdamu», стор. 201.

тут певних сільськогосподарських надлишків безсумнівна. Проте, за даними тієї ж Європейської економічної комісії ООН, сільське господарство нинішніх західних і північних земель Польщі в 1936 р. могло прохарчувати додатково до населення цих земель лише близько 2 млн. чоловік²¹.

До важливих висновків з цього питання прийшов польський вчений Ю. Кокот, який на основі даних офіційної німецької статистики та інших матеріалів показав, що збут сільськогосподарської продукції зі «східних земель» у решту провінцій Німеччини становив у передвоєнні роки приблизно 3,5% вартості сільськогосподарської продукції усієї Німеччини²². Об'єктивність цього висновку підтверджують підрахунки, зроблені німецькими дослідниками цієї проблеми за часів Веймарської республіки. В. Фольц, наприклад, підрахував, що в 1927—1928 р. (ці дані показові, оскільки напередодні світової економічної кризи економіка Німеччини відзначалася відносною стабільністю) зі «сходу»* в рейх було відправлено лише 3,3% усього місцевого збору пшениці, враховуючи і пшеничне борошно; це становило лише 1% збору пшениці на решті територій рейху. Що ж до жита, то його поставки в рейх становили 10,7% збору «на сході», або 7,6% — на решті територій. «Іншими словами,— писав Фольц,— для рейху німецький схід як постачальник пшениці не відіграє ніякої ролі, а як постачальник жита — зовсім незначну роль. Приголомшливий висновок»²³. Не кращі були справи і з картоплею. В інші райони рейху, включаючи Берлін, надходило менше 7% картоплі, що вирощувалась «на сході»²⁴.

Слід зауважити, що екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва, його низька рентабельність, віддаленість від ринків збуту в Західній Німеччині, конкуренція імпортного зерна спричинилися до хронічної кризи сільськогосподарського виробництва у «східних провінціях» Німеччини, щоправда безпосередньо перед II світовою війною (у зв'язку з необхідністю створення воєнних продовольчих запасів) можливості для збуту сільськогосподарської продукції «східних провінцій» дещо поліпшились.

Так розвінчується міф «остфоршунгу» про землі на схід від Одера і Нейсе як «житницю» усієї Німеччини.

* * *

Не витримує критики і твердження, нібито землі на схід від Одера і Нейсе були зв'язані з Німеччиною найтіснішими торговельними узами і відігравали незамінну роль у загальнонімецькому поділі праці²⁵. Природними ринками збуту продукції верхньосілезького басейну і навіть сільськогосподарської продукції «східних провінцій» були ринки, що лежали на схід від цих територій, тобто на польських землях. Саме ці господарські зв'язки з польськими землями були найбільш важливими для економічного розвитку «східних провінцій» про-

²¹ W. Misina. Назв. праця, стор. 268.

²² J. Kokot. Назв. праця, стор. 201.

* Під «сходом» Фольц розуміє територію дещо більшу, ніж землі за Одером і Нейсе, сюди він включає все Помор'я і майже весь Бранденбург.

²³ W. Volz. Назв. праця, стор. 82—85.

²⁴ Там же, стор. 75.

²⁵ B. Gleitz. Der deutsche Osten..., стор. 282.

тягом ряду десятиріч²⁶. Про господарську відособленість земель на схід від Одера і Нейсе від економічного організму Німеччини і про давні економічні зв'язки їх з Польщею переконливо свідчить такий факт. Коли після I світової війни було відтворено Польську державу і до її складу відійшов ряд польських земель, що ними раніше володіла Німеччина, і без того відстале господарство територій на схід від Одера і Нейсе, що залишилися під німецьким пануванням, вступило в смугу хронічного застою.

Про це свідчить, зокрема, меморандум, вручений в 1930 р. президентові Гінденбургу і урядам Німеччини і Пруссії «старостами земель» шести східних провінцій Німеччини під красномовною назвою: «Злигодні східних провінцій Пруссії»*. Його автори писали: «Ситуацію в провінціях Нижня Сілезія і Верхня Сілезія загострює... той факт, що промисловість, яка знаходиться тут, здавна мала важливі господарські контакти на Сході, яких вона зараз майже цілком неспроможна підтримувати». Ще більшими були, на думку авторів меморандуму, втрати, що їх зазнало сільське господарство східних провінцій. Ці втрати «виникли через відпадіння старих ринків збуту в Західній Пруссії і Познані»²⁷, що відійшли до Польщі. Про «катастрофічний вплив» на промисловість східних провінцій Німеччини територіальних уступок Польщі після I світової війни свідчив і В. Фольц²⁸.

Отже, возз'єднання земель на схід від Одера і Нейсе з Польщею не стільки відривало їх від економіки Німеччини, скільки відповідало їх об'єктивним історико-економічним зв'язкам. Лише після возз'єднання з Польщею економіка земель на схід від Одера і Нейсе одержала можливість безперешкодного розвитку.

Проте було б невірним говорити про відсутність будь-яких економічних зв'язків між «східними провінціями» і рештою території Німеччини. Землі на схід від Одера і Нейсе протягом усієї доби капіталізму відігравали, по-перше, роль найважливішого для рейху резервуара робочої сили, а, по-друге, роль ринка збуту для промисловості західних областей Німеччини.

Внаслідок швидкого розвитку капіталізму на заході Німеччини і розкладу феодальної системи господарства в економічно відсталих східних провінціях протягом останніх 100 років аж до II світової війни відбувався масовий відплив населення із східної частини рейху в західну. Подібний рух робочої сили «з місцевостей з найбільшим розвитком відробітків у місцевості слабого розвитку відробітків і високого розвитку капіталізму» В. І. Ленін відзначав і у пореформеній Росії²⁹. Проте у Німеччині цей процес відбувався з небаченою інтенсивністю, набравши форми справжньої «втечі зі сходу». За підрахунками Ю. Кокота, протягом 1843—1944 рр. лише ті землі, що були возз'єднані з Польщею після II світової війни, залишило близько 5,4 млн. чоловік³⁰.

Розміри «втечі зі сходу» були такі великі, що ряд довоєнних німецьких авторів, перефразовуючи горезвісну імперіалістичну тезу про німецький народ, як «народ без простору», називали східні провінції

²⁶ Górny Śląsk. Cześć 1 i 2, Poznań, 1959. Цікаво відзначити, що «остфоршер» Кеніг у рецензії на цю книгу нічим не може спростувати зазначену тезу і обходить її мовчанкою. (K. König. Oberschlesien.— «Osteuropa», № 10 жовтня 1960 р., стор. 717—119).

* Під «східними провінціями» в меморандумі розуміється територія, дещо більша, ніж нинішні західні і північні землі Польщі і Калінінградська область СРСР.

²⁷ Świadcstwa niemieckie. Zeszyt 3, стор. 11, 49.

²⁸ W. Volz. Назв. праця, стор. 36.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 198.

³⁰ J. Kokot. Назв. праця, стор. 139.

«простором без народу»³¹. Сучасні «остфоршери», розуміючи, що «втеча зі сходу» є найяскравішим доказом економічної відсталості колишніх так званих «східних провінцій» рейху, називають цей факт «вигадкою польської пропаганди»³². Проте на «східні провінції», як на людський резервуар для Західної Німеччини, прямо вказували в 30-х роках Фішер, Хецш, Хессе, Фольц та інші³³. Що ж до ролі, яку відігравали східні території довоєнної Німеччини як ринок збуту для промисловості решти рейху, то про це свідчать хоча б такі дані: в 1936 р. довіз промислових товарів на ці землі з інших районів країни на 80% перевищував сумарний вивіз з них промислових і сільськогосподарських товарів (без лісу)³⁴.

Таким чином, незаперечним є той факт, що «східні провінції» були своєрідною внутрішньою колонією рейху.

* * *

Дуже поширеною серед апологетів реваншу довгий час була теза, згідно з якою переміщення німецького населення з східних земель та з деяких інших країн Східної Європи поклато непосильний тягар на економіку як ФРН, так і НДР. Західнонімецький демограф Ф. Еддінг пророкував «серйозну небезпеку» для економіки ФРН, створену переселенцями³⁵, а американець Ю. Кулішер прямо заявляв, що для переселенців «немає місця в німецькій економіці»³⁶. Ця теза підтверджувалася тим, що, мовляв, наплив переселенців знизив самозабезпеченість обох частин Німеччини сільськогосподарськими продуктами³⁷. Автори такого «обгрунтування» свідомо ігнорували фактор росту сільськогосподарського виробництва в обох німецьких державах у післявоєнний період.

Проте, як свідчать дані офіційної статистики, протягом 1950—1964 рр. продукція сільського господарства НДР зросла на 58%, а в ФРН — на 36%. У 1965 р. у НДР на душу населення вироблялося зерна — на 20%, м'яса — у 2,6 раза, молока — у 2 рази, яєць — у 3,7 раза більше, ніж у середньому в 1948—1952 рр.; у ФРН відповідно — на 9%, в 1,8 раза, в 1,3 раза, в 2,5 раза³⁸.

У 1963 р. по виробництву пшениці на душу населення ФРН випередила Бельгію і Нідерланди, а по виробництву картоплі і свинини — всіх своїх партнерів по «Спільному ринку». Уже в 1958 р. самозабезпеченість Західної Німеччини в сільськогосподарських продуктах майже досягла рівня 1913 р.³⁹, коли до складу Німеччини входила і значна частина території Польщі.

³¹ W. Volz. Назв. праця, стор. 28, 41—43; A. Hesse. Der deutsche Osten unter dem Frieden von Versailles, Breslau, 1931, стор. 13.

³² R. Neumann. Ostpreussen unter polnischer Verwaltung.— «Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.», Bd. VII, Würzburg, 1957, стор. 274.

³³ O. Chr. Fischer. Der deutsche Osten, Berlin, 1931, стор. 62; O. Hoetzsch. Назв. праця, стор. 421; A. Hesse. Назв. праця, стор. 12, 13; W. Volz. Назв. праця, стор. 41—43.

³⁴ Підраховано автором за: B. Gleitze. Der deutsche Osten..., стор. 285.

³⁵ F. Edding. The Refugees as a Burden, a Stimulus and a Challenge to the West German Economy, The Hague, 1951, стор. 45 та ін.

³⁶ E. M. Kulischer. Europe on the Move: War and Population Changes, 1917—1947, New York, 1948, стор. 317—318.

³⁷ E. Wiskemann. Назв. праця, стор. 169—171.

³⁸ Страны социализма и капитализма в цифрах. Краткий статистический справочник, М., 1966, стор. 60, 76; Rocznik Statystyczny 1967, Warszawa, стор. 661, 670.

³⁹ E. Wiskemann. Назв. праця, стор. 169—171; Европейская аграрная интеграция, М., 1967, стор. 23, 48.

Песпроможними виявилися і твердження реваншистів про те, що післявоєнна Німеччина не зможе забезпечити житлом і роботою переселенців, інтегрувати їх в економічному відношенні. В межах нинішньої території НДР ця проблема була вирішена ще до кінця 40-х років. Переселенці отримали житла, роботу, земельні ділянки, грошову і майнову допомогу і швидко злилися в єдине ціле з рештою населення.

Інакше стояла справа в Західній Німеччині. Окупаційні власті і уряд ФРН намагались використати переселенців як козир у боротьбі за ревізію Потсдамських рішень. Переселенці в Західній Німеччині терпіли від дискримінації, багато з них довгий час мешкали в таборах, бункерах і бараках, позбавлені нормальних умов життя та праці. У той же час магнати західнонімецького капіталу одержували максимум вигід з наявності в країні мільйонів переселенців. Значне розширення внутрішнього ринку, наявність додаткової робочої сили, «проблема вигнаних», як привід для одержання закордонних позик — усі ці фактори відіграли сприятливу роль у післявоєнному швидкому піднесенні капіталістичної економіки ФРН, відомому під назвою «економічного чуда». Як визнає американський демограф Дж. Шехтман, «похмурі прогнози відносно того, що розорена війною Німеччина з її урізаною територією мала потерпіти економічну катастрофу під тягарем біженців не здійснилися. Навпаки, роки, що настали після масового припливу біженців були періодом справді чудесної економічної відбудови»⁴⁰.

Отже і «проблема вигнаних», висунута ідеологами реваншизму, виявилася штучною, придуманою для того, щоб зірвати виконання рішень Потсдамської конференції.

* * *

Щоб забезпечити західнонімецькому реваншизмові підтримку з боку інших держав Заходу, «остфоршери» висунули і посилено пропагують твердження, що нібито Потсдамська угода завдала економічної шкоди не лише Німеччині, але й Європі і Заходу в цілому. Ця так звана «європейська» або «світова» концепція «остфоршунгу» виступає в декількох різновидностях. Пропагандисти першої з них намагаються зобразити справу так, що втрата Німеччиною економічного потенціалу «східних провінцій» завдала прямих збитків усій Західній Європі. Так, Б. Гляйтце твердив, що для «Центральної Німеччини» (згідно з реваншистською термінологією, це територія НДР) «пряме заміщення верхньосілезького вугілля неможливе», тому НДР змушена буде купувати рурське вугілля, а це, мовляв, створить вугільний голод «в усій Європі». Звідси висновок: «Європейська вугільна проблема лише тоді буде розв'язана задовільно, коли будуть відновлені старі, необтяжені політичними перешкодами зв'язки в галузі поставок і збуту»⁴¹. Реваншистське зазіхання на польські землі висловлено, таким чином, досить відверто.

Гляйтце не хоче бачити прогресивних змін у паливному балансі сучасних індустріально розвинутих країн (зменшення частки вугілля на користь частки нафти і газу). Він ігнорує новітні методи видобутку і використання бурого вугілля. Нарешті, він робить вигляд, наче не

⁴⁰ J. B. Schechtman. The refugee in the world, New York London, 1963, стор. 37.

⁴¹ B. Gleitze. Der deutsche Osten..., стор. 291.

знає про дедалі міцніючі економічні зв'язки між братніми країнами соціалізму. Якщо ж урахувати всі ці фактори, то від схеми Гляйтце залишиться тільки її реваншистська спрямованість.

Насправді ж, «європейська вугільна проблема», про існування якої сповіщав Гляйтце, — це лише плід його вигадок. Вже в першій половині 50-х років у Західній Європі виявилась виразна тенденція до скорочення споживання твердого палива⁴². З 1948 р. вуглевидобуток істотно скоротився в багатьох західноєвропейських країнах (наприклад, в Англії, Бельгії, Швеції та ін.)⁴³. За останні 10—12 років значно зменшився видобуток кам'яного вугілля у Франції і в ФРН⁴⁴. Чи можна за таких обставин твердити, що в Західній Європі існує «вугільна проблема», яка не може бути розв'язана без верхньосілезького вугілля?

Що ж до НДР, то вона задовольняє більшу частину своїх потреб у паливі за рахунок бурого вугілля і завдяки імпорту нафти з СРСР. Необхідні для металургії кам'яне вугілля і кокс вона також ввозить головним чином з соціалістичних країн. Закупки ж НДР кам'яного вугілля у Західній Німеччині, наприклад, у 1957 р., тобто безпосередньо напередодні виходу в світ праці Гляйтце, становили лише 1,5% усього західнонімецького експорту вугілля і коксу⁴⁵ і, цілком зрозуміло, не могли впливати на кон'юнктуру кам'яновугільного ринку на Заході. Таким чином, твердження Гляйтце виявляються абсолютно безпідставними.

Другий варіант т. зв. «європейської концепції» знаходимо у П.-Г. Серафіма, який відстоює інтереси горезвісної європейської інтеграції. Він зокрема твердить, що економічна інтеграція Європи неможлива без верхньосілезької гірничої промисловості, а тому заінтересовані в інтеграції держави Західної Європи мають підтримати ФРН у її домаганнях польських земель⁴⁶.

Важко сказати, чого в цих вимогах більше — нахабства чи легковажності. Адже до Європи належить крім Верхньої Сілезії і Донбас, і Західний Урал і багато чого іншого. Чому б тоді Серафіму не проголосити, що інтеграція Європи неможлива без Донбасу і не висунути вимогу його анексії? «Європейська концепція» Серафіма — не що інше, як нахабна пропаганда імперіалістичної агресії проти соціалістичних країн.

Найбільш поширеною є третя різновидність «європейської концепції», що переростає у «світову концепцію». Оскільки після II світової війни Західна Німеччина втратила свою «житницю» на сході і змушена була годувати переселенців, твердять її автори, то для покриття імпорту продовольства їй необхідно було форсувати свій промисловий експорт, що завдавало і завдає великої шкоди іншим індустріально розвиненим країнам Західної Європи, насамперед Англії, і навіть США. Отже, щоб позбутися експортного тиску з боку ФРН, Захід повинен підтримати її реваншистські прагнення. «Зрештою, — відверто заявляє один з пропагандистів такої концепції В. Гатц, — розв'язання (проблеми конкуренції — Е. Г.), яке б виходило із послаблення західнонімець-

⁴² Statistical papers. Series J. No. 2. World Energy Supplies 1951—1954, New York, March 1957, стр. 68.

⁴³ United Nations. Statistical Yearbook 1964, стр. 180—181.

⁴⁴ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1966 и начало 1967 г., стр. 105, 113; Мир капитализма, М., 1965, стр. 35.

⁴⁵ Підраховано за: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart und Mainz, 1959, стр. 243, 253.

⁴⁶ P.-H. Seraphim. Industriekombinat Oberschlesien. Köln, 1953, стр. 99—101.

кого експортного тиску, можна чекати лише від ревізії рішень Потсдаму і Ялти...»⁴⁷ Аналогічної думки дотримується й американський економіст Пейкерт. Він вбачає причини економічного спаду в США в 1960/61 рр. насамперед у Потсдамських рішеннях і в викликаному ними експортному тиску з боку ФРН⁴⁸.

Не кажучи вже про безпідставність тверджень, начебто землі на схід від Одера і Нейсе були німецькою житницею, проти цієї завищеної реваншистської пропаганди свідчить ряд інших переконливих аргументів. Слід указати на той факт, що західнонімецький експорт зростає у післявоєнні роки значно швидше, ніж імпорт — в 1953 р. він перевищував імпорт на 630 млн. дол., у 1958 р. — на 1,490 млрд. дол., в 1966 р. — на 1,9 млрд. дол.⁴⁹. До того ж, слід підкреслити, що частка продуктів харчування в імпорті ФРН порівняно невелика, наприклад в 1965 р. продовольчі товари становили менше 24% усього західнонімецького імпорту⁵⁰.

Слід також нагадати, що нинішня конкуренція західнонімецьких промислових виробів на світових ринках з товарами, скажімо, Англії не є щось нове. Ця конкуренція була однією з причин виникнення першої світової війни. Уже в 1913 р. Німеччина вивозила в 2,1 раза більше промислових товарів, ніж ввозила продовольчих⁵¹, хоча володіла тоді не лише територіями на схід від Одера і Нейсе, але й значною частиною інших польських земель. Після війни Німеччина зберегла за собою землі на схід від Одера і Нейсе, але в 1937 р. експорт її промислових виробів також перевищував її імпорт продовольства в 2,8 раза⁵². Отже, фактор втрати Західною Німеччиною її «східних провінцій» ніяк не може бути вирішальним при аналізі причин експортного тиску з боку цієї країни.

* * *

Розглянуті вище деякі історико-економічні вимисли «остфоршунгу» являють собою частину, і при цьому дуже істотну, того ідеологічного фундаменту, на якому ґрунтується сучасна реваншистська зовнішня політика західнонімецького імперіалізму і його заокеанських союзників. Навіть короткий аналіз цих вимислів показує наскільки цей фундамент хиткий і непевний. Цей аналіз свідчить про глибoku кризу буржуазної ідеології, одним із знарядь якої є «остфоршунг».

⁴⁷ W. Gatz. Vertriebenenproblem und Aussenhandel.— Das östliche Deutschland. Würzburg, 1959, стор. 791—822; Deutschlands Ostproblem, стор. 130, 201—202, 208; J. Braun. Über den Göttinger Arbeitskreis, стор. 160.

⁴⁸ Див. G. C. Paikert. Назв. праця, стор. 33.

⁴⁹ Підраховано за: United Nations. Statistical Yearbook, 1964, стор. 464—465; Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1966 г. и начало 1967 г., стор. 115.

⁵⁰ Wirtschaft und Statistik, 1966, Heft 3, März, стор. 205.

⁵¹ Підраховано за: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1959. стор. 246.

⁵² Там же.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ДЖЕРЕЛА ПРО ЗАХІДНІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

Визначення меж етнічної території українського народу на всіх етапах його розвитку — одне з першочергових завдань дослідників історичної географії України. Вивчення змін етнічних меж між українцями і сусідніми народами не тільки має самостійне наукове значення, але є важливою передумовою правильного розв'язання ряду інших вузлових проблем соціально-економічної та політичної історії нашої країни.

Складені за матеріалами офіціальних переписів та проведених на місцях спеціальних досліджень, етнографічні карти окремих частин України та суміжних територій з'явилися лише в середині XIX ст. Невтралила свого наукового значення карта території Галичини, Волині і Закарпаття К. Черніга¹. Перші докладні карти північно-західних і південно-західних окраїн українських земель Холмщини і Підляшшя, Бессарабії² були опрацьовані значно пізніше, а більш ранніх матеріалів немає. Це використовували буржуазно-шовіністичні автори для свідомих фальсифікацій, які мали на меті обґрунтувати і виправдати загарбницьку політику іноземних феодалів на Україні. Висловлюючи категоричні погляди щодо західних меж суцільно заселеної українцями території, такі автори зовсім замовчували найважливіші джерела з цього питання або дуже поверхово і тенденційно їх тлумачили. По суті до останнього часу не було досліджень, які давали б ґрунтовний джерелознавчий аналіз актів та інших історичних матеріалів про етнічні кордони між східнослов'янськими народами та їх сусідами. Робота над історичним атласом України ставить на порядок денний завдання зібрати і перевірити джерельні дані, необхідні для створення передбачених програмою атласа етнографічних карт.

Порівняно краще, ніж етнічні межі, досліджено політичні кордони, однак не для всіх періодів і не для всієї території України. Зокрема, М. Кордуба шляхом ретроспективного аналізу актових джерел встановив південну частину політичного кордону XIII—XIV ст. між Польщею і Галицько-Волинським князівством³. Він збігається з етнографіч-

¹ К. Czernig. Etnographische Karte der Österreichischen Monarchie, I—II, Wien, 1855; С. Дністрянський. Національна статистика, Львів, 1909 (відбиток з кн.: Збірник статистичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка), стор. 7—8; Ф. Максименко. Межі етнографічної території українського народу. — Бібліотечний збірник, ч. 3, К., 1927, стор. 68.

² Огляд етнічних карт України див.: В. І. Наулко. Географічне розміщення народів в УРСР. Додаток до «Карти сучасного етнічного складу населення Української РСР», К., 1966.

³ М. Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долининою Сяном. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 138—140, Львів, 1925.

ною межею розселення українців у наступні століття*. Аналіз літописів та археологічних матеріалів підтверджує, що в попередні століття (X—XII ст.) це була в основному одна й та ж лінія⁴. Не суперечать такому висновкові й матеріали топоніміки⁵.

Східний кордон Польщі, етнічний і водночас політичний, описано також у західноєвропейських джерелах XII ст. Так, Гервасій з Тілбері писав, що Польща межує з «Лодимірією» (Володимирським князівством) по ріках Західному Бугу і Вепру. Оскільки ця межа була на відстані 50—80 км від Вісли, німецький хроніст Рагевін зазначав, що східний кордон Польщі проходить по Віслі, а західний — по Одеру⁶.

Джерела, що дозволяють уточнити західну межу української етнічної території, наявні починаючи з XVI ст.* В люстраціях (описах королівських маєтків) 1564—1566 і 1570 рр. наводяться імена, часто і прізвища селян. Незважаючи на певну кількість імен, спільних обом мовам (Андрій, Петро і т. п.), люстрації дають досить правильне уявлення про національний склад населення XVI ст. Як правило, досить легко відрізнити більшість українських імен (Гриць, Остап, Левко, Хома, Юрко тощо) від польських (Франек, Войтек, Бартош, Мацек). Пізніші джерела такого ж характеру менш надійні, тому що в них нерідко й українці мають польські імена і прізвища (Ян, Пйотр, Яценти, Свентозельський, Стрончакевич тощо). Це пояснюється не тільки поширенням польської ономастики серед частини українців (насамперед, шляхтичів і міщан), але й тим, що писарі нерідко «перекладали» українські імена й прізвища на польську мову. Навпаки, перекладання польських антропонімів на українську мову в XVI—XVII ст. вже майже не практикувалось. У всіх випадках українські імена і прізвища, що зустрічаються в актах, свідчать про наявність українського населення.

Антропонімічні матеріали люстрації 1564—1565 рр. дають змогу встановити, в яких населених пунктах прикордонної смуги переважали українці. Зокрема, в Красноставському повіті Холмської землі до таких сіл належали Добринів, Лопінник Руський, Грушів, Наділовичі, Сінниця, Стриїв. В Лежайському старостві над Сяном українськими були села Курилівка, Старе Місто, Сідлянка, Ожання, Жухів, Дубно, а в районі ріки Вислоку — Босько, Вороблик Королівський⁷. По сусід-

* Як буде показано далі, на території колишнього Галицько-Волинського князівства лише північно-західний куток Сяницької землі заселено поляками (мабуть, в XV—XVI ст.). Натомість у південній частині українська етнічна територія, вклинюючись далеко на захід від колишнього кордону, займала південно-західну гірську смугу Краківського воєводства і північно-східні окраїни Словаччини — Західну Лемківщину. Українські оселі в цьому районі відомі вже з документів другої половини XIV ст. У XV—XVI ст. українське населення в Карпатах, яке, можливо, веде початок від літописних хорватів, дуже зросло внаслідок пастушої колонізації гір.

⁴ Я. Ісаєвич. Територія і населення Червенських градів. — Історико-географічний збірник, К., 1968; його ж. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 6, стор. 84—87; його ж. Рец. на кн.: Ю. Скішпек. Дослідження про найдавніший русько-польський кордон в районі Червенських городів і Волині. — «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 140—144.

⁵ Я. Ісаєвич. Древнейшая топонимика Прикарпатья и Верхнего Побужья. — Всесоюзная конференция по топонимике СССР, Л., 1965, стор. 115—116.

⁶ Gervasii Otia imperialia. Scriptores rerum brunsvicensium, t. 2, стор. 764—765; A. F. Grab ski. Polska w opiniach obcych X—XIII w., Warszawa, 1964, стор. 87, 119.

⁷ Жерела до історії України — Русі, т. 3, стор. 1—40; т. 2, стор. 123—210, 248—262. Вибіркове порівняння імен і прізвищ, зафіксованих в «Жерелах», з іменами, відбитими в сяницьких і перемишльських городських актах XV ст., свідчить, що українське населення проживало в тих же селах і в попередньому сторіччі (Akta grodzkie i ziemskie, t. 11, 13, 16—19).

ству з ними розташовувались села з мішаним українсько-польським населенням та чисто польські.

Важливі відомості містять податкові реєстри, в яких даються списки церков у зв'язку з сплатою ними податків. Порівняння реєстрів з даними люстрацій дає змогу бачити, що у тих селах, де переважало українське населення, були також і православні церкви. Визначивши західну межу таких районів, можна встановити західний кордон української етнічної території, що проходив через міста і села Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Шебрешин, Крешів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дошно, Липинки, Брунари, Королева Руська, Вірхомля, Шляхтова⁸.

Для території Холмщини збереглися також списки духівництва з XVII—XVIII ст.⁹ Вони підкріплюють дані люстрацій про українсько-польську етнографічну межу, яка і в цей час проходила там же, а також подають нові відомості про острівці українського населення, що з'явилися далеко на заході¹⁰.

Національно-релігійні межі польської та української людності можна уточнити також на підставі джерел, в яких зафіксовано розміщення римсько-католицьких парафій. Це актові матеріали, описи епархій, податкові реєстри. Дослідник історії розвитку мережі католицьких парафій Люблінщини П. Шафран вважає, що східна межа Люблінського архієпископату збігалась з державним (до XIV ст.) і етнічним кордонами Польщі. Найдалі висунутими на схід центрами Люблінського архієпископату в XVI ст. були Парчів, Острів, Пугачів, Біскупиці. Дуже рідкі відомості про католицькі парафії в районі Лукова і Завихоста, розташованих поблизу Любліна, зібрано в розвідках С. Літака та Г. Грохольського¹¹. На підставі зведених цими авторами матеріалів можна скласти карти, що відбиватимуть стан парафіяльної мережі в різні хронологічні періоди, показуючи поступове наближення, а далі зіткнення східного і західного колонізаційних потоків, спершу розділених слабоzasеленими районами і пущами.

Суцільна смуга українського населення в південно-східній частині Краківського воєводства органічно пов'язується з українцями на півночі східної Словаччини. Найстаріші згадки про українських селян-хліборобів і цілі села в північній смузі східнословацьких комітатів (Шарищина, Спих) є в актових матеріалах середини XIV ст. (1337 і 1340 рр.)¹². У південно-східній Словаччині й північній Угорщині окремі «руські» села відомі раніше, вже з джерел XI—XII ст. Очевидно, ці острівці були пізніше асимільовані словаками й угорцями. Східно-

⁸ У праці І. П. Крип'якевича встановлено цю лінію на основі публікацій реєстрів Руського, Підляського та Люблінського воєводств (*Zródła dziejowe*, t. 18, стор. 1; т. 17, стор. 2; т. 14, 15). Див. також: Список галицьких парохій XII—XVI ст., Львів, 1939. Висновки І. П. Крип'якевича підтверджуються і матеріалами більш ранніх податкових книг Белзького воєводства (1507, 1509, 1542 рр.), Холмської землі (1510, 1530, 1542), Сяницької та Перемишльської земель (1507, 1510, 1515, 1530). Див. Головний архів давніх актів у Варшаві, Архів скарбу Коронного, відділ I, т. 20, стор. 2—51, 91—167, 204—298; т. 21, стор. 354—407; т. 36, стор. 1—45, 167—231; т. 37, стор. 235—254, 509—574.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 170; Науковий збірник Галицько-Руської митиці, 1863, стор. 240—245.

¹⁰ І. Крип'якевич. Українські оселі в Люблінщині.— «Життя і знання», 1939, № 2, стор. 52—53.

¹¹ P. Szafran. Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin, 1958, стор. 104; S. Litak. Formowanie sieci parafialnej w łukowskiem do końca XVI w.— «Roczniki Humanistyczne», 1964, z. 2, стор. 27; H. Grocholski. Archidiatat zawichojski do połowy XIV w.— «Roczniki Humanistyczne», 1965, z. 2, стор. 155.

¹² L. Haraksim. K sociálnym a kulturnym dejinám ukrajincov na Slovensku. Bratislava, 1960, стор. 14.

слов'янське населення збереглося там, де воно проживало компактною масою — в основному на території сучасного Закарпаття і півночі східнославацького краю. Дані топоніміки свідчать, що в XI—XII ст. слов'янське населення переважало також у південній, притисянській частині Березької жупи¹³, не кажучи вже про північніші райони. Поступово просуваючись на північ, угорці в XIV ст. дійшли до тієї лінії, яка в XV—XVIII ст. становила українсько-угорську етнічну межу¹⁴. Приблизно з середини XVI ст. у зв'язку з турецькою окупацією і спустошливими війнами значна частина угорського населення просунулась на північ. Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. мав місце протилежний процес: не лише угорське населення відступало назад, на південь, але й українці та словаки часто переселялись у спустошені райони угорської рівнини.

Внаслідок цих переселень виникли на певний час островці угорського населення в українських районах і українського — в угорських. Межа ж основних масивів суцільної української та угорської етнічних територій коливалась лише на окремих ділянках прикордоння. Цей висновок підтверджується, зокрема, антропонімічними матеріалами з урбарів (описів маєтків), податкових переписів населення і грамот, що зберігаються переважно в Будапештському державному архіві. Використання даних антропонімії вимагає, як уже вказувалось, значної обережності, оскільки тиск іноземних феодалів, як і деякі інші причини, нерідко зумовлювали поширення серед чисто українського населення прізвищ та імен іншомовного походження. Тому наявність в українських селах людей з угорськими іменами і прізвищами зовсім не свідчить, що ці жителі Закарпаття, зокрема вчителі й священики — «зукраїнізовані угорці», як твердив Шандор (Олександр) Бонкало¹⁵. З другого боку, можна не сумніватись, що те населення, яке в умовах панування іноземних феодалів зберегло українські імена і прізвища, було за своєю етнічною приналежністю українським. Це стосується і географічних назв. Якщо слов'янські топоніми, як правило, свідчать про слов'янський характер населення, то насаджувані угорською владою географічні назви далеко не завжди пов'язані з угорською колонізацією¹⁶.

Проведене угорським славістом Ласло Деже дослідження ономастичних даних доводить значну стабільність угорсько-української етнічної межі* і тим самим спростовує припущення О. Л. Петрова, який перебільшував вплив міграцій XVI—XVII ст. на етнічні кордони.

Для визначення словацько-української межі антропонімічні матеріали менш придатні у зв'язку з вживанням схожих прізвищ закарпатськими українцями і східними словаками. Все ж є підстави припускати, що в окремих районах, які пізніше стали словацькими, спершу переважало українське населення. Такий же висновок можна зробити з

¹³ Про автохтонне українське населення Закарпаття див.: І. Панькевич. Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. 1, Прага, 1958 (*Acta universitatis Carolinae, Philologica*, I), стор. 33—41; Я. Ісаєвич. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI—XIV ст.—*Архіви України*, 1967, № 2, стор. 73.

¹⁴ Л. Деже. Очерки по истории закарпатских говорів, Будапешт, 1967, стор. 33.

¹⁵ А. Bonkalo. Ungarländische Ruthenen.—*«Ungarische Jahrbücher»*, 1921, стор. 315.

¹⁶ O. R. Halaga. K problematike historického zemepisu Arpadovského Uhorska.—*«Československý časopis historický»*, 1964, № 2, стор. 182.—*Архіви України*, 1967, № 6, стор. 90.

* Слід, однак, відзначити, що деякі висновки Л. Деже, зроблені виключно на основі топонімічних даних, є надто категоричними (*Архіви України*, 1967, № 6, стор. 90.).

опису Землинського комітату М. Бея, згідно з яким в 1732 р. не лише північна, але й середня, нині словацька смуга Землинщини була українською¹⁷.

Джерело, що дає однотипні відомості про етнічний характер всіх історичних поселень Закарпаття,— це складений у 1772—1773 рр. за дорученням уряду лексикон населених пунктів Угорського королівства*. У ньому подано згруповані за алфавітом у межах комітатів назви місцевостей кількома мовами (латинською, угорською, німецькою, українською, словацькою, сербо-хорватською), відзначається наявність та релігійна приналежність священиків, а також вчителів, нарешті вказується, яка мова переважає у даній місцевості. У самому лексиконі географічні назви нерідко перекручені. Більш правильно вони зафіксовані в поданих у 1772 р. комітатськими управліннями та єпископами таблицях, що були джерелом для лексикону¹⁸.

На його основі О. Л. Петров опублікував списки населених пунктів, відзначених у цьому джерелі як повністю або частково українські. Пізніше цей же дослідник видав також списки поселень, в яких проживали угорці, словаки, румуни та інші народності багатонаціональної Угорської держави¹⁹. Проведені О. Л. Петровим дослідження показали, що відомості лексикону про етнічний характер населення відзначаються об'єктивністю. Тому складена на основі цього видання етнографічна карта Угорського королівства²⁰ має велике наукове значення. Упорядникам історичного атласа УРСР карта О. Петрова значно полегшить опрацювання матеріалів про етнічні межі українців з словаками, угорцями і частково з румунами в XVII—XVIII ст.**

Етнографічна межа між українцями і східнороманським (молдавським і румунським) населенням в XIV—XVIII ст. проходила по південній окраїні Марамороського комітату на Закарпатті та по території Молдавського князівства. Первісно вся територія Молдавії була заселена східними слов'янами, але в XIII і XIV ст. сюди прибула значна кількість романізованого населення з району Західних Карпат. Частина місцевих жителів злилася з новими поселенцями, решта ж була відтіснена в північні й західні волості новоствореного князівства Молдавії. Проте джерела засвідчують, що і на початку XIV ст. у Північній Молдавії переважало східнослов'янське населення. Один з мандрівників, подорожуючи з Константинополя до Львова, в 1308 р. переїхав кордон Болгарського царства з Галицьким князівством (десь в центральній частині нинішньої Молдавії)²¹. За його спостереженнями на землях князівства користуються «тією ж мовою», що в Болгарії, тобто мовою слов'ян. Східнороманського населення, очевидно, було ще мало, й тому

¹⁷ А. Л. Петров. К. Fejervary de moribus et ritibus Ruthenorum и аналогичные сведения М. Бея и А. Сирмаи, Жовква, 1929; його ж. Пределы угро-русской речи в 1773 г. по официальным данным.— Записки историко-филологического факультета С.-Петербургского университета, № 105, Спб., 1911, стор. 153—154.

* У 1920 р. текст лексикону було опубліковано Міністерством закордонних справ Угорщини. Потреба в користуванні цим рідкісним виданням відпадає, оскільки необхідні для етнографічної географії відомості лексикону зібрано в значно доступніших працях О. Петрова.

¹⁸ А. Л. Петров. Пределы..., стор. 10.

¹⁹ Там же, стор. 185—227; А. Petrov. Narodopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z r. 1773, Praha, 1924, стор. 38—129.

²⁰ А. Petrov. Narodopisná mapa...

** Етнічні межі, позначені на карті Петрова за станом на 1772—1773 рр., залишились в основному незмінними протягом наступних двох століть. (Пор. С. Томашивський. Етнографічна карта Угорської Русі, Спб., 1910.)

²¹ История Молдавской ССР, т. 1, Кишинев, 1965, стор. 85; Н. А. Мохов. Молдавия эпохи феодализма, Кишинев, 1964, стор. 86.

мандрівник його не помітив²². У наступні сторіччя кількість молдавського населення збільшувалась за рахунок переселенців з Волощини і Трансильванії, а українського за рахунок переселенців з Галичини і Поділля. Не викликає сумніву те, що українське населення, яке проживало в північній Молдавії в XV—XVI ст., складалось не лише з нових поселенців, але й з нащадків корінних жителів цих земель XIII—XIV ст. Етнічний кордон між українцями і молдаванами встановився після закінчення першої хвилі східнороманської колонізації (XII—XIV ст.). Як видно з ономастичних матеріалів XV—XVI ст. і нарративних джерел XVII—XVIII ст. українська людність заселяла, зокрема, Північну Буковину. Так, Лестар Дьюлафі, двірський секретар трансильванського князя, проїжджав через Чернівці 1577 р. і в описі своєї подорожі зазначив, що у місті живуть українці²³. Прибувши з Волощини в Тодорянський монастир біля Сучави, чернець-українець Велямин 1630 р. записав: «Доидох убо zde от Монтянския земли, а zdeже есми росияни»²⁴.

Особливу вагу для визначення етнічної межі українців з молдавсько-румунським населенням мають свідчення молдавського літописця Мирона Костіна. Крім легенд, в його працях містяться достовірні відомості, які він зібрав, займаючи протягом тривалого часу високі адміністративні посади в Молдавському князівстві. Відкидаючи легендарні нащарування, нема підстав, як це робить Й. Ністор, заперечувати вірогідність об'єктивних свідчень Костіна про етнічний склад населення Молдавії та суміжних земель у XVII ст. і в попередні століття. Зокрема, на основі переказів Костін писав, що першим, кого зустрів марамороський воевода Драгош на безлюдних землях пізнішого Молдавського князівства, був Яцко з Снятина — засновник села Іцкан (тепер передмістя м. Сучави *). Безперечно, ця розповідь має характер топонімічної легенди, яка пояснює назву згаданого села. Значно більшу історичну цінність становить те місце «польської поеми» Костіна, де йдеться про поселення в часи Драгоша (Драга, XII ст.) румунів у центральній частині Молдавії, а українців («русинів») — «ближче до гір». Українці з Покуття заселили «ті володіння: Чернівці, Хотин, довкола всього Дністра аж до Орґеева, Сороки. Вздовж Пруту до половини Ясського повіту і половину Сучавського»²⁵. На полях Костін уточнює: «Волості Чернівецька і Хотинська, половина Ясської, половина Сучавської є цілком руськими» (тобто українськими)²⁶. Ці слова переконливо свідчать, що в середині XVII ст. була компактно заселена українцями не лише Північна Буковина, але й частина Південної — Сучавська волость, причому це мало давнє походження: за Костіним — з часів Драгоша. Такої точки зору дотримувався ще Д. Кантемір, який вважав, що лише в цей період у Молдавії з'являються селяни — молдавські з Трансильванії і українські з польських володінь. Насправді ж,

²² История Молдавской ССР, т. I, стор. 85.

²³ Gyulafi Lestár följegyzései 1565—1605.— Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, vol. 31, Budapest, стор. 20.

²⁴ Термін «росіяни» означає в даному випадку українці. (S. F. Marian. Inscrptionii de pe manuscrisele si cărți vechi din Bucovina, Partea I, Suceava, 1900, стор. 56).

* За словами М. Костіна, Яцко не розумів румунської мови і на румунське звертання Драгоша відповів: «Ох, не знаю, бігме» і далі говорив українською мовою (М. Gostin. Operecomplete, t. I, Bucuresti, 1888, стор. 118). Ймовірно, Костін включив цю сцену, бо і в ті роки, коли він перебував на Буковині (зокрема, як хотинський піркалаб (староста) в 1660—1664 рр.), місцеві українські селяни не знали румунської мови, а в той же час молдавські феодали не лише розуміли українську мову, але й нерідко нею користувались.

²⁵ M. Costin. Operecomplete, стор. 118.

²⁶ У виданні 1888 р., що містить оригінальний текст і румунський переклад, ця приписка пропущена. Видання 1958 р. подає лише румунський переклад (M. Costin. Opere, București, 1958, стор. 233).

східнослов'янське населення, як вже відзначалось, переважало в Північній Молдавії не тільки під час правління Драгоша (близько 1352—1353 рр.) і пізніше, але й в XIII — першій половині XIV ст., що підтверджують також згадувані вище подорожні записки 1308 р.

На півночі західноукраїнські землі межували з західнобілоруськими. Польський історик О. Яблоновський у свій час зробив спробу уточнити українсько-білоруську мовну межу на основі антропонімічних матеріалів. За його даними, українське населення займало в Підляському воєводстві всю Дорогичинську землю і південну частину Більської землі (до р. Супраслі, правої притоки Нарева) ²⁷. Це досить точно збігається з українсько-білоруською мовною межею початку XX ст., встановленою дослідженнями визначного білоруського філолога академіка Ю. Ф. Карського *. Отже, є всі підстави припускати, що протягом XVII—XIX ст. лінія розмежування між українським та білоруським населенням не зазнала значних змін. Тому для відтворення цієї лінії в загальних рисах на маломасштабних картах можна користуватись діалектологічними даними кінця XIX — початку XX ст. Для уточнення їх бажано було б зібрати антропонімічні матеріали з інвентарів та люстрацій XVI—XVIII ст. маєтків Підляського і Берестейського воєводств.

Важливо відзначити, що джерела засвідчують стійкість західних меж української етнічної території протягом всієї феодальної епохи. Як показує порівняння з давніми політичними кордонами, етнічні межі на заході території України стабілізувались значною мірою ще в період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Денаціоналізувалось, як правило, лише населення українських острівців, що виникли поза суцільною етнічною територією. Так само й іншомовні енклави на Україні дуже часто зливалися з українським оточенням. В цілому ж український народ, всупереч насильницькій експансії іноземних феодалів, відстояв свій західний кордон, проводячи одночасно широку колонізацію степових просторів на Сході й Півдні. Серія етнографічних карт історичного атласа УРСР повинна відобразити цей процес з усіма деталями.

²⁷ А. Jabłonowski. Podlasie. Źródła dziejowe, t. 18, cz. 3, Warszawa, 1910, стор. 232.

* За Ю. Ф. Карським, українсько-білоруська мовна й етнічна межа проходила північніше м. Більська, далі — Біловезькою пущею (Е. Ф. Карский. Белоруссы, т. I, Варшава, 1903, стор. 11 і карта). Ця лінія відповідає також давньому політичному кордону Берестейського князівства.

В. В. ПАНАШЕНКО

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДІЛОВОГО ПИСЬМА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Письмо як засіб спілкування членів суспільства займає досить важливе місце в історії культури кожного народу. Різноманітні історичні процеси відтворюються на основі вивчення письмових джерел і марксистсько-ленінського розуміння їх. Робота історика починається з читання рукописного або друкованого документа, тому насамперед необхідне досліднику вивчення еволюції та змін графічних форм письма протягом століть. Ця еволюція може бути зрозумілою лише тоді, коли усвідомити причини змін у письмі.

У цьому повідомленні розглядаються деякі питання історії рукописної справи на території Лівобережної України другої половини XVII ст., пов'язані, в основному, з діловим письмом.

Українське письмо другої половини XVII ст. характеризується своїми специфічними особливостями порівняно з попереднім часом. Розвиток друкарства поступово витісняв письмо із сфери книжкового виробництва. Проте взагалі кількість рукописних матеріалів збільшується саме з цього часу, бо значно зріс обсяг адміністративного діловодства, приватного листування, літописання і т. п.

Характер письма змінюється залежно від ступеня вправності того, хто пише, а також від стадії виготовлення документа. Якщо це чернетка, то їй притаманні спрощеність форм і нерозбірливість почерку. Натомість чистовик писар може виконати в так званому парадному канцелярському стилі або своїм звичайним чітким почерком. У письмі каліграфічному, коли писар традиційні теоретичні вимоги поєднував з сучасними йому досягненнями в цій справі, в більшій чи меншій мірі проявляється об'єктивність і вплив певної школи. В письмі недбалому, коли ставилась мета досягти лише однієї швидкості, вироблялися такі риси, які згодом входили в загальне вживання, закріплювалися навиком і видозмінювали попередню теорію письма.

Таким чином, всі рукописні зразки однаково важливі для історії письма. Їх необхідно знати, щоб простежити ті внутрішні закономірності, які зумовили розвиток графічної системи.

За висловом відомого українського палеографа І. Каманіна, «...форма літер і метод написання їх, тобто почерк, виробляються школою під впливом власної культури в її саморозвитку, або чужої, занесеної ззовні; при навчанні письму школа чи окремі її представники передають своїм вихованцям з покоління в покоління характер письма з тими удосконаленнями і спрощеннями в методі зображення літер, які виробляються практикою і часом; по почерку можна таким чином буває визначити і школу, і ступінь розвитку тієї чи іншої народності»¹.

У XVII ст. писарі та канцеляристи при складанні текстів ділових документів користувалися переважно тогочасною українською писемною мовою, яка мала давні традиції, що сягали до русько-литовської

¹ І. Каманін. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв.— Палеографический сборник, К., 1899, стор. 6.

актової мови з латино-польськими елементами XIV—XVI ст. Вживання в староукраїнських писемних пам'ятках трафаретних канцелярських зворотів і штампів надавало їм специфічного канцелярсько-ділового забарвлення.

Возз'єднання України з Росією помітно вплинуло на поширення ділового стилю в українській мові. Універсали, листи, грамоти Богдана Хмельницького та інші документи Генеральної військової канцелярії мали велике значення у виробленні специфічних виразів ділового стилю української мови того часу. У багатьох із цих документів помітні поступове звільнення від латино-польських мовних конструкцій і наявність народно-розмовної основи.

В цей час українські канцелярії підтримували постійні зв'язки з російськими державними установами шляхом листування та безпосередніх контактів. З України в різні російські установи та окремим державним діячам надсилалися листи, написані українською діловою мовою. Його характер і графічні відмінності вимагали перекладу цієї кореспонденції, що позначалося як «список с белорусского письма». Відомо, що такі перекладачі були в Москві в Посольському приказі², в прикордонних воеводствах³ та ін.

Відомі випадки, коли з Генеральної військової канцелярії виходили документи російською мовою. У травні 1650 р. донський отаман Наум Васильєв відправив у Москву три листи, прислані на Дон гетьманом: «Один писан к тебе государю русским письмом, другой к донским казакам белорусским письмом, третьей крымского Ислам Гирея царя к Богдану Хмельницкому на донских казаков польским письмом»⁴. Це свідчить про те, що у канцелярії були люди, які знали російське письмо й користувалися ним.

Окремі російські слова вживали при викладі змісту актів іноді поряд з рівнозначними українськими.

Зміни в графіці письма відбувалися повільніше, ніж у мові. Сила традиції, сила писарської виучки були досить міцні. Тому українські ділові документи другої половини XVII ст. зберігають характерні особливості староукраїнської графіки. Лише на початку XVIII ст. стає помітним взаємовплив російського та українського письма⁵.

Значну роль в розвитку українського письма відіграло зростання грамотності серед населення, особливо після визвольної війни 1648—1654 рр. За свідченням мандрівника Павла Алеппського, який побував на Україні в середині XVII ст., тут «всі, за винятком небагатьох, і навіть більшість жінок і дочок вміють читати», «після визволення люди віддалися з великою пристрастю навчанню, читанню, церковним співам», «кількість грамотних значно збільшилася з часів появи Хміля». Його вразило те, що в «землі козаків (тобто на Україні.— В. П.) всі діти вміють читати, навіть сироти»⁶. Можна вважати деяким перебільшенням ці відомості доброзичливого мандрівника, але, безсумнівно, в основі його свідчень лежать реальні факти.

Навчали дітей письму дяки у створених при церквах початкових школах. Навчання починалося з «граматки» — букваря, а потім чи-

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, М., 1953—1954, т. 3, стор. 417.

³ Там же, т. 2, стор. 226.

⁴ Ф. П. Шевченко. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.— Історичні джерела та їх використання, К., 1964, стор. 100.

⁵ И. Каманин. Назв. праця, стор. 17; В. Н. Щепкин. Русская палеография, М., 1967, стор. 143.

⁶ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное архидиаконом Павлом Алеппским, М., 1897, стор. 2, 15, 28.

тали часослов і псалтир. Хтось згодом заступав свого вчителя, деякі залишалися протягом років «шкільними молодиками», інші ставали попами⁷, частина учнів потім переходила на писарські посади. Ці школи були основними осередками освіти для простого народу.

На жаль, немає достовірних відомостей про такі заклади в другій половині XVII ст. Про їх наявність ще в той час можна судити з конкретних даних наступного століття. Ревізійні полкові книги першої половини XVIII ст. дають досить точне уявлення про кількість таких шкіл. У 1740—1748 рр. в Ніжинському полку їх було 217, у Лубенському — 172, в Чернігівському — 154, в Переяславському — 119, у Полтавському — 98 і т. д.⁸ У відомості 1765 р. про церковно-приходські школи м. Прилук є іменні списки «молодиков и школьников, при школе живущих». Так, у чотирьох прилуцьких закладах жило 18 чоловік — шість з них мали вік від 12 до 20 років, чотири — від 20 до 30 і вісім — від 30 до 39 років⁹.

Безперечно, подібні школи існували ще в XVII ст. Про це свідчить такий факт. Коли в 1692 р. до кордонів Полтавського полку підступив з ордою і запорожцями відомий претендент на гетьманську булаву Петрик, то від імені полтавців було складено і надіслано йому листа, в якому говорилось, між іншим: «Всі ми знаєм, же батько твій жебрак есть, в городе нашем Полтаве в шпиталі мешкал, а ти, в школе валяючися и по-под окнами нашими ходячи, окрушками विकормился»¹⁰. Як відомо, Петрик в полтавській школі не лише «викормился», але й «виполеровался» настільки, що згодом міг зайняти посаду старшого канцеляриста в Генеральній канцелярії¹¹.

Інтересам освіти служили так звані мандровані дяки, які заробляли не лише вчителюванням, а й переписуванням книг, залучаючи до цього й своїх учнів. Про це можна знайти чимало згадок в актах магістратів різних міст і на полях рукописних та друкованих книг.

Навчання грамоті починалось з того, що учні засвоювали читання і письмо півуставом, бо цей тип письма був простіший, ніж витіватий скоропис. Оволодіння скорописом являло собою, напевно, наступний етап навчання.

Велику історичну роль у розвитку освіти і культури українського народу XVI—XVII ст. відіграли братства та школи при них¹², що в значній мірі позначилося і на письмі.

Перший такий учбовий заклад відкрився при Львівському братстві у 1585 р. Існували подібні школи і в інших містах України. У 1615 р. Київським братством була заснована також школа, яка згодом перетворилася у Києво-Могилянську колегію (1632 р.), а потім — у Київську академію (1701 р.). Учні спочатку вивчали слов'янську азбуку, часослов і псалтир. Діти оволодівали також слов'янською, грецькою, латинською і польською мовами, що дало підставу сучасникам називати цей заклад школою «наук еллино-славенскаго и латино-полска-

⁷ И. Павловский. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения.—«Киевская старина», 1904, № 1, стор. 6—7.

⁸ А. Лазаревский. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталах.—«Основа», 1862, № 5, стор. 82—89.

⁹ А. Лазаревский. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, Полтава, 1887, стор. 57—60.

¹⁰ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., сост. Самоилом Величком, т. 3, К., 1855, стор. 114.

¹¹ О. Левицкий. Очерки народной жизни Малороссии 2-й пол. XVII в.—«Киевская старина», 1901, № 12, стор. 441.

¹² Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966; Є. М. Мединський. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII ст., К., 1958.

го письма»¹³. Викладачами і першими ректорами тут були високоосвічені на той час люди: Іов Борецький, Касіан Сакович, Мелетій Смотрицький, Сава Андрійович, Василь Березецький, Яків Мемлевич та ін.¹⁴

Викладачі звалися «дидаскалами», або «даскалами», а учні — «спудеями». У школі навчалися діти української шляхти, духовенства, міщан, військової старшини Запорізького війська, значна кількість дітей простих козаків. До речі, з її стін вийшов і генеральний писар Військової канцелярії І. Виговський. В листі до царя, згадуючи учнів Київської братської школи, він писав: «от них же и сам аз есмь»¹⁵.

З 1632 р. Київська колегія стала вищим учбовим закладом і згуртувала навколо себе визначних культурних діячів, вчених, літераторів. Викладали в ній кращі українські педагоги, зокрема, такі як Іоанікій Галятівський, Інокентій Гизель, Лазар Баранович та ін.

Багато вихованців Київської колегії стали вченими, відомими на Україні та за її межами. Значна кількість випускників цього закладу вступала в ряди Запорізького війська і згодом відзначилася на військово-політичному та адміністративному поприщі. Як свідчить історик В. Аскоченський, під час визвольної війни 1648—1654 рр. колегіальні аудиторії пустішали день за днем, поступово втрачаючи своїх слухачів: студенти старших і учні середніх класів вступали до війська Б. Хмельницького¹⁶. Частина з них займала посади писарів, канцеляристів та ін. Проте Київська колегія не припиняла своєї діяльності і в цей час. 23 грудня 1648 р., коли до Києва наблизилось козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким, серед киян, які вітали гетьмана, були й учні колегії¹⁷.

Оскільки це був єдиний загальноосвітній вищий учбовий заклад, тут навчалася основна маса майбутніх писарів та канцеляристів, хоч колегія не давала спеціальних знань, необхідних для тих, хто займав такі посади в генеральній, полковій чи навіть сотенній канцелярії. Реальні знання і практичні навички вихованці здобували уже після закінчення колегії під час служби. З рукописів видно, що писарі були знавцями своєї справи, писали не лише розбірливо, але й красиво, а іноді навіть художньо. Щоб досягти такого удосконалення в каліграфії, потрібен був певний навик. Процес навчання письму, звичайно, здійснювався індивідуально. Одні писарі наслідували інших, учні — своїх вчителів. Взагалі, представники однієї школи писали графічно однаково, хоч, зрозуміло, в почерку кожного було щось особисте.

Праця їх, досить виснажлива, вимагала не лише фізичних сил, а й великого розумового напруження. Свідчення цього дає український поет кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновієв¹⁸ у своєму вірші «О писарах розных, то ест именно, що книги готовые переписуют, и выдают з головы якіе новые речи. И о писарах теж градских и о монастырских, грамоты або зас листы пишущих: и всякие крепкие права».

Розвиток українського письма другої половини XVII ст. тісно пов'язаний з організацією діловодства.

¹³ Памятники, изд. Киевскою комиссією для разбора древних актов (далі — Памятники), т. 1—2, К., 1898, стор. 398.

¹⁴ Ф. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст., К., 1924, стор. 72, 73.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. 10, Спб., 1878, стор. 734.

¹⁶ В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем — Академией, ч. 1, К., 1856, стор. 177.

¹⁷ Памятники, т. 1—2, стор. 322.

¹⁸ В. П. Колосова. Климентій Зіновієв. Життя і творчість, К., 1964, стор. 18.

Система нового державного апарату складалася в ході визвольної війни 1648—1654 рр. Запорізька Січ мала старі традиції у веденні адміністративних справ та оформленні ділової документації і відіграла важливу організаційну роль у створенні нової козацької адміністрації та розвитку ділового письма. У 1637—1638 рр. Б. Хмельницький був писарем Запорізького війська¹⁹. Коли він став гетьманом, нові керівні функції як військові, так і в дипломатичній галузі вимагали від нього значної досвідченості в канцелярській роботі. «Літопис Самовидця» характеризує Б. Хмельницького як «козака росторопного в делах козацких военных и в письме беглого»²⁰.

Нова козацька адміністрація зайняла місце колишнього польсько-шляхетського управління. Тому значний процент серед військово-адміністративної старшини, особливо на так званих писарських посадах, становили вихідці з шляхти. Були тут і вихідці з інших заможних сімей, зокрема духовенства. Писарський апарат козацького управління утворювався в ході визвольної війни, про що свідчить Реєстр війська Запорізького 1649 р. В ньому зазначено: «Иоан Остафиевич писарь войсковый», «Петро Дорошенко писарь гарматный». Зафіксовано й такі імена писарів в полках та сотнях: полк Канівський — «Гарасим Савич», сотня Межиріцька — «Михайло»; полк Корсунський — «Иван Демкович Креховецкий»; полк Калницький, сотня Ілінська — «Василь Тупалович», сотня Прилуцька — «Петро Кончицкий»; полк Київський — «Иван Яхимович», «Пилип Скороходенко»; полк Миргородський, сотня Гаврила Гладченка — «Васко», сотня Краснопільська — «Александр», сотня Лохвицька — «Игнат»; полк Полтавський, сотня Балаклійська — «Гаврило»; полк Прилуцький — «Васко»²¹.

Згодом при особі гетьмана було створено Генеральну військову канцелярію. Так, 18 серпня 1653 р. московські посланці зауважують, що при їхніх переговорах у Суботіві з гетьманом Б. Хмельницьким «писарь Иван Выговский пошел из светлицы в другую светлицу, в канцелярию, где дела делают»²². Загальне керівництво всім діловодством у ній здійснював генеральний писар. Зважаючи на те, що канцелярія вела справи не лише внутрішні, а й міжнародного характеру, то і роль її керівника була досить значною. Іноземці називали його «канцлером».

Генеральним писарем при гетьмані Б. Хмельницькому незмінно залишався Іван Виговський. Його досить влучно охарактеризував один з сучасників: «той Виговський як завжди не був простаком, так і тепер у них (козаків) має свою повагу»²³. Український шляхтич з Овруцького повіту, майстер писарської справи, він здобув добру освіту, зокрема юридичну. До визвольної війни служив реєнтом (перший заступник писаря, якому підпорядковувалися інші канцеляристи) земського суду, а потім писарем при польському комісаріаті на Україні. Після битви на Жовтих Водах вступив до козацького війська, де був призначений на посаду генерального писаря. І. Виговський очолював державну канцелярію, яка вела все діловодство як у внутрішньому управлінні, так і в закордонних відносинах. За гетьманом Б. Хмельницьким залишався тільки контроль в основних державних справах.

¹⁹ І. Крип'якевич. До питання про авторство листів Б. Хмельницького. — Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1964, № 3, стор. 18.

²⁰ Літопис Самовидця, К., 1878, стор. 6.

²¹ Реєстра всего войска Запорожского после Зборовского договора..., сост. 1649 года октября 16 дня. Изд. О. Бодянским, М., 1875, стор. 1, 60, 71, 78, 188, 192, 205, 258, 263, 274, 293, 304.

²² Акты ЮЗР, т. 3, Спб., 1861, стор. 504.

²³ I. Michałowskiiego. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стор. 453.

Після смерті Б. Хмельницького і обрання І. Виговського гетьманом, генеральним писарем було призначено шляхтича Івана Грушу, людину на той час досить освічену. Де він вчився — невідомо, але блискуче знання латинської мови свідчить про те, що він закінчив вищу школу. І. Виговський залучав його до участі в роботі військової канцелярії. Іван Груша писав листи українського уряду до урядів західноєвропейських держав — Трансільванії, Австрії, Венеції, Німеччини, Швеції та ін. Знайдено понад 30 листів латинською і польською мовами²⁴. Почерк Груші відрізняється від інших тим, що він дуже охайний, каліграфічний. Писані ним документи легко розпізнати серед десятків інших. І. Груша був не просто канцеляристом, а визначним політичним діячем. Він виконував доручення Б. Хмельницького чи І. Виговського, вносячи при цьому в кореспонденцію своє власне оформлення, добираючи відповідні яскраві вислови.

Генеральним писарем деякий час був Павло Тетеря. До 1647 р. він служив реєнтом міського суду у Володимирі-Волинському²⁵, в роки визвольної війни перейшов у військо Б. Хмельницького і згодом займав посади полкового переяславського писаря, переяславського полковника, генерального писаря, гетьмана²⁶. В різний час Військову канцелярію очолювали Степан Прокопович Гречаний (Потребич-Гречаний)²⁷, Карпо Іванович Мокрієвич (Мокрієв)²⁸, Сава Прокопович²⁹, Іван Мазепа³⁰, Андрій Базилевич³¹, Василь Кочубей³² та ін.

Генеральний писар при канцелярії був один. Проте відомо, що інколи призначали двох. Так, у листопаді 1649 р. царський посланець називає як військових писарів І. Виговського та І. Кричевського³³. Двох на цій посаді передбачали й пакти 1659 р., що містили вимогу: «при гетмане быть с обеих сторон Днепра по судье, по ясаулу, по писарю»³⁴.

Генеральна військова канцелярія була своєрідною школою по підготовці висококваліфікованих фахівців. Штат її складався з старших канцеляристів та канцеляристів, які називалися підписки, протоколісти, регістратори, копїсти, толмачі та «повитчики»³⁵. Ті, кого приймали на ці посади, як правило, досить освічені люди, прикріплювались до старшого канцеляриста або навіть до генерального писаря для навчання канцелярської справи та удосконалення ділового письма. Про це свідчить запис: «Дана пара (соболей) Семену, потписку, что живет у писаря Ивана Выговского»³⁶. Таку школу в свій час пройшов Василь Кочубей — військовий канцелярист Генеральної канцелярії, уманський писар (1675 р.), реєнт Генеральної військової канцелярії (1681 р.), генеральний писар (1687—1699 рр.), генеральний суддя (1699—1708 рр.)³⁷. Подібна службова кар'єра і у Івана Скоропадського —

²⁴ І. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 20—21.

²⁵ О. Л. К биографии Павла Тетери.— «Киевская старина», 1894, № 11, стор. 305—306.

²⁶ Z dziejów Ukrainy, Kijów, 1912, стор. 309—310.

²⁷ В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 1, К., 1908, стор. 336.

²⁸ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 124/3, № 231, 233.

²⁹ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, т. 4, К., 1914, стор. 433.

³⁰ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, т. 3, К., 1912, стор. 288.

³¹ ЦДА УРСР, ф. 133/1, № 70.

³² ЦДАДА, ф. 124/3, № 938.

³³ Акты ЮЗР, Додаток до т. VIII, Спб., 1875, стор. 307.

³⁴ Акты ЮЗР, т. IV, Спб., 1865, стор. 267.

³⁵ В. Романовський. Нариси з архівознавства, Харків, 1927, стор. 67.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2, М., 1954, стор. 442.

³⁷ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, т. 2, стор. 524.

військовий канцелярист (1675—1676 рр.), старший канцелярист (1676 р.), чернігівський полковий писар (1681—1682 рр.), стародубівський полковник (1706—1708 рр.), гетьман (1708—1722 р.)³⁸.

Досить часто писарі Військової канцелярії входили до складу посольств. Так, у посольстві С. Савича в Москві 1651 р. брав участь М. Гунашевський³⁹, у представництві Г. Яцкевича у Варшаві 1652 р. — Ф. Конельський⁴⁰. Писар у цьому складі іноді був єдиною письменною людиною, що видно на прикладі згадуваного посольства Г. Яцкевича, коли писар підписувався «именем всех... яко писати неумеющих»⁴¹.

При канцелярії були особи, які не мали ніякої посади, а лише навчалися. Зможніші з них жили на свої кошти, незможні — за рахунок куреня, до якого були приписані маєтки⁴².

З Генеральної військової канцелярії виходили документи залежно від потреб суспільного життя. Вони мали різноманітні назви, точне визначення щодо форми в кожному окремому випадку. Це були універсали, інтерцизи, «звечисті» записи, інструкції, листи або «писання врядує», грамоти «праві», привілеї, атестати, промеморії, протоколи, «репорти», рішення, листи «глейтові, упоминальні, желізні, оборонні» тощо⁴³. Універсал становив найпопулярнішу форму, в яку міг бути втілений указ чи закон, або інструкція⁴⁴.

У Генеральній військовій канцелярії готувались дипломатичні документи — договори, привілеї, листи. Цей останній термін офіційно вживався на Україні для визначення кореспонденції дипломатичного характеру на відміну від паперів, що стосувалися внутрішніх справ⁴⁵.

Письмо документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст. відрізняється різноманітністю форм і почерків. Тут зустрічаються численні зразки «звичайного письма», тобто такого, яким писала більшість жителів даної місцевості. Цей термін не охоплює різного роду відхилень, пов'язаних з недбалістю почерка внаслідок швидкого писання. Натомість парадні почерки були розраховані на певний ефект, для них характерна максимальна розбірливість літер. Так писалися гетьманські універсали, листи до російських царів, грамоти, урядові інструкції і т. п. Як в звичайних, так і в парадних почерках нерідко спостерігається спорадичне вживання архаїчних форм літер. Одночасно обидві тенденції, хоч і протилежні за характером, взаємно доповнюють одна одну.

За типом письмо Військової канцелярії можна віднести до того, що утворилося в київській школі і звідсіля розповсюджувалося по всій Лівобережній Україні⁴⁶. Писарі були виховані на традиціях старого українського письма і дотримувались їх.

Діловодством полку і канцелярією відав полковий писар під наглядом і контролем полковника. Полковому писарю підпорядковувались канцеляристи. В зв'язку з тим, що кількість їх залежала від чисельно-

³⁸ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, т. 4, стор. 661.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3, стор. 363.

⁴⁰ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 709.

⁴¹ Там же, стор. 729.

⁴² Записка генерального судьи Ак. Сулимы. — «Киевская старина», 1884, № 1, стор. 136.

⁴³ М. Е. Слабченко. Центральные правительственные учреждения Украины XVII—XVIII вв., Одесса, 1918, стор. 69.

⁴⁴ І. П. Крип'якевич. Студії над державою Б. Хмельницького. Гетьманські універсали. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CXLVII, Львів, 1927, стор. 53—80; Ф. Е. Ткач. Уваги до документів канцелярії Б. Хмельницького (1648—1657 рр.) — Наукові записки Львівського педінституту, т. 4, 1955, стор. 89—93.

⁴⁵ Про форму листів Б. Хмельницького див.: Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 89—93.

⁴⁶ И. Каманин. Назв. праця, стор. 14—15.

сті козаків полку та інших обставин, штат канцелярії точно не визначався. Серед полкових писарів були люди, які досконало знали свою справу, зокрема ті, що служили у Генеральній військовій канцелярії. До них належали Данило Іванович Войцехович — канцелярист Генеральної військової канцелярії (1672 р.), згодом — полтавський полковий писар (1677—1682 рр.); Петро Іванович Домонтович — військовий підписок в Генеральній канцелярії (1669 р.), а потім — київський полковий писар (1672—1676 рр.); Михайло Тарасович Забіла — на службі в Генеральній канцелярії (1687—1691 рр.), після — ніжинський полковий писар (1708—1710 рр.); Афанасій Федорович Покорський — почав службу десь з 1690 р. в Генеральній військовій канцелярії, згодом — стародубівський полковий писар (1698—1707 рр.); Петро Михайлович Булавка — військовий писар, а потім полковий чернігівський (1708 р.)⁴⁷ та ін.

Відомі випадки, коли полкові писарі переходили на посади канцеляристів у Генеральну військову канцелярію. Наприклад, Карпо Іванович Мокрієвич — чернігівський полковий писар (1660—1661 рр.), потім підписок гетьманський у Військовій канцелярії (1663 р.), канцелярист військовий (1667 р.), генеральний писар (1690 р.)⁴⁸. Деякі полкові писарі згодом займали посади полковників чи сотників. Так, Павло Семенович Герцик — полтавський полковий писар (1675 р.) став полтавським полковником (1675—1677, 1683—1687, 1691—1695 рр.), Іван Васильович Піроцький — ніжинський полковий писар (1694—1697), а згодом ніжинський полковий сотник (1700, 1709—1725 рр.)⁴⁹ та ін.

Архіви полкових канцелярій за другу половину XVII ст. дійшли до нас у вигляді розрізнених документів і випадково уцілілих окремих книг. Тому важко судити в повному обсязі про характер полкового діловодства. Лише певні свідчення належать до пізнішого часу⁵⁰.

Діловодством у сотнях керували сотенні писарі, які мали в своєму розпорядженні помічників — підписків.

У ратушах діловодством відали міські писарі. Вони мали цілий штат помічників. В їх обов'язки входила реєстрація вхідних та вихідних паперів, рішень, майнових справ, копіювання важливих документів — царських грамот і указів, гетьманських універсалів і т. п. У великих містах керівні функції в цій справі належали міському писарю (писар головного уряду) і полковому, а їм підпорядковувались підписки.

Доцільно звернути увагу на особливо характерних представників цього фаху, письмо яких є типовим для більшості актів. Відомостей про писарів в актах зафіксовано дуже мало. Прізвища їх згадуються лише в поодиноких справах. Деякі міські писарі залишали свій підпис у кінці виписів з ратушних книг. Наприклад: «Кориговал с книгами Матвей Вишневский, мѣский батуринский писар»⁵¹, «Леонтий Клищенко писар мѣский батуринский»⁵², «Семен Федорович писар глуховский рукою власною»⁵³, «Петро Демянович Уманец писар глуховский

⁴⁷ В. Л. Модзалевский. Назв. праця, т. 1, стор. 336, 435; т. 2, стор. 78, т. 4, стор. 102; т. 1, стор. 119.

⁴⁸ Там же, т. 3, стор. 570.

⁴⁹ Там же, т. 1, стор. 271; т. 4, стор. 61.

⁵⁰ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, стор. 228—248.

⁵¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), Відділ рукописів, I 50556 Лаз. 3; I 50576 Лаз. 4.

⁵² Там же, I 50577 Лаз. 4; I 50568 Лаз. 4.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 221/1, № 205.

рукою власною»⁵⁴, «Семен Федорович писар глуховский рукою»⁵⁵, «Петро Григориєвич писар мѣский кролевецкий рука власна»⁵⁶, «Корыговал твеж праву Тимофей Прокопович писар на тот час мѣский лисянский»⁵⁷, «Гаврило Данилович писар лохвицкий»⁵⁸, «...писалем той выпис Юрей Кречковский писар прилуцкий»⁵⁹, «Печатар сего выписа с книг мѣских сосницких Никон Алексеевич писар мѣский сосницкий рукою»⁶⁰, «Федор Токслинский майстратовый присяглый стародубовский писар»⁶¹, «Григорий Иванович Яхимович мѣский черниговский писар»⁶² та ін.

Особливу увагу привертає до себе міський чернігівський писар Є. І. Яхимович. Різні справи, написані ним протягом 1659—1700 рр., зустрічаються в ряді архівних фондів. Він залишив такі підписи: «Емелян Иванович Яхимович писар мѣский присяглый черниговский. Корыговал с книгами», «Емелян Иванович Яхимович писар мѣский ратуши черниговской», «Емелян Иванович Яхимович писар мѣский ратушный черниговский. Корыговал с книгами»⁶³.

Письмо Е. І. Яхимовича чітке, вирисовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з певними короткими розчерками. Виносних літер мало, кожен рукопис оформлений майже художньо. Все це вказує на вмiсть і смак того, хто писав. В справах останніх років його почерк дещо інший: літери значно більші, менш чіткі, більший нахил і т. п. Очевидно, таку зміну в письмі кваліфікованого фахівця можна пояснити і віком, і впливом інших почерків.

У реєстрі Війська Запорізького 1649 р. в Київському полку записаний Іван Яхимович — писар полковий. В 1657 р. чернігівським міським писарем був Григорій Іванович Яхимович. Де і коли навчалися Яхимовичі — невідомо. Але цілком очевидно, що майстерність писарської справи передавалася від батька синам.

Не менш цікаві факти можна навести про діяльність міських писарів Батурина, Глухова, Стародуба, Прилук та ін.

Стислий огляд розвитку ділового письма на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. свідчить про вплив деяких історичних явищ на типові зміни в письмі, на що завжди слід зважати, коли історик використовує дані з документів.

⁵⁴ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, І 50498 Лаз. 3.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 133/1, № 148.

⁵⁶ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, І 50480 Лаз. 3.

⁵⁷ Государственная библиотека СССР им. Ленина, Отдел рукописей, ф. 159, № 6112.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 137/1, № 5.

⁵⁹ Гос. библиотека СССР им. Ленина, Отдел рукописей, ф. 159, № 6104.

⁶⁰ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, І 50463 Лаз. 3.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 133/1, № 140.

⁶² Там же, ф. 133/1, № 11.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 133/1, № 47, 26, 96 та ін.

М. Ф. ПОНОМАРЕНКО

ОНОМАСТИЧНІ ВІДОМОСТІ В «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» є важливою подією в культурному житті республіки.

Читаць уже отримав декілька томів цієї капітальної праці. У них вміщено величезну кількість власних назв — населених пунктів, водойм, урочищ, майданів і вулиць, культурних закладів, підприємств, радгоспів і колгоспів, особових імен та прізвищ.

Ономастичні відомості — важливий пізнавальний матеріал 26-томника. Вони розширюють знання про історію і географію населеного пункту. Цей матеріал томів «Харківська область» (К., 1967), «Полтавська область» (К., 1968), «Львівська область» (К., 1968) уже дозволяє зробити конкретні висновки, у якій мірі і як саме відбито ономастику (наукова дисципліна про власні назви) в нарисах і статтях про поселення згаданих областей.

Найважливіші категорії ономастики — гідронімія (назви водойм) та ойконімія (найменування населених пунктів).

Заселення Полтавщини і Харківщини має специфічні риси. В X ст. територія Полтавської й частини Харківської областей входили до складу Київської Русі, в XI ст. — до Переяславського князівства. На той час у західній частині сучасної Полтавщини існував ряд міст (у літописах згадуються Хорол — 1084 р., Голтав — 1095 р., Горошин — 1096 р., Кснятин — 1069 р., Пирятин — 1155 р., Лубно — 1107 р., Пісочень — 1092 р., Лукомль — 1179 р., Лтава — 1174 р., на Харківщині — Донецьке городище, за літописом Донець. Долішня і середня течії Ворскли становили частину південного кордону Руської держави, який відгороджував край спершу від печенігів, а згодом від половців та інших кочових племен.

Після татарської навали протягом XIII—XVI ст. напівпустельний край, так зване Дике Поле, був ареною зіткнення слов'ян і тюрків. На Полтавщині зустрічаємо поодинокі поселення. У XIV ст. — Лохвиця, в XV ст. — Миргород, у XVI ст. — дещо більше — Зіньків, Оржицю, Кременчук, Хомутець, Устивицю та інші; на Харківщині — Коломак (1574 р.), Цареборисів (1600 р.) тощо.

Татаро-монгольська навала завдала значно менших ударів західноукраїнським землям. На території Львівщини письмові документи фіксують поселення IX ст., 2 — XI, 2 — XII, 13 — XIII, 46 — XIV, 257 — XV, 115 — XVI, 25 — XVII, 14 — XVIII, 1 — XIX і 2 — XX ст. Отже, основна маса населених пунктів краю відома з XV—XVI ст. Насправді ж, більшість населених пунктів старіша за першу згадку про них у документі. Багато з них сягає в сиву давнину, до джерел Руської держави, а то й ще далі.

Масове заселення Полтавщини українцями, росіянами й українцями Харківщини, мешканцями, що тікали сюди від соціального гноблення з Лівобережної і Правобережної України, Східної Галичини та інших місцевостей, розпочалось у першій чверті XVII ст. Величезного розмаху колонізаційний рух досяг у середині й у другій половині

XVII ст. На території Харківщини українці осідали слободами. Звідси й назва — Слобідська Україна, або Слобожанщина.

Більшість ойконімів, про які дано відомості в харківському і полтавському томах, з'ясовано на відповідному науковому рівні.

Територію, розташовану між Віслою і Дніпром, вважають прабатьківщиною слов'янства. У межах Львівської області протослов'янська людність, згідно з археологічними пам'ятками, перебувала ще за доби середньої бронзи. Глибока давність слов'янської колонізації на цій території зумовила втрату етимологічної чіткості значної частини її ономастичного фонду. Тому тлумачити власні назви Львівщини значно тяжче, ніж Полтавщини чи Харківщини.

Відносно пізнє нове заселення Полтавщини й особливо Харківщини наклало специфічний відбиток на їхній топонімікон. Він, як правило, простий за своєю структурою і прозорий за семантикою. Це здебільшого відапелятивні утворення, тобто назви, що виникли від особових імен і прізвищ перших поселенців. Значне місце належить і термінам, які відбивають природно-географічні особливості місцевості, — оронімії. Третя група — відгідронімічні найменування, утворені від назв водних басейнів.

Серед топонімів найчисленніша і найважливіша група, звичайно, — найменування населених пунктів. На жаль, у рецензованих працях тлумачення ойконімів мають нерідко дилетантський характер, ґрунтуються на безпідставних здогадах або народних переказах без критичного підходу до них. Так, назва «Чугуїв» («Харківська область», стор. 882) походить від татарського чуга — «взу́кий каптан з короткими рукавами». Таке пояснення вказує швидше на антропонімічне походження — від прізвища людини «Чугуй». Від «чуга» було б «Чугай», а, отже, Чугаїв. У цьому випадку випущено проміжну ланку між назвою предмета і назвою міста — антропонім «Чугуй». Посилання автора на працю Хлебникова некритичне.

На очевидному курйозі ґрунтується і етимологія ойконіма «Сніжків» (стор. 319). Слобідка Сніжків виникла нібито в яру, який «був настільки густо порослий деревами, що часом аж до середини літа в ньому не розтавав сніг». На думку автора, поселення тому й дістало найменування «Сніжків Кут» (згодом «Сніжків»). Такий погляд на походження цієї назви відбиває розуміння його місцевим людом. Безсумнівно, «Сніжків» утворено від антропоніма «Сніжко». Таке прізвище непоодиноке на Україні.

Ойконім «Бурбулатове» (стор. 239) виводиться від слів «бір» — сосновий ліс і «Булатов» — прізвище поміщика, маєток якого нібито прилягав до бору. Така інтерпретація більше ніж сумнівна.

Назву «Минківка» (стор. 331) слід пов'язувати не з іменем «Мина», а з прізвищем «Минко», поширеним на Україні. Від «Мина» було б «Минівка».

Ризиковано зближувати й ойконім «Огульці» (стор. 332) з російським «угол». Перестановка звуків у парі слів «угол» — «Огульці» не є наслідком ні евфонії, ні деетимологізації, оскільки «угол» як слово милозвучне і семантично прозоре не потребує їх. Нарешті, не слід обходити й того факту, що слово «угол» російське, а населення Валківщини українське, як і топоніми цього району. Згадка 1708 р. про «Угульчанську сотню» промовляє також не на користь оронімічності топоніма, тобто його зв'язку з особливостями місцевості. Від «угол» можна було б сподіватися «Уголок» або «Уголки». Назва села вказує, очевидно, на прізвище «Огулець» (пор. Канівці від Канівець, Прихідьки від Приходько, Пустовіти від Пустовіт тощо).

Зустрічаємо топонімічні недоречності в томі «Полтавська область».

Багато плутанини у спробі розкрити семантику ойконіма «Великі Будища» (стор. 304). «Назва цього села,— твердить автор, переказуючи термін «буда», поданий в «УРЕ» (т. 2, стор. 19),— та інших населених пунктів Полтавщини, що звуться Будищами, походить від слов'янського слова «будувати». «Будами» також звалися споруди в лісах, пов'язані з добуванням з деревної маси поташу, вугілля, дьогтю. Більшість населених пунктів під назвою «буда» виникли саме на місцях добування поташу в XIV—XVII ст.». Тут допущено дві помилки. По-перше, дієслово «будувати» властиве з слов'янських мов лише українській, по-друге, «буда» походить від назви поташового заводу — «буди».

Ще плутаніше з'ясовано етимологію Лютенських Будищ. «Рятуючись від набігів татар і жорстокої експлуатації польських панів, вони (мешканці.— М. П.) ховалися в лісі, будували там тимчасові житла — будки. Ці будки і поклали початок новому селу, яке називалося «Будищечки», «Будища» (стор. 339). Хибність такого тлумачення очевидна.

Дивує, чому редколегія тома не звернула увагу на велику розбіжність у поясненні назв «Великі Будища» і «Лютенські Будища», що мають один і той же корінь «буд-» від «буда» — поташня. Такі дилетантські філологічні побудови не мають нічого спільного з науковими методами дослідження ойконімії. Не менш хибне і друге тлумачення, ніби поселення виникло неподалік від будки, що стояла між Лютенкою і Зіньковом (стор. 340).

Не викликає ніякої довіри і необгрунтоване твердження, ніби «назва Синець походить від прісноводної риби, різновидності ляща» (стор. 532). Насправді ж, гідронім Синець утворений від давньоруського імені «Синь»¹.

Наївно зближувати назву «Бутенки» із «глинистим мергелем, що використовується як бут» (стор. 410). Адже суфікс *-енк-* указує на антропонім «Бутенко» (Бут + енк-).

У непоодиноких випадках автори нарисів і довідок ігнорують цінні вказівки першоджерел. Так, розповідаючи про походження назви «Чутове» (стор. 937), автор наводить явно недоречний переказ. Нібито 1709 р. російські розвідники «зустріли якогось козака, що жив на місці теперішнього Чутового. Той козак сказав їм, що «чув» про шведів. Слова «чув», «чуते», «чутки» він повторював кілька разів. Тоді того козака називали «чутом», а його двір, садибу Чутовим. Звідти походить назва річки, а потім і села». І далі: «Вперше документально згадується Чутове в духовниці Полтавського полковника В. В. Кочубея 1743 р.: «На реке Коломаке сенокос, называемый Чутова долина». Яка плутанина в топонімах і хронології! Якщо козак «жив на місці теперішнього Чутового», то, очевидно, уже тоді поселення мало свою назву. 1709 р. село ще не звалось Чутовим, був лише двір Чута. Трохи ж нижче автор повідомляє читача, що перші мешканці на території теперішнього Чутового з'явилися наприкінці XVII ст. (а де люди, там і назва населеного пункту!). Отже, він суперечить попередньому своєму тлумаченню. Ще далі автор спростовує друге своє твердження, доводячи, ніби перша згадка про Чутове припадає на 1743 р. Насправді ж тоді згадувалось не село, а Чутова долина. Наявність її — ще не доказ села, але цей топонім допоможе з'ясувати походження назви населеного пункту. Слід було сказати, що «Чутова» (долина) — присвійний прикметник, утворений від антропоніма «Чут», що село виникло десь між 1743 і 1764 рр. (перша згадка про нього належить до 1764 р.). Від

¹ О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини, К., 1963, стор. 80.

назви долини пішло й найменування села. Лише після такого порівняння документальних даних можна послатись і на усний переказ про походження прізвища «Чут».

Ці приклади цікаві тим, що показують, як інколи дослідники нехтують власними назвами в джерелах, і бувають неспроможні інтерпретувати цінні документальні матеріали.

Назва «Пирятин» (стор. 789), згідно з твердженням автора, походить від Пирят — скорочене ім'я київського боярина XI—XII ст. Пирогоста. На нашу думку, «Пирят» дав би Пирятів. Утворення типу «Пирятин» пов'язано, мабуть, з формою «Пирята» (пор. Чернята — Чернятин).

Невірно назву с. Лисівки (стор. 193) пов'язувати з прізвищем «Лисенко». Очевидно, Лисівка походить від «Лисий». Те ж саме — спроба тлумачити ойконім Броварки від «бурт» (стор. 259). Броварпівний завод.

Взагалі ігнорування семантики характерне при з'ясуванні багатьох топонімів. У цьому дехто доходить до таких «відкриттів», як «сухі риби» у назві с. Сухорабівка: «За народними переказами, у 1638 р., після поразки повстання Я. Остріяніці частина запорізьких козаків оселилася на території сучасної Сухорабівки. Промисел сухою рибою дав початкову назву поселенню — Сухорибівка». Далі, «у 40-х роках XIX ст. власник села програв його в карти і в розписці зазначив, що віддав свій маєток разом з 409 «смердами», бо «сухі риби» виявилися дуже строптивими. З того часу Сухорибівку стали називати Сухорабівкою» (стор. 869). Ні, це вже тисяча й одна топонімічна ніч! Не кажемо вже про те, що перехід *-риб-* у *-раб-* абсурдний з філологічного погляду. У дійсності суфікс *-івк-* вказує, як на основу назви села на прізвище Сухораб.

Інколи автори плутають, що від чого походить. Так, с. Оболонь виводиться від прізвища Д. Оболонського (стор. 883), а не навпаки (пор. Корецький від Корець, Вишневецький від Вишневець) і т. ін. Саме ж село дістало назву від оболоні, на якій воно розташоване.

Похвально, що в деяких довідках (на жаль, їх небагато) подано кілька версій про походження назв населених пунктів. Так, топонім «Диканька» одні пов'язують, розповідає автор, з диким лісом. Інші з прізвищем Дикань, «яке ще й зараз зустрічається в районі» (стор. 283). Проте тлумачення семантики топоніма за допомогою кількох версій нерідко знецінюється відсутністю висновку автора — яка ж з них правильна. У даному випадку між назвами «Диканька» і «дикий ліс» не може бути ніякого зв'язку, оскільки прізвище «Дикань» ясно вказує, що саме від нього утворено ойконім за допомогою суфікса *-к(а)*.

У деяких випадках з'ясування етимології не доведено до кінця. Що читач зможе взяти, наприклад, від такого пояснення: «Дослідники ж пов'язують назву села з річкою Котельвою»? При цьому автор посилає читача до праці О. С. Стрижака «Назви річок Полтавщини» (стор. 14). Тимчасом, на стор. 17 цієї ж праці сказано ясно, що гідронім Котельва вказує на заглибину. Якби автор дослідив рельєф своєї місцевості, то він зробив би чіткий висновок, а саме — річку названо так тому, що вона протікає в котловині.

Значну частину топонімікону Львівщини з'ясовано з належним лінгвістичним обґрунтуванням (Львів від Лев, Ходорів від Ходор, Буськ від Бут, Магерів від Магера, Біброк від «бобр», Стоянів від Стоян, Рудна від «руда», Підгірці від «під горою» тощо). Проте немало в етимологічному матеріалі й порушень найелементарніших законів української мови. Наведемо кілька з них.

Ось як автор пояснює топонім «Немирів»: «Народна легенда, яка й досі живе, пов'язує походження назви поселення з боротьбою проти татар. У ній розповідається, що на місці Немирова в давнину було оточено татарський загін. І коли татари запросили миру, їм відповіли «немир», а загін розгромили. Поселення, засноване на місці битви, назвали Немировим» (стор. 915). Звичайно, це недоречність. Посесивні утворення із суфіксом *-ів* ясно указують на основу — прізвище Немир(а), досить-таки поширене і відоме на західноукраїнських землях.

Таке ж карколомне пояснення і назви «Сколе»: «Перша письмова згадка про Сколе датується 1397 р. Але, напевно, Сколе виникло набагато раніше — десь на початку XI ст. Про це, зокрема, свідчить досить поширена народна легенда про походження назви Сколе. За легендою на цьому місці в 1015 р. відбулась жорстока битва між синами Володимира Святославовича — Святополком і Святославом. Вся долина між горами була вкрита тілами вбитих і поранених, а жорстокий Святополк все вигукував: «Сколить їх всіх!» Військо Святослава було перебите. Долину між горами тому нібито і назвали «Сколе» (стор. 688). Нижче автор наводить іншу версію: «Назву Сколе пов'язують також із словами (!) скеля». Теж сумнівно.

Дуже ризиковано виводити назву с. Славського (стор. 704) від «славних» руських воїнів XI ст. Тим більше, що воно вперше згадується 1483 р. Реальніше пов'язати цей топонім з річкою Славкою (корінь *-слав-* від «слава»).

Неправильно і плутано тлумачиться назва м. Дрогобича: «Як вважають філологи, спочатку місто називалося Дорогобич від імені Дорогобит. Оскільки воно було засноване поблизу зруйнованого татарсько-монгольською навалою с. Бич, то під впливом народної легенди пізніше місто стали називати Другобичем, тобто «другим Бичем». Від форми Другобич і утворилася сучасна назва Дрогобич» (стор. 262).

На увагу тут заслуговує лише зв'язок між «Дорогобичем» і «Дорогобитом».

Не можна погодитись і з трактовкою найменування с. Меденічі, що нібито відбиває заняття його мешканців бортництвом. Сама форма топоміна указує на прізвище Меденич. Адже тут чітко виступає патронімічний суфікс *-ич*. Як правило, цей суфікс утворює назви місцевостей від власних особових імен.

Або взяти «Радехів». «Виникнення Радехова слід віднести до часів родового ладу (!) східнослов'янських племен бужан-волинян, коли на території східнослов'янських племен ще зберігалось первісне назовництво. Топонім Радехів походить від слова радий, подібно, як топонім Малехів походить від слова малий» (стор. 606). Обидва пояснення хибні. Насправді ці топоніми утворені від власних особових назв. Хоча перша письмова згадка про село належить до 1493 р., проте автор відносить його появу до часів родового ладу. Дотримуючись такої дивовижної аргументації, до тієї ж доби можна з однаковим успіхом віднести і якийсь там, припустімо, хутірець Малий, що виник у XX ст.

Куликів (стор. 535) утворено не від назви птахів, а від прізвища Кулик, Чернильявка — не від чернець, Доброгостів — не від «добрі гості», а від імені Доброгост (стор. 316), Підбуж не від «під буками», а від «під Бугом» (стор. 321) тощо. У томі не вказано часу багатьох перейменувань.

Добра послуга як читачеві, так і ономастам — наголоси на топонімах, але даються вони в поодиноких випадках. Прикро, що їх зовсім немає в довідках про населені пункти, які входять до селищних і сільських Рад депутатів трудящих. Тимчасом, топонімів цієї категорії се-

ред власних назв «Історії міст і сіл Української РСР» переважна більшість.

Істотною вадою у з'ясуванні значної кількості назв населених пунктів від гідронімічного походження є те, що автори нерідко лише вказують на походження ойконіма від гідроніма, не розкриваючи при цьому семантики самих гідронімів, а отже і не пояснюють назви поселення. Не слід би забувати, що «Історія міст і сіл Української РСР» — праця популярна, розрахована на масового читача, а тому не доцільно відсилати його до таких монографій, як «Назви річок Полтавщини» О. С. Стрижака, що стали раритетами. Прикро, що подекуди не вказано, чому слід надавати пріоритету — ойконіму чи гідроніму: «Верхня Самара на р. Самарі» (стор. 239), «Коломак на р. Коломаку» (стор. 311), «Іваново-Шийчине на р. Шийчиній» (стор. 268) — «Харківська область»; «Бодаква на р. Бодакві» (стор. 559), «Н. Таганлик на р. Тагамлику» (стор. 626), «Чевельча на р. Чевельчі» (стор. 787) — «Полтавська область» тощо. У цих випадках читач так і не довідається — населений пункт дістав назву від річки чи навпаки.

Хоч більшість топонімів оформлена грамотно, все ж у написанні багатьох з них допущені граматичні помилки. Ось найтипівші з них. *е* замість *и*: Ладижен (Х.), Ладиженка (П.); *и* замість *е*: Шепилівка, Синьківка, Фисуни, Чепили (Х.); *е* замість *о*: Шелудьківка, Шелудькове (Х.); *і* замість *е*: Фісуни (П.); *о* замість *і*: Дібровне, Зарожне, Острожки (Х.), Красногорка, хоч Світлогірське, Смородщина, Тройняки, Перевод, хоч Перевіз (П.). Суфікси — *-овщин* (*а*) замість *-івщин* (*а*): Світловщина (Х.), Сахновщина, Яновщина, Руновщина, хоч і Рунівщина, Лисовщина, Павловщина, хоч і Павлівщина, Бесідовщина, Грабовщина, хоч і Грабів (П.); *-овк* (*а*) замість *-івк* (*а*): Хобітовка, Сіриковка (Х.), Здоровка, Дібровне, Дисковка (Х.); *и* замість *е*: Сиверинівка (П.); *е* замість *і*: Бієвське (Х.); *е* замість *і*: Дегтярка, Гребениківка, замість Гребінниківка, хоч і Гребінники (Х.); *е* замість *и* у суфіксі *-ин* (*ськ*): Андрушене, Золотнишене, Борзенський повіт (Х.); *е* замість *о*: Кушеваха, Нижчесолоне (Х.). Префікс *под-* замість *під-*: Подлісне (Х.); відсутність *ь*: Кравцове, хоч і Кравцьове (Х.); Мацки, Мацківці, Осмачок, хоч і Осьмачок, Юсківці (П.), Лесківка (Х.); відсутність наголосу — Майорщина, Калайди, Майське, Куликівка (П.); Слизневе (Х.) — і чергування *-цьк-* з *-чч-*: Галещина, Ревущина (П.), Чернещина (П., Х.).

Вживання *ш* замість *ч*: Богородишне (П.). Суфікси: *-евщин* (*а*) замість *-івщин* (*а*): Писаревщина, хоч і Писарівщина (П.); *-инськ-* замість *-янськ-*: Кропивинський (П.); *-ичеськ-* замість *-ицьк-*: Бутовичеське (П.); *-ов* (*о*) замість *-ов* (*е*): Дядово (П.); *-ов-* замість *-ів-*: Тахтаулов (П.); *-ін-* замість *-ин-*: Гогіне, Купіно, хоч і Купине (Х.), Староаннінка (П.); *-еж-* замість *-іж-*: Тетлежка (Х.); *-енц* (*і*) замість *-инц* (*і*): Кишенці, Коленці, Заїченці, Івонченці, Вінтенці (П.). Вживання *ж* замість *з*: Княжева Слобода (П.); відсутність чергування з *із ж*: Колодязне (Х.). Відсутність протетичного *г*: Остреньке (Х.), Островерхівка (П.); зайві *г* та *ь*: М'ягкенька (Х.), Песочень, Пісочинь, Семереньки (П.), Данильчинь (Х.).

Паралелізм у вживанні однієї і тієї ж назви: Псьол — Псільське, Запсілля — Запсільське; Хорошки — Хорішки, Неелове — Неїлівка (П.), Микольське — Микільське (Х.), Коломійцеве — Коломийці, Олефірівка — Олефірівка, Филонівщина — Філонівка, Ячники — Яшники, Ёньки — Ёнківці, Запорізька — Запорожці — Запорожчине (П.), Мануїлівка — Мануїлове, Боровське — Борівський район, Пасківка — Паськівка, Яковівка — Яковлівка, Орель, Орелька — Оріль, Орілька (Х.).

Обминання назв з префіксами *над-*, *під-* (Наддніпрянина, Підкарпаття), хоч така форма і панівна в українській мові. Натомість вживання форм з *при-* і *по-* (Подніпров'я, Придніпров'я, Придніпрянське (П.), Придонецьке, Прикарпаття, Приоскілля (Х.).

Назви літописних міст подано в анахронічному плані. Так, перераховуючи давньоруські міста, що зустрічаються на території Полтавщини, автори історико-економічного нарису «Полтавська область» дають сучасні форми: Говтва (1095 р.) замість Голтавъ; Пісочинь (1092 р.) замість Песочень; Лубни (1107 р.) замість Лубьно; Луком'є (1179 р.) замість Лукомль (стор. 11).

Важливе значення має вказівка на час перейменування населеного пункту. В основному цей принцип витримано, хоч в деяких випадках є відхилення: Червонознам'янка, Куйбишеве (П.), Благодатне, Кобзарівка (Х.).

Багато помилок в усіх томах допущено в антропонімії, власне у правописі прізвищ. І як тільки мова заходить про недоречності в їх написанні, чуєш магічне: «Так написано в паспорті» або ж: «Так вживає носій прізвища». Чомусь прийнято вважати в мовній практиці, що ця категорія нібито не підпорядкована законам мови. Найтиповіші помилки такі.

Вживання *і* замість *и* в кореневій частині українських і російських прізвищ: Акімов, Лінник (Х.), Анісімов (Л., П. і Х.), Акімова, Амвросімов, Мінченко від Минець, Міньков, Міськов, Місецька, Мітяєва, Ніценко від «ниций», Кізь (споріднене з Кизя, Кизим), Кікоть, Кір'яченко, Клімовицька, Ліненко, Корнілович, Коростіль (П.), Міщенко від Мишко, Тітов (П.), Коломієць від Коломия (П. і Х.), Ніконенко (П.), Кізим, Кірик, Кобільник, Малінін, Міляєва, Місевич, Мічик, Рябіхін, Філімонов, Кононіхіна, Петрінець (Л.).

Написання *е* замість *є* в кореневій частині російських прізвищ, у яких російському *е* за етимологічним складом в українській мові мало б відповідати *і*: Хлебников (П.), Глебова (Х.), Слепов, Беляєв (Л.); *є* замість *і* в українських прізвищах: Резник (Х.), Погорелко (П.), Дорофеевич (Л.); *е* замість *и* у суфіксі *-ине* (ь): Моренець, Ніженець; *є* замість *а* в кореневій частині українських прізвищ: Геращенко (П. і Х.), Герасименко (Л., П. і Х.), Гаращенко (Х.) і Гарасюк (П.); *е* замість *о* (сполучна голосна): Синегуб (П.); *а* замість *о* в українських прізвищах: Казакевич (П. і Х.), але Козакевич (П.), Крапива (Х.), Кацюба (Л.), Саламаха (Л.); *о* замість *і* в кореневій частині українських прізвищ: Воскобойник, Добросол, Кирпонос поруч з Кирпоніс, Кривонос поруч з Кривоніс, Самойленко поруч із Самійленко (П., Х.), Муковоз, Кондратенко поруч з Кіндратенко, Трирог, Трикоз, Перебийнос (П.), Воскобой, Войт, Дворниченко, Добросок, Кривобок, Краснонос, Лиховоз, Скороход, Пустовойт, Темноход, Рябоконт (Х., Л.) поруч з Рябоконт (П.), Рябовол, Подольський, Нагорний, Приходько, Макогон, Войтенко, Дворник, Довгопол (П. і Х.), Хуторний, Купинос, Михалойко, Ракобичук (Л.); *и* замість *є* в кореневій частині українських і російських прізвищ: Калиниченко (Х.) поруч з Калениченко, Кисильов поруч з Кисельов, Силученко (П.), Веришинський, Демишко (Л.); *і* замість *е*: Каспирович, Желіховський (Х.), Кліванець, Сінкевич, Семінович (Л.); *є* замість *о*: Жерновенко (Х.), Черненко (П. і Х.); *є* замість *і*: Зарецький поруч із Заріцький — від «за рікою», Решетняк (П. і Х.) поруч з Решітник (П.), Погребняк (Л.), Белан (Х.), Резник, Колесник (Л.); Каземіров (Х.), Лебедь поруч з Лебідь, Резник поруч з Різник, Немченко, Погрібняк (П.); Лемешко (П.) поруч з Лемішко (Х.), Подплетько, Подведько (Х.), Кошель поруч з Кошіль (П.), Геме-

лей, Сельський (Л.); *и* замість *і*: Єфименко (Х.) при Єфіменко (П.), Кириичук поруч з Кирій (П.), Қанивець (Л.); *і* замість *е* у відкритому складі: Гребінюк поруч з Гребенюк (П.); *о* замість *у*: Мосієнко, Мосійко (П.) поруч з Мусієнко (П. і Х.); *е* замість *є* в суфіксі *-ев-* російських прізвищ: Лазарев (П.); *и* замість *е*: Фисун від Фесь (П.); *а* замість *о* в кореневій частині українських прізвищ: Александренко, Асауленко (П.), Аверченко (Л.); *о* замість *а*: Кошуба поруч з Кашуба (П.); *і* замість *е*: Мельхісідеков від Мельхіседек (П.); *л* замість *в* в кореневій частині українських прізвищ: Голтв'янська (П.), Колбаса, Болкун (Л.); зайвий *ь*: Касьянєнко, Касян (П. і Х.) і Кас'яненко (П. і Х.), Матяш — Матяш (Х.), Данилькевич (Л.), Бондарь (Х.); відсутність *ь*: Бездітко (Х.), Перетятко, Донской, Голобуцкий (П.), Калник, Новотко, Оприско, Фенчин, Федуско, Коритко (Л.); зайве *я* в закінченні українських прізвищ: Береговая (Л. і П.), Козловская, Косачевская (Л.).

Двоваріантність деяких прізвищ, там де її не повинно бути: Николаєв і Николаєв (П.), Фомичов і Фомічева, Кузнецов і Кузнецов (Х.), Даньків і Данкевич, Дембицький і Дембіцький (Л.), та ін.

Суфікси — *-ін-* замість *-ин-* (в українських прізвищах): Сербін (П.) поруч із Сербин (П. і Х.), Гурін (Х.) поруч з Гурін (П.); *-ік-* замість *-ик-* (у російських прізвищах): Бочерніков, Косіков, Красніков поруч з Красников, Мечніков (Х.), Веретенніков, Свешніков, Суріков (Л.); *-іч-* замість *-ич-* (в українських прізвищах): Крупічко (П.), Доскіч (Л.), Краліч, Штеріч, Юденіч (П.) поруч з Юденич (Х.), Гевліч поруч з Гевлич (Х.); *-інськ-* замість *-инськ-* (в українських прізвищах): Долінський (Х.), Варвінський (П.), Димінський, Вервінський, Кузьмінський, Козінський, Ясінський (Л.); *-инськ-* замість *-інськ-*: Барвинський поруч з Барвінський (П.); *-євськ-* замість *-івськ-*: Ірклієвський, Ільєвський, Калантаєвський (П.); *-овськ-* замість *-івськ-* (в українських прізвищах): Гречановський (П.), Пісковський поруч з Пісківський, Болдовський поруч з Болдівський (Х.); *-іченк* (*о*) замість *-иченк* (*о*) (в українських прізвищах): Усіченко поруч з Усиченко, Резніченко поруч з Різниченко (Х.), Біліченко (Х.) поруч з Біличенко (П.).

В усіх трьох томах подано суфікс *-інськ-* замість *-инськ-* у більшості українських прізвищ. Українській мові властивий суфікс *-івськ-*, а не *-овськ-*, хоч останній і прийнято розглядати як узвичаєний з давнини.

Впадає у вічі дуже обмежене використання як дореволюційних, так і сучасних топонімічних праць. Так, у томі «Полтавська область» дано посилання на двох-трьох дореволюційних авторів (Потебню, Соболевського та ще деяких) і на одного-двох сучасних (Цілуйко, Стрижак). У томі «Харківська область» ця база ще вужча.

Незважаючи на те, що про власні назви Львівщини опубліковано немало праць радянських топонімістів — І. Л. Гумецької, Е. М. Посацько-Черняхівської, О. С. Стрижака, В. П. Петрова та інших, у томі «Львівська область» немає жодного посилання на них. Їх солідна топонімічна література про територію Львівщини в сучасний період і дореволюційну добу (енциклопедії, монографії, періодика). Проте лише поодинокі автори посилаються на неї (в довідках про Ходорів, Миколаїв, Стрий, Кристинопіль, Янів та ще про кілька пунктів).

Суб'єктивізм і поверховість у з'ясуванні етимології географічних назв, відсутність дослідницької наполегливості у проникненні в об'єктивну суть топонімічних явищ, нехтування найелементарніших законів української мови — такі корінні хибі відповідного матеріалу всіх томів. Отже, враження від ономастичної частини «Історії міст і сіл Української РСР» не дуже відрадне. Доцільно тому вжити термінових заходів, щоб ономастикон 26-томника поставити на високий науковий рівень.

Закінки

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КЕРІВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КАДРІВ У РОКИ СЕМИРІЧКИ

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснює величний план будівництва комунізму, накреслений Програмою КПРС та рішеннями XXIII з'їзду партії. Вирішальне значення в цьому має послідовне дотримання ленінських принципів роботи з кадрами. В. І. Ленін учив, що для того, «щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті...»¹. Відповідно до цієї вказівки партія приділяла і приділяє велику увагу підвищенню кваліфікації кадрів, зокрема сільськогосподарських. Партійні організації України протягом семирічки направили на провідні ділянки, в тому числі на посади голів колгоспів, понад 6 тис. комуністів². Підготовка керівних кадрів здійснювалася в трирічних школах по підготовці голів колгоспів і дворічних — директорів радгоспів. Але через те, що ці школи були відірвані від виробництва, їх ліквідували. Підготовка керівних кадрів для цієї важливої ланки народного господарства зосередилася в сільськогосподарських інститутах і технікумах.

Свого часу підвищення кваліфікації голів колгоспів, директорів радгоспів, бригадирів виробничих бригад, керівників відділками радгоспів республіки до 1960 р. здійснювалося на короткотермінових курсах від одного до трьох місяців, переважно при навчальних закладах. Але на цих курсах недостатньо узагальнювалися досягнення науки і досвід передовиків виробництва. В 1960 р. при сільськогосподарських інститутах відкрилися однорічні заочні курси по підвищенню кваліфікації і керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства. Однак така форма навчання не виявила зацікавленості, в результаті чого в 1961 р. з плану 1870 голів колгоспів і директорів радгоспів заочно підвищували свою кваліфікацію лише 185³.

18 серпня 1961 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про підготовку і підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів». В ній указувалося, що за останні роки проведено значну роботу по зміцненню сільгоспартілей і радгоспів керівними кадрами та спеціалістами сільського господарства. Однак це завдання розв'язане не повністю, значна частина керівників не має достатніх знань для управління великим сільськогосподарським виробництвом⁴. А тому ЦК

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 399.

² Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Великі звершення. К., 1967, стор. 186.

³ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Управління сільськогосподарських учбових закладів підготовки і перепідготовки кадрів. Доповідь про роботу міжобласних однорічних шкіл підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів УРСР, травень 1963 р., стор. 2.

⁴ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

компартій та Ради Міністрів Союзних республік в 1961 р. були зобов'язані організувати при вищих сільськогосподарських закладах обласні, міжобласні, республіканські однорічні школи підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів і приймати до них осіб з вищою і середньою освітою віком до 40 років з числа заступників голів колгоспів та директорів радгоспів, керуючих відділками радгоспів, завідуючих фермами, бригадирів виробничих комплексних бригад, спеціалістів сільського господарства, які працюють у колгоспах, радгоспах, партійних, радянських і сільськогосподарських органах та мають добрі організаторські здібності й практичний досвід. Для підвищення кваліфікації цієї ланки постановою передбачалося організувати шестимісячні курси.

Основне завдання шкіл і курсів полягало в тому, щоб дати можливість слухачам ознайомитися з найновішими досягненнями сільськогосподарської науки і передового досвіду в господарстві, економіці, плануванні й організації сільськогосподарського виробництва. До роботи в них залучалися вчені, викладачі навчальних закладів, спеціалісти, передовики і новатори сільського господарства.

ЦК КП України і РМ УРСР 19 вересня 1961 р. прийняли відповідну постанову про підготовку й підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів, згідно з якою обкоми партії, облвиконкоми, Міністерство сільського господарства УРСР у жовтні цього ж року організували при Українській академії сільськогосподарських наук, Уманському, Житомирському, Харківському, Львівському, Дніпропетровському, Луганському, Херсонському, Одеському, Полтавському, Кам'янець-Подільському сільськогосподарських інститутах міжобласні однорічні школи на 960 місць та шестимісячні курси при Полтавському, Дніпропетровському, Одеському сільськогосподарських і Львівському зооветеринарному інститутах на 400 місць.⁵ Керівництво школами і курсами, а також організацію їх обслуговування здійснювали виконкоми обласних Рад депутатів трудящих, а навчально-методичне керівництво — Міністерство сільського господарства УРСР, слухачів підбирали райкоми партії та райвиконкоми, а затверджували обкоми партії. Навчання починалося з 1 грудня, а закінчувалося перед звітно-виборчими зборами в колгоспах. Шестимісячні курси розпочинали свою роботу з 1 жовтня. По завершенню навчання слухачам видавалися посвідчення і призначення на роботу в їхні області.

У школах встановлювалася стипендія в розмірі 100 крб. на місяць, на курсах — 40 крб. За колгоспниками зберігався середньомісячний зарплаток, за радгоспниками — середньомісячна зарплата за місцем роботи. Оплата проїзду слухачів шкіл до місця навчання провадилася за рахунок кошторису шкіл, а слухачам курсів — за рахунок колгоспів і радгоспів.⁶ Відповідні рішення про підготовку кадрів були ухвалені в усіх областях республіки. Серед прийнятих у 1962/63 навчальному році 98,5% мали вищу і середню освіту, мали спеціальну сільськогосподарську освіту 77,5%.⁷ Основними формами занять у школах і на курсах були лекції, семінари, практичні заняття у кращих лабораторіях, кабінетах і майстернях інститутів, у навчально-дослідних господарствах, передових колгоспах і радгоспах. В перший період практики весняно-

⁵ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української РСР, № 9, К., 1961, стор. 14, 18.

⁶ Там же, стор. 16.

⁷ Поточний архів МСГ УРСР. Управління сільськогосподарських учбових закладів підготовки і перепідготовки кадрів. Доповідь про роботу міжобласних однорічних шкіл підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів УРСР, травень 1963 р., стор. 7—8.

польових робіт вивчалися агротехнічні заходи по обробці ґрунту, посівів і посадки сільськогосподарських культур і догляд за ними, опановувались сільськогосподарські машини. В другий період — осінньо-польовий — слухачі працювали дублерами — бригадирами, заступниками голів колгоспів, спеціалістів сільського господарства. Для введення виробничої практики 200 найкращих господарств республіки закріплювалися за школами. Список цих господарств щорічно переглядався.

Лекції читали вчені, керівники передових колгоспів і радгоспів, бригадири, кращі механізатори, спеціалісти сільського господарства, новатори виробництва.

У 1964/65 навчальному році у школах залучалось 76 докторів наук і професорів, 164 кандидата наук, понад 200 керівників колгоспів і радгоспів, новаторів виробництва⁸ передавали свої знання слухачам шкіл і курсів. У школі при Українській академії сільськогосподарських наук заняття по темі: «Нормування, організація та оплата праці в колгоспах» присвядив Герой Соціалістичної Праці, голова колгоспу ім. Жданова Кагарлицького району на Київщині О. Г. Бузицький, про організацію вирощування високих урожаїв цукрових буряків поділилася своїм досвідом двічі Герой Соціалістичної Праці О. К. Диптан та ін.

Знатний механізатор республіки Герой Соціалістичної Праці О. І. Романюк прочитав лекцію про методи механізованого збирання кукурудзи слухачам однорічної школи підготовки керівних кадрів при Херсонському сільськогосподарському інституті.

Виробничій практиці відводилась майже половина навчального часу. Так, в школі при Українській академії сільськогосподарських наук ряд занять відбулося на Республіканській Виставці досягнень і впровадження передового досвіду в народне господарство УРСР. Практичні заняття по бонитировці великої рогатої худоби проводились у навчально-дослідному господарстві «Ворзель», по відгодівлі свиней — у радгоспі «Київський», а по гігієні сільськогосподарських тварин — у радгоспі «Бучанський».

За ініціативою партійних організацій у школах вивчалися найновіші сільськогосподарські машини та автосправа. В 1962/63 навчальному році з 833 слухачів права шофера отримали 796. У Львівській, Полтавській, Херсонській, Дніпропетровській, Харківській школах 249 слухачів одержали права тракториста, 317 — права мотоцикліста⁹.

Того ж навчального року в школах було проведено близько 30 екскурсій, з них 20 — до найкращих господарств, науково-дослідних станцій, промислових підприємств. Слухачі Херсонської школи побували на Каховській ГЕС, Краснознаменській, Інгулецькій зрошувальних системах, в господарствах зрошувального землеробства Скадовського району, на елеваторі, біофабриці, комбайновому заводі. Хто навчався в Дніпропетровській школі відвідав промислові підприємства Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, слухачі Луганської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської шкіл побували на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР, Черкаської, Харківської, Львівської, Луганської шкіл — на ВДНГ СРСР¹⁰.

⁸ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 952, арк. 105.

⁹ Поточний архів МСГ УРСР. Управління сільськогосподарських учбових закладів, підготовки і перепідготовки кадрів.

¹⁰ Поточний архів МСГ УРСР. Управління сільськогосподарських учбових закладів, підготовки і перепідготовки кадрів. Звіт про роботу міжобласних однорічних шкіл підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів за 1962/63 навчальний рік, стор. 7.

1964/65 навчального року слухачі Київської однорічної школи провели екскурсію на Миронівську селекційну станцію, на Казарівську дослідну станцію лугівництва та Українську машинно-дослідну станцію, в колгоспи ім. Фрунзе Ніжинського району та «40 років Жовтня» на Чернігівщині, в науково-дослідний інститут землеробства, на виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР та на ВДНГ СРСР.

В школах значна увага приділялася вивченню досвіду роботи кращих організаторів колгоспного і радгоспного виробництва. На основі узагальнених матеріалів провадились теоретичні конференції. Так, при Українській академії сільськогосподарських наук та Харківському сільськогосподарському інституті відбулися конференції на тему: «Ленінські принципи керівництва господарством» (на прикладах роботи голів колгоспів, Героїв Соціалістичної Праці О. С. Герасименка, І. М. Ковбасинського, Ф. С. Муратова та ін.).

Партійні організації домагалися того, щоб за час навчання слухачі здобували не тільки міцні теоретичні і практичні знання, але й підвищували свій ідейно-теоретичний та культурний рівень. З цією метою провадились культпоходи в кінотеатри, музеї, театри з наступним обговоренням. Так у всіх школах пройшли диспути по кінофільму «Голова».

Набуті знання в школах і на курсах стали основою для дальшого удосконалення їх у вищих учбових закладах. Із 924 слухачів, випущених школами в 1962 р. 411 (44%) стали заочниками сільськогосподарських вузів. 1964 р. в сільськогосподарських вузах і технікумах заочно навчалось 2400 голів колгоспів, директорів радгоспів, 6497 бригадирів виробничих комплексних і тракторних бригад, завідуючих фермами¹¹.

Проте в роботі однорічних шкіл і шестимісячних курсів підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів мали місце серйозні недоліки. Добір слухачів в ряді випадків проводився незадовільно, на навчання направлялись люди без достатньої підготовки. Наприклад, у 1962 р. Київський обком КП України рекомендував у школу голів колгоспів 13 чоловік з загальною середньою освітою, Харківський — 11, Миколаївський — 14, Луганський — 13, Кіровоградський — 10, а Одеський і Хмельницький — кілька чоловік, які не мали і цієї освіти¹². Внаслідок недостатньої вимогливості при доборі кандидатур на навчання частину випускників шкіл неможливо було використати на керівній роботі.

Більшість шкіл і курсів були позбавлені власної учбової бази й постійних викладачів. Лекції та практичні заняття іноді доручалися мало-кваліфікованим лекторам, подекуди навчання провадилось у другу зміну.

В окремих школах теорія викладалась відірвано від практики комуністичного будівництва, недостатньо висвітлювалися досягнення науки і передовий досвід колгоспів і радгоспів республіки. Допускались також недоліки в організації виробничої практики. В одну з бригад артілі «Правда» Рожищенського району Волинської області для проходження практики було направлено троє слухачів, але конкретних завдань їм ніхто не визначив.

ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР, розглянувши питання про затвердження плану прийому слухачів в міжобласні однорічні школи і шестимісячні курси по підготовці і підвищенню кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів у 1964 р., зажадали від Волинського, Ровенського, Закарпатського, Івано-Франківського, Тернопільського та Черні-

¹¹ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 4, арк. 239.

¹² Там же, оп. 1, спр. 943, арк. 267.

вещького обкомів КП України, радянських і сільськогосподарських органів цих областей відбирати і направляти до шкіл тільки тих осіб, яких потім можна використати на керівних роботах у колгоспах і радгоспах. Міністерство сільського господарства УРСР, ректори вузів до 1 жовтня 1964 р. повинні були розглянути на вчених радах вузів і внести необхідні зміни і доповнення до програм шкіл і курсів, завчасно виділити кращих викладачів для читання лекцій і проведення практичних занять, а обкомам партії та облвиконкомам систематично здійснювати контроль за їх роботою, надавати практичну допомогу¹³.

Відповідно до цього партійні, радянські та сільськогосподарські органи стали більше уваги приділяти роботі шкіл і курсів, добиваючись дальшого поліпшення навчального процесу.

За 1961—1965 рр. в республіці було створено значний резерв для сільськогосподарських керівних кадрів, зокрема 11 шкіл підготували 3740 чоловік (в тому числі в 1965 р.— 944), з них 35% працювали головами колгоспів, їх заступниками, директорами радгоспів, решта — бригадирами, завідуючими фермами, спеціалістами колгоспів і радгоспів, а також на партійній і радянській роботі. За цей же час підвищили свою кваліфікацію на шестимісячних курсах 1929 голів колгоспів і директорів радгоспів (у тому числі в 1965 р.— 387 чоловік)¹⁴.

У 1961—1962 рр. відкрилось 28 однорічних шкіл на базі передових колгоспів. Їх очолили знатні організатори колгоспного виробництва: тт. Кавун, Желюк, Булка, Легунов та ін. На початок 1963 р. у цих школах навчалось 397 чоловік. 30—35% часу в них відводилося теоретичним заняттям, які проводили спеціалісти колгоспів, учбових закладів і науково-дослідних господарств, решту часу слухачі працювали на виробничих об'єктах і агрегатах під керівництвом бригадирів, спеціалістів і голів колгоспів.

Такі школи повністю виправдали себе, але оскільки не було вирішено питання про їх фінансування та матеріальне забезпечення слухачів, вони не знайшли широкого розповсюдження.

Слід відзначити ще одну форму підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів республіки — районні школи практичного вивчення передового досвіду сільськогосподарського виробництва на базі передових господарств, організовані 1963 р. під час сезонних робіт. В них навчалось 113 тис. спеціалістів і керівних кадрів колгоспів і радгоспів республіки¹⁵.

1965 р. в республіці працювали постійно діючі курси при 15 сільськогосподарських вузах, 33 технікуми і 20 науково-дослідних інститутів з річним контингентом 9 600 чоловік. Всього за цей рік підвищили свою кваліфікацію 7 349 чоловік, або 76,5% від запланованої кількості¹⁶.

XXIII з'їзд КПРС, березневий Пленум ЦК партії (1965 р.) поставили завдання наукової організації керівництва сільським господарством з урахуванням останніх досягнень сільськогосподарської науки і передового досвіду. Все це вимагає поліпшення підготовки і перепідготовки відповідних кадрів.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення системи підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів і спеціалістів сільського господарства» (січень 1966 р.), передба-

¹³ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 123, арк. 220.

¹⁴ Там же, спр. 952, арк. 105—106.

¹⁵ Поточний архів МСГ УРСР. Управління сільськогосподарських учбових закладів підготовки і перепідготовки кадрів. Доповідь про роботу міжобласних однорічних шкіл підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів УРСР, травень 1963 р., стор. 7.

¹⁶ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 952, арк. 107.

чено реорганізувати однорічні школи підготовки керівних кадрів колгоспів та радгоспів, курси підвищення кваліфікації для цієї ланки працівників і спеціалістів сільського господарства у факультети підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів та радгоспів і спеціалістів сільського господарства при 78 вузах, зокрема при Українській академії сільськогосподарських наук, Дніпропетровському, Житомирському, Кам'янець-Подільському, Кримському, Львівському, Луганському, Одеському, Уманському, Харківському, Херсонському сільськогосподарських інститутах і Харківському зооветеринарному інституті і Харківському інженерно-будівельному. На факультетах мають бути відділення як підготовки кадрів (термін навчання 6 місяців), так і підвищення їх кваліфікації (термін навчання 3 місяця). Підвищення кваліфікації провадитиметься систематично, як правило, через кожні п'ять років.

Основним завданням цих факультетів є підвищення рівня знань слухачів у галузі технології виробництва, хімізації, меліорації, механізації, економіки і організації сільськогосподарського виробництва на основі вивчення найновіших досягнень науки, техніки і передового досвіду.

Крім того, при технікумах, обласних дослідних станціях та науково-дослідних установах створюються школи підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів з середньою освітою, бригадирів, завідуючих фермами, керуючих відділками радгоспів. За слухачами зберігається на місці роботи середньомісячний заробіток.

Отже створено чітку систему перепідготовки кадрів для сільського господарства, що сприятиме підвищенню рівня керівництва господарствами, організації технології виробництва зерна, м'яса, молока та інших продуктів.

О. С. ШУЛЯК

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ XV ст.

Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II, Галичина, наче іграшка, переходить то до Польщі (1349—1370), то в угорське поневолення (1370—1387), то знову повертається в залежність до шляхетської держави польських магнатів (1387—1772).

Український народ терпів подвійний гніт — національний і релігійний. Як свідчать документи того часу, служителі католицької церкви вважали, що православні — єретики, а тому, навертаючи «в католицьку віру, їх слід хрестити як поган»¹. Український народ зазнавав гніту з боку польської шляхти, але здавна відрізняв обличчя експлуататора від експлуатованого. Дослідження, проведені І. Крип'якевичем, підтверджують, що багаторічне католічне панування не змінило характеру українського народу. Дослідження, проведені І. Крип'якевичем, підтверджують, що багаторічне католічне панування не змінило характеру українського народу. Дослідження, проведені І. Крип'якевичем, підтверджують, що багаторічне католічне панування не змінило характеру українського народу. Дослідження, проведені І. Крип'якевичем, підтверджують, що багаторічне католічне панування не змінило характеру українського народу.

Не маючи власних вищих наукових закладів, українці були вимушені навчатися в закордонних університетах, а їх праці виходили чужими мовами. Не завжди вони могли вказати своє національне походження. У списках багатьох західноєвропейських університетів XV ст. українців розпізнаємо тільки по прийнятих додатково до власного прізвища чи

¹ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966, стор. 88.

² Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 79, Львів, 1892—1937.

імені назвах країни або рідного міста: Рутенус, Роксоланус, Росікус, де Русія*, де Леополі, де Дрогобич...

У XV ст. почали встановлюватися творчі зв'язки між вченими різних країн. Спроби співпраці з закордоном бачимо і в польських вчених: Длугоша з Миколою Кузанським, Марціна Биліци з Регіомонтаном (можливо, Меховіти з Шомпоніусом Летусом)³. Немалий вклад у розвиток польської культури внесли українські вчені, письменники.

Астроном, математик і письменник, автор першої друкованої русином наукової праці за межами батьківщини Юрій з Дрогобича (справжнє прізвище Котермак)⁴, творець люблінських фресок маляр Андрій, перший гуманістичний український поет Павло Русин з Кросна (пізніше письменник Ореховий — Роксолан (прозваний «Демосфен роксоланів») та інші — це ті люди, які стали не тільки зачинателями українського гуманістичного напрямку в польській культурі, але внесли свій вклад в її розвиток.

«Львову завдячує польська ренесансна культура»⁵. В свою чергу Краківський університет став *alma mater* українських студентів, яким дозволявся вільний виїзд за кордон для навчання у чужих закладах⁶. Пізніше в XVI—XVII ст. Острозька школа і школи Львівського та інших братств у певній мірі задовольняли потяг українців до науки⁷.

У нашому розпорядженні, на жаль, у зв'язку з малодослідженістю західноєвропейських архівів⁸ є дуже мало матеріалів про діяльність українських вчених XV ст., які жили і працювали за межами України і праці яких написані латинню — тодішньою міжнародною мовою вчених середньовіччя.

Юрій (Григорій) з Дрогобича народився близько 1450 р. в сім'ї дрогобицького міщанина Михайла Доната. Початкову освіту здобув у школах Дрогобича і Львова. Духовна кар'єра не вабила юнака (духовну освіту він міг одержати у Львові), а тому він вирішив продовжити навчання в Краківському університеті, в який записався взимку 1467—1468 рр.⁹

У 1470 р. Юрій з Дрогобича одержав науковий ступінь бакалавра, а ще через два роки — магістра. Про здібності вихованця говорить той факт, що «з 104 іноземних студентів, які вступили разом з ним (хоча Львів територіально належав до Польщі), тільки 5 чоловік одержали ступінь бакалавра і жоден не став магістром»¹⁰. Які саме математичні дисципліни міг вивчати Юрій в Краківському університеті, можна тільки здогадуватися з того обсягу програмного матеріалу, що офіційно викладався. Немалу роль відіграли і приватні уроки — ресумпції¹¹.

Здібними учнями в той час займався чи не найбільше Альберт Блар Брудзевський (1445—1497) — спочатку вихованець, а потім викладач університету¹², учитель математики Миколи Коперніка. Він міг мати певні стосунки з Юрієм з Дрогобича, якщо не під час навчання його в уні-

* Так називали територію, де жили українці.

³ Studia i materiały z dziejów nauki polskiej, t. 2, Warszawa, 1954, стор. 21.

⁴ Judicium prenosticon (prognosticon.— Я. М.). ...Magistri Georgii Drohobich de Russia, Roma, 1483.

⁵ И. Н. Голенищев-Кутузов. Гуманизм у восточных славян, М., 1963, стор. 14.

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной Руси, т. I, стор. 75.

⁷ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.

⁸ И. Н. Голенищев-Кутузов. Назв. праця, стор. 11.

⁹ Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. 1, Cracoviae, 1887, стор. 194.

¹⁰ «Советская медицина», 1954, № 2, стор. 40.

¹¹ K. Morawski. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 2, Kraków, 1900.

¹² А. П. Юшкевич. История математики в средние века, М., 1961, стор. 405.

верситеті, то після повернення з Італії 1488 р. З 1488 — по 1494 рр. Юрій з Дрогобича викладає астрономію і медицину в Краківському університеті, одержує титул королівського лікаря і дає приватні уроки¹³.

Саме на цей час припадають роки навчання молодого Коперніка, який потім продовжував вивчення медицини в Італії. Ще в Італії через свого приятеля польського математика Миколу Водку Абстеміуса, що був знайомий з Лукашем Вакценродом (дядею і вихователем М. Коперніка) Юрій з Дрогобича міг встановити контакти з останнім, а в Кракові познайомитись і з його вихованцем. Зв'язки Юрія з Дрогобича з Миколою Водкою Абстеміусом найбільш випукло виступають в Італії, де Юрій з Дрогобича став ректором Болонського університету зразу ж після свого попередника М. Водки. Долі їх пізніше знову переплелися в Урбіно, де вони були членами астрономічного гуртка, який відзначався гуманістичними тенденціями і об'єднував відомих вчених¹⁴.

Не дивлячись на одержані титули доктора медицини та філософії, Юрій з Дрогобича відчував постійну матеріальну незабезпеченість. В архіві Ягеллонської бібліотеки Краківського університету серед листів польського гуманіста Миколи Чепля¹⁵ зберігається лист Юрія з Дрогобича від 6 лютого 1478 р. В ньому вчений писав про ті труднощі, які йому доводиться терпіти все життя. Цей лист є водночас доказом певних зв'язків українського вченого і польського гуманіста та бібліофіла. До речі, разом з листом Юрій надіслав свій прогностик — юдіціум (судження). Копія другого твору — астрономічного трактату — прогностику, зроблена рукою німецького вченого-гуманіста Гартмана Шеделя, зберігається в одній з бібліотек Західної Німеччини.

Один з перших гуманістів Польщі та Німеччини, вихованець Філіппо Буонакорсі Калімаха і вчитель Войціха з Брудзева — філософ Конрад Цельтіс, закоханий в математику, писав, що його вчителем був «роксолан». Для нас важливо, що вчителем К. Цельтіса був українець. Це ще раз доводить, що не один Юрій з Дрогобича вніс свій вклад в налагодження українсько-польських наукових зв'язків XV ст.

Як мало вірить в астрологію Микола з Польщі, бо вона «тільки запроваджує в блуд» (рукопис з 1426 р.), так і Юрій з Дрогобича впевнений в можливості пізнання матеріального світу та його закономірностей силою людського розуму¹⁶.

У XV ст. краківська математична школа мала ще дидактичний, репродукційний характер, тут і там використовуючи старі знання, огорнута схоластичними диспутами, освяченими давньою традицією.

Вихованці математичної школи при Краківському університеті Марцін Круль (Мартин Король), Марцін Біліца, Марцін з Леучици, Микола Водка з Квідзиня, Ян де Босіс, Юрій з Дрогобича, Якуб з Залісся, Ян з Олесниці стали знаменитими поза межами своїх рідних місцевостей, займали тимчасово або постійно кафедри в найбільших осередках науки — Відні, Празі, Римі, Братиславі, Болоньї, а «в кінцевому розрахунку підготували атмосферу і ґрунт, на якому народилася геліоцентрична ідея М. Коперніка»¹⁷.

Я. О. МАТВІШИН

¹³ Я. Д. Ісаєвич. Юрій з Дрогобича.— «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 84.

¹⁴ A. Sorbelli. Storia della universita di Bologna, vd. I, Il medioevo, Bologna, 1944; I. Dianni i A. Wachulka. Tysiąc...

¹⁵ Rkp. BI (Kraków), 6394, k. 27.

¹⁶ Judicium prenosticon (prognosticon.— Я. М.). ...Magistri Georgii Drohobich de Russia, стр. 1.

¹⁷ Studia i materialy z dziejów nauki polskiej, t. 2, стр. 16.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. С. МИХАЙЛЮК

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ЛКСМУ

В 1928—1932 рр.

Комсомольці, молодь були творчою силою в боротьбі за створення важкої індустрії, за побудову фундаменту соціалізму в СРСР. Мобілізація молодого покоління робітничого класу на здійснення п'ятирічного плану в складній обстановці подолання труднощів внутрішнього і зовнішнього порядку вимагала від ВКП(б) та її бойового загону — КП(б) України значної уваги. Лише в промисловості Радянської України було зайнято на 1 січня 1930 р. понад 338 тис. робітників віком від 15 до 22 років. 54,5% їх складу були членами ЛКСМУ.

В даній замітці робиться спроба висвітлити основні аспекти діяльності КП України по керівництву комсомолом у роки першої п'ятирічки. З цією метою використано матеріали партійних архівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 26, од. зб. 18, 26, 33, 74), Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 10, од. зб. 556, 835, 1830, 1831, 2418; оп. 13, од. зб. 233; ф. 7, оп. 1, од. зб. 652, 713, 717), архівів ЦК ВЛКСМ, звіти ЦК ЛКСМУ, обкомів КП України — Харківського (ф. 69, оп. 1, од. зб. 2, 4) та Одеського (ф. 11, оп. 1, од. зб. 193; ф. 7, оп. 1, од. зб. 2259), рішення партійних та комсомольських органів, а також преси.

Партійна організація України, добиваючись активної участі молоді у виконанні накреслених завдань, головну увагу приділила зміцненню лав комсомолу, подавала йому всебічну допомогу. Перш за все було поліпшено склад комуністів, які працювали в комсомолі, особливо в промислових центрах, на підприємствах важкої індустрії. Наприкінці 1932 р. число комуністів України, які перебували в організаціях ЛКСМУ, збільшилось за п'ятирічку більше ніж у 2 рази. На 1 січня 1933 р. у Дніпропетровській, Донецькій та Харківській областях було 56% партійців-комсомольців від загальної кількості їх в республіці. Зріс цей прошарок серед робітників провідних галузей промисловості, де він становив на 1 січня 1933 р. 23869 чоловік (26,6% загальнореспубліканського складу).

Зростання партійного прошарку значно зміцнило кадри комсомольського активу ЛКСМУ усіх ланок.

За п'ятирічку партійні організації України істотно поліпшили склад партприкріплених до комсомолу, але ще мали місце недоліки в цій справі (неуважний добір партприкріплених, переважання їх дорученнями тощо). В тогочасних умовах, коли підвищувалася роль комсомолу в соціалістичному будівництві, зростала громадська політична активність молоді, ускладнювались завдання парткерівництва, участь партприкріплених у житті осередків ЛКСМУ часто була незначною. Тому ряд комуністів висловлювався за скасування цього інституту і заміну його іншою формою. Нарada партійно-комсомольського активу при оргвідділі ЦК КП(б)У в червні 1931 р. обговорила це питання і ухвалила щоб партійні осередки поліпшили керівництво комсомолом, залучивши до цієї роботи більшість комуністів, членів бюро і партгрупоргів.

Партійні організації велику увагу приділяли одній з дійових форм керівництва ЛКСМУ — обговоренням доповідей і звітів комсомолу на партійних конференціях і пленумах, засіданнях бюро, зборах і нарадах. Це дозволило здійснювати контроль за виконанням комсомольськими активістами партійних доручень, забезпечувати глибокий розгляд конкретних завдань Спілки молоді, подавати їй допомогу.

Значну увагу діяльності республіканської комсомольської організації приділяв ЦК КП(б)У, вважаючи її складовою частиною партійної роботи. Бойовий штаб українських комуністів протягом п'ятирічки безупинно піклувався про комсомол, особливо про налагодження ідейно-політичної і організаційної роботи ЛКСМУ. ЦК КП(б)У, керуючись рішеннями з'їздів і конференцій, вказівками ЦК ВКП(б), визначав основні завдання комсомолу України, спрямовував місцеві партійні організації на подання допомоги йому. 1929 р. бюро і секретаріат Харківського окружного партії обговорили 26 комсомольських питань, Горлівського міськомом за 1931 р. — 29 на 80 засіданнях бюро, Ленінського райкому м. Одеси в липні 1928 р. — січні 1932 р. було розглянуто 42 питання роботи з молоддю. ЦК КП(б)У та місцеві партійні організації приділяли увагу її політичній освіті, закликали комсомольців до боротьби з залишками троцькізму та правими опортуністами.

Організаційно-політичне зміцнення ЛКСМУ, участь членів Спілки у соціалістичному змаганні, підготовка кадрів, боротьба з бюрократизмом і безгосподарністю, — все це вимагало посилення уваги партії до керівництва практичною роботою комсомолу. Згідно з липневою постановою ЦК КП(б)У 1931 р. «Про парткерівництво ком-

сомолом» партійні організації добивались активної участі його в господарському будівництві, підвищення ролі ЛКСМУ в боротьбі за піднесення провідних галузей промисловості.

Протягом п'ятирічки комуністи України підтримували і спрямовували всі корисні починання молоді. Починаючи з 1929 р., коли комсомол України, як і ВЛКСМ, активно включився в господарське і культурне будівництво, ЦК КП(б)У та місцеві партійні органи подавали йому допомогу. Яскравим прикладом є комсомольські призови, розпочаті наприкінці 1929 р. за почином ЛКСМУ, коли молодіжні маси йшли працювати у вугільну промисловість Донбасу. 1 січня 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У заслухав повідомлення ЦК ЛКСМУ про хід призову і зобов'язав Сталінський, Луганський та Артемівський окружкоми партії провести роботу по прийому мобілізованої молоді, а через два місяці Оргбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про підсумки мобілізації першої партії комсомольців і про підготовку до прийому другої. У зв'язку з гострою нестачею шахтарських кадрів Секретаріат ЦК КП(б)У, враховуючи позитивні результати призову 20 серпня 1930 р. доручив ЛКСМУ провести мобілізацію 15 тис. комсомольців на Донбас. 12 грудня Центральний Комітет заслухав повідомлення ЦК ЛКСМУ та партійних органів про хід її виконання.

Восени 1930 р. до Всесоюзної кочегарки приїхала на заклик ЦК ВЛКСМ молодь з різних кінців країни. У спільній боротьбі за відбудову вугільного басейну міцніла дружба юнаків і дівчат. Місцеві партійні організації, в першу чергу донецькі, подали значну допомогу в здійсненні рішень ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ про призов молоді на шахти. За комсомольськими путівками протягом першої п'ятирічки у вугільний край прибуло 32 977, а всього по мобілізації — 45 807 чоловік. Слід зауважити, що в багатьох виданнях ці дані занижені, зокрема вказується цифра — 36 тис. комсомольців¹, у тому числі 25 тис. посланців ЛКСМУ².

Партійні організації республіки доручали комсомолу займатися підготовкою кваліфікованих кадрів, допомагали будівництву Урало-Кузнецького вугільно-металургійного комбінату та розв'язанню інших важливих господарчо-політичних завдань.

Важливим засобом зміцнення ЛКСМУ було зростання партії за рахунок комсомольців. Серед членів ВЛКСМ, яких приймали до партії, основну частину становили робітники з значним виробничим стажем, хорошою політичною підготовкою, ударники, комсомольські активісти. 1929 р. комсомольські організації республіки рекомендували в партію 14 079 чоловік, з них прийнято — 11 614.

Поповнення партії за рахунок кращих вихованців комсомолу — яскраве свідчення її постійного керівництва Спілкою, результат діяльності партійних організацій по комуністичному вихованню трудящої молоді. На жаль, у літературі, яка висвітлює участь комсомолу України в будівництві соціалізму, відсутні узагальнюючі дані про прийом комсомольців до партії. В монографії І. М. Михайловського «Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.)» на сторінці 312 вказано, що до осені 1937 р. ЛКСМУ рекомендував у партію понад 76 тис. своїх вихованців, але автор не зазначає, з якого часу. Якщо враховувати хронологічні рамки дослідження (з 1925 р.), то ця цифра викликає заперечення, оскільки, як свідчать опубліковані та архівні документи, лише за 4 роки (1929—1932) комсомол України підготував до вступу в партію 95 719 своїх членів, у тому числі понад 62 200 робітників.

До кінця п'ятирічки зросла політична зрілість, поповнився і зміцнів склад організацій ЛКСМУ. З 1 жовтня 1929 р. по 1 квітня 1933 р. кількість робітників у Спілці збільшилась з 182 051 чоловік до 333 816. Активна участь у соціалістичному змаганні та ударництві, відрядження на Донбас і найважливіші новобудови країни 42 тис. юнаків і дівчат, 10 орденів Леніна на грудях найкращих молодих робітників і робітниць та багато інших славних справ, — все це найяскравіший показник постійної уваги КП України до керівництва комсомолом. Політико-організаторська робота партії серед молоді забезпечила залучення її до боротьби за створення могутньої соціалістичної індустрії, за дострокове виконання п'ятирічки, допомогла комсомольцям успішно втілювати в життя ленінський заповіт — «виховати з себе комуністів»³.

¹ ВЛКСМ в цифрах и фактах. Справочник. М., 1949, стор. 30; С. К. Кирилова. Ленінський комсомол України — помічник і резерв Комуністичної партії, К., 1958, стор. 13; Н. Носкова. Роль комсомолу України у вихованні робітничої молоді. — «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 79; В. Ганюшкин, Б. Панкин. Почему на знамени комсомола 5 орденів? М., 1966, стор. 31 та ін.

² В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного поступу, К., 1960, стор. 33; И. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.), Львов, 1966, стор. 97 та ін.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254.

А. Ф. СУРОВИЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ КП(б)У ПО СТВОРЕННЮ ПРОФСПІЛКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ (1919—1920 рр.)

Згуртування рядів сільськогосподарського пролетаріату є однією з умов зміцнення диктатури пролетаріату. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали сільськогосподарських робітників найбільш численними й надійними союзниками промислового пролетаріату, підкреслювали необхідність їх організації і політичного виховання¹. В. І. Ленін ще до Жовтневої революції порушив питання про створення окремої професійної спілки сільських пролетарів.

Керуючись ленінськими настановами, партія більшовиків здійснила ряд заходів у цьому напрямку.

У даному дослідженні робиться спроба висвітлити основні аспекти роботи КП(б)У по створенню профспілки сільськогосподарських робітників у 1919—1920 рр. на Україні. З цією метою використано твори класиків марксизму-ленізму, матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 95), Центрального Державного історичного архіву Жовтневої революції УРСР (ф. 2605, оп. 1, спр. 32, арк. 11, 19, 28, 31, 33, 34), партійного архіву Вінницького обкому КП України (ф. 244, оп. 1, од. зб. 20, арк. 3), Вінницького обласного державного архіву (ф. Р-525, оп. 1, спр. 524, арк. 27; ф. 2625, оп. 3, спр. 27, арк. 19), періодичну пресу та ін.

Виступаючи на I з'їзді сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р., Володимир Ілліч висловив певність, що спілка сільськогосподарських робітників «буде справжньою опорою Радянської влади на селі...»².

Навесні 1919 р. була створена спілка сільськогосподарських робітників Московської губернії, а до літа того ж року організаційно оформилася Всеросійська професійна спілка працівників землі і лісу («Всеробітземліс»).

На Україні, де точилася надзвичайно гостра боротьба проти іноземних імперіалістів і внутрішньої буржуазно-націоналістичної контрреволюції, вирішення цього питання затяглося.

III з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.) у своєму рішенні вказував на необхідність широкого розгортання роботи по створенню профспілки сільських пролетарів.

Про те ж саме говорилося в документах Катеринославської губернської партконференції (квітень 1919 р.), наради робітників радгоспів Київської, Полтавської, Волинської і Чернігівської губерній (липень 1919 р.).

Влітку 1919 р. при Наркомземі УРСР був створений Робітничий комітет сприяння, якому вдалося здійснити перші кроки по організації сільськогосподарських робітників, при багатьох радгоспах, зокрема, виникли профосередки. Велику допомогу профспілковому будівництву на селі подали робітничі загони із членів міських профспілок, які активно діяли в Київській, Чернігівській та інших губерніях. Наступ депікінських банд, а пізніше білополяків тимчасово перервав цю важливу роботу.

Навесні 1920 р. ЦК КП(б)У, з метою проведення необхідної роз'яснювальної і організаційної роботи серед сільських пролетарів, направив своїх інструкторів до Полтавської, Миколаївської, Катеринославської, Одеської і Донецької губерній. ВЦРПС утворила на Україні Південне бюро Всеросійської профспілки працівників землі і лісу. Водночас ЦК КП(б)У заснував Центральну комісію по організації сільськогосподарського пролетаріату, до складу якої ввійшли від ЦК КП(б)У Я. Яковлев (голова), від Південбюро Всеросійської спілки працівників землі і лісу А. Кедр і від ЦК Всеросійської спілки цукровиків Шкурин. Пізніше склад комісії був розширений, очолив її В. Блакитний. В розпорядження комісії ЦК КП(б)У виділив 20 досвідчених працівників. Допомагали їм інструктори Південбюро ВЦРПС та галузевих спілок.

У багатьох губерніях розгорнули діяльність організаційні бюро з представників відділків по роботі на селі губкомів партії, губпрофрад і губземстатвідділів. Уже в липні 1920 р. були об'єднані в профспілку близько 3 тис. сільськогосподарських робітників Харківської губернії. При профосередках виникли хати-читальні, клуби, бібліотеки. Відбувся I з'їзд сільськогосподарських робітників Харківщини, який обрав губернське бюро спілки, переважно з комуністів.

У липні 1920 р. були створені перші осередки спілки сільськогосподарських робітників на Поділлі, в Донецькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській губерніях. У процесі цієї роботи комуністам Полтавщини довелося подолати опір меншовицько-есерівського керівництва місцевих профспілок. Наприкінці липня сільські осередки існували вже в 9 повітах губернії.

Комуністична партія всіма силами зміцнювала свій ідейний вплив у новоство-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 401.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 23.

реній спілці. Орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У, газета «Коммунист» писала: «Спілка сільськогосподарських робітників, являючись формально непартійною, повинна бути по суті комуністичною. Лише тоді буде забезпечена наша перемога на селі, коли ми зуміємо через спілку сільськогосподарських робітників провести комуністичну лінію». У циркулярному листі до всіх комітетів Комуністичної партії України ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації ще ширше розгорнути ідейно-виховну й організаційну роботу серед сільськогосподарських робітників, здійснювати її «всім партійним апаратом, усіма партійними силами». Значну роль у згуртуванні сільськогосподарського пролетаріату навколо Комуністичної партії відіграла «Сторінка сільськогосподарського пролетаря», що з 30 липня 1920 р. щонеділі друкувалася в газеті «Коммунист». Було випущено ряд листівок — «Відозва до товаришів селян Центральної Комісії по організації сільськогосподарського пролетаріату», «Слухай, сільський робітник, пролетар!» та ін. Партійні комітети на місцях створювали комуністичні фракції та осередки при відділеннях спілки, а представники спілок входили до складу парткомів з правом дорадчого голосу. Комосередки і фракції були провідниками політики партії у спілці. Так, комосередок профспілки Тростянецького цукрового заводу на Поділлі на одному з перших своїх засідань визначив, що його головними завданнями є роз'яснення політики Радянської влади серед робітників і селян та агітація за комунізм.

Місцеві органи спілки сільськогосподарських робітників одержували від Південного бюро значну фінансову допомогу. Так у серпні 1920 р. для Полтавської губернії було виділено 200 тис. крб., для Катеринославської — 100 тис. і т. д.

До жовтня 1920 р. на Україні було створено 10 губернських відділів Всеросійської спілки працівників землі і лісу, 43 повітові відділи і 268 робітничих комітетів. Відбулися три губернські, кілька повітових з'їздів спілки, що по Україні об'єднувала понад 34 тис. членів, у тому числі по Харківській губернії — 6 тис., Полтавській — понад 4 тис., Донецькій — понад 6 тис., Катеринославській — близько 1700, Миколаївській — понад 1800, Одеській — понад 980, Київській — 1200, Подільській (на початку 1921 р.) — близько 1,5 тис.

В жовтні 1920 р. відбулася Всеукраїнська нарада виконавчої спілки працівників землі і лісу, яка підбила підсумки роботи і накреслила нові завдання. Був розроблений Статут, що визначив головні завдання членів спілки відповідно до вказівок партії і рішень Всеросійських з'їздів профспілок та I Всеукраїнського з'їзду профспілок.

Під керівництвом організацій КП(б)У осередки спілки сільськогосподарських робітників багато зробили для підвищення продуктивності праці в радгоспах і зміцненні дисципліни праці, відбудови цукрової промисловості, поліпшення побутових умов і піднесення культурного рівня трудящих. Зміцнювалися зв'язки спілки з комнезами: практикувалися спільні збори, вечори відпочинку та інші заходи культурно-освітнього характеру, організовувалися спільні клуби, хати-читальні тощо. По закінченні громадянської війни профспілка сільськогосподарських робітників активно включилася в соціалістичне будівництво.

На допомогу викладачу історії

ПРО ЗНАННЯ З ІСТОРІЇ У ВСТУПНИКІВ ДО ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

Мені, учителю, вже кілька років доводиться брати участь у вступних іспитах на історичний факультет Полтавського педінституту. Своїми враженнями, роздумами від цієї роботи хочеться поділитися з читачами.

Приємно спостерігати, коли вчорашні учні виявляють не тільки ґрунтовні знання, а й громадянську зрілість, вільно орієнтуються в матеріалі, що його вивчали в школі. Втім часом учителі не виявляють достатньої вимогливості до своїх вихованців, не дуже уважно стежать за тим, щоб виправляти їх неповні, помилкові відповіді. Сумні наслідки цього дуже добре виявляються, коли учні розлучаються з школою і претендують на вступ до інституту.

Слід зазначити, що загальне враження від тих, кого мені довелося екзаменувати з історії, непогане. У 1968 р. підготовка випускників середніх шкіл, зокрема Полтавської області, звідки було найбільше абітурієнтів, дещо краща, ніж у попередні роки. Критика Міністерством Освіти УРСР і республіканською пресою полтавських шкіл, видно, дала свої позитивні результати. Партійні організації, вся громадськість посилили увагу до цього, одного з основних предметів у школі. Оцінюючи відповіді вступників, констатуєш, що вони не тільки знають свою вітчизняну історію, а й уміють робити з неї належні висновки, брати її на озброєння в своєму дальшому житті. Знання історичного минулого допомагає краще зрозуміти, більш повно оцінити наше славне сучасне, ще з більшою силою й ентузіазмом боротися за світле комуністичне майбутнє. Більшість абітурієнтів виявила знання фактів, подій, знайомство з діяльністю історичних діячів, з марксистсько-ленінських позицій підходила до визначення ролі особи і народних мас в історії, принагідно підкреслювала, що саме народ є справжнім творцем історії.

Можна навести чимало прикладів змістовних відповідей вступників, що свідчать не тільки про глибокі знання, а й про так зване «чуття історії». Так, срібна медалістка, випускниця Карлівської школи № 4 (Полтавська область) Ніна Г. напрочуд добре відповідала на всі запитання: докладно розповідала про селянську війну під проводом Степана Разіна, багато уваги звертаючи на антифеодальну спрямованість війни, відзначаючи великий розмах, широту і, разом з тим, соціальну обмеженість селянського виступу. Переконливо розкрила абітурієнтка неминучість поразки селянської війни, підкреслюючи, що селянство як клас приватних власників не могло піднятися на організовану, масову політичну боротьбу. Воно потребувало керівництва собою з боку більш передового, революційного класу, а такого на той час у Росії ще не було.

Ніна Г. ґрунтовно висвітлила і друге питання: «Причини, характер, рушійні сили другої буржуазно-демократичної революції в Росії». Вона показала історичну неминучість падіння царизму, докладно з'ясувала класову суть двовладдя, яке встановилось після перемоги революції. Розповідаючи про XXIII з'їзд КПРС і його історичні рішення, вступниця підкреслила, що комунізм — світле майбутнє всього людства: «Це буде не тому, що так комусь хочеться. Це впливає з непо-

рушних законів історії, відкритих К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним»,— пояснила вона.

Подібних відповідей, справедливо оцінених найвищим балом «5», багато. Всі 50 конкурсних місць на історичному факультеті забезпечувались контингентом, з якого можна було вибирати найкращих.

Однак у багатьох відповідях були певні недоліки, про які з усією відвертістю треба сказати, щоб на їх усунення звернули увагу вчителі історії.

Чи не найбільш серйозною вадою є те, що значній частині випускників школи історична наука уявляється як щось не дуже серйозне і складне, як зведення цікавих, інтригуюче-розважальних фактів, щось на зразок казочки, баечки. Це, мабуть, обумовлюється несерйозним ставленням до історії частини вчителів. Не секрет, що в деяких школах історію у розкладах ставлять здебільшого на п'ятий чи й шостий урок. Директори, класні керівники, «проробляючи» невстигаючого, прямо говорять: «Ну, зрозуміло, що ти не встигаєш з математики, фізики, хімії, а чого — з історії? Це ж простий предмет. Тільки сядь і вивчи». Дивно, що учителі історії не спростовують такі сумнівні твердження, а подекуди ще й радять випускникам: «Ідіть на історичний, там легше». Легше чи важче? Хіба це залежить від предмета? Всяка наука виражає ті чи інші закономірності, а пізнати їх у фізиці, хімії, математиці, так само як в історії, зовсім нелегко. Людина має докласти великих зусиль, щоб оволодіти надбанням будь-якої науки.

Приємно відзначити, що наша молодь дедалі більше проявляє інтересу до історії. Це видно і з результатів конкурсу в Полтавському педінституті. На історичний факультет подано заяв у 2—3 рази більше, ніж на будь-який інший. Але необхідно чітко розрізняти, хто і чому йде сюди. Якщо абітурієнт і справді живе прагненнями внести свій вклад у справу історичної освіти, це треба тільки вітати. А таких, що гадають, ніби тут легше, не слід підпускати до інституту і на гарматний постріл. Довідатись про це неважко. Висновки можна зробити на основі відповідей.

От деякі приклади «полегшених» відповідей. Випускниця Христинівської школи на Черкащині розповідала про первіснообщинний лад: «Жили-були собі первісні люди — діти природи, не знали ні одягу, ні взуття. Їжу спершу добували, хто як міг; збирали плоди, комах, слимаків. Потім стали полювати, рибалити. З'явився вогонь. Люди сиділи коло нього, смажили м'ясо, воно тепер стало смачнішим...» Все ніби правильно. Але абітурієнтка не розкрила ролі прагнень праці в суспільному житті, не показала їх впливу на розвиток самої людини. Дівчина уяви не мала про історичні закономірності поступу суспільства, говорила про первісну общину і враз перейшла до появи перших держав на території нашої Батьківщини, не з'ясувавши передумови їх виникнення.

Відповідь на запитання про початок першої російської революції мала таку саму форму: «Зібралися робітники, бо їм погано жилося, і пішли всі разом до царя. Ідучи, співали пісень, несли поперед себе хоругви, ікони. Діти повилазили на дерева, щоб дивитись, як цар-батьошка буде розмовляти з народом. Але цар не захотів говорити. Він почав розстрілювати народ. Пролилося в той день багато-багато крові». І це все. Абітурієнтка не охарактеризувала Росію напередодні революції, не розкрила історичної необхідності революційної бурі, не дала належної оцінки подіям 9 Січня, зобразивши їх ізольовано від попередніх і наступних виступів народних мас. А коли немає розуміння історичних закономірностей, немає розуміння історії взагалі.

Багато абітурієнтів неспроможні розкрити причинно-наслідкові зв'язки історичних подій, без чого, власне, не можна вивести і закономірностей. Причини селянських повстань, воєн, яких так багато було в історії Росії, пояснюються часом спрощено: народ не міг стерпіти гніту і тому повставав. Імперіалістичні війни пояснюються гонитвою за наживою, намаганням мати більше земель, колоній. Отже, на передній план виставляються різні «намагання», «прагнення», «хотіння», тобто суб'єктивні моменти, які самі визначаються більш глибокими соціально-економічними причинами.

Про закон нерівномірності економічного і політичного розвитку країн у період імперіалізму, відкритий В. І. Леніним, знають буквально одиниці. Дехто називає цей закон, але пов'язати з ним причини імперіалістичних воєн чи ленінську теорію соціалістичної революції не може. Багато вступників слабо ознайомлені з тим новим, що вніс В. І. Ленін у скарбницю марксизму.

Спостерігалась невиразність, нечіткість у розумінні і трактуванні різних історичних термінів і понять. Часто повстання і селянські війни, повстання і пролетарські революції ототожнювались. Вступники часом плутають повстання з страйками і демонстраціями. Так, один з абітурієнтів сказав: «У 1885 році на фабриці Морозова відбулось велике повстання». Екзаменатор виправив його: «Не повстання, а страйк». Юнак образився: «Хіба повстання і страйк не одне і те ж?» Багато вступників не розуміє всієї складності та закономірностей революційного руху.

Коли мова йде про період, що передував Великій Жовтневій соціалістичній революції, абітурієнти здебільшого говорять, що «революційні повстання не припинялись», що партія з часу приїзду В. І. Леніна в Росію у квітні 1917 р. тільки й робила, що «кликала народ до збройних виступів». Чимало юнаків та дівчат, маючи неправильне уявлення про мирний розвиток революції, проголошений В. І. Леніним у Квітневих тезах, фактично заперечують такий шлях революції.

Іноді вступники неправильно «вносять» різні класи і соціальні верстви у невластиву їм історичну обстановку. Можна було чути: «Селяни боролися з буржуазією» (у період середньовіччя), «Робітники виступали проти феодалів» (у новітні часи). Один з абітурієнтів цілком серйозно стверджував: «Буржуазна держава придушила селянську війну під проводом Пугачова, бо ця війна загрожувала буржуазії і царю». На запитання, яка відмінність між робітниками і селянами, капіталістами і поміщиками, можна почути спрощену відповідь: «Перші живуть у місті і займаються промисловістю, другі — в селі, зв'язані з сільським господарством». У суть і форми капіталістичної та феодальної експлуатації часто не вникають. Виходить, як у тому прислів'ї: «Що сіре, те й вовк». Мовляв, і буржуа і феодали експлуатують трудящі маси, а чим відрізняються одні від других — це не дуже й важливо.

Розповідаючи про зміни, які сталися внаслідок столипінської реформи, випускниця Перевалівської середньої школи Раїса Б. (Лохвицький район на Полтавщині) так невиразно характеризувала куркулів, що екзаменатори запитали: «А хто ж такі куркулі?» І почули відповідь: «Вони схожі на феодалів і буржуа». Торкаючись рішень VIII з'їзду РКП(б), ця ж абітурієнтка заявила: «Партія ставилася до середняка, як до селянина». Значна частина вступників не могла розібратись у складності колективізації, у політиці ліквідації куркульства як класу.

Ми живемо в час, коли, як передбачав В. І. Ленін, молоді люди тільки з літератури та розповідей старших можуть дізнаватись про

антагоністичні класи, соціальне зло експлуатації. А недоліком наших підручників і, напевно, розповідей учителів на уроках є те, що ці складні соціальні поняття не розкриваються досить чітко і ясно. Щоб виховати у наших юнаків і дівчат любов до соціалістичної вітчизни, яка дає їм багато благ, треба навчити їх ненавидіти прокляте минуле, зло соціальної несправедливості, яке існує в капіталістичних країнах.

Нерідко абітурієнти дуже легковажно, недбало, примітивно висловлюються: «Народники — це терористи, вони були ворогами народу»; «У Тимчасовому уряді сиділи есери, меншовики та інші партії. Більшовикам там дісталось дуже мало місць»; «Нова економічна політика — це така політика, коли наша країна відступила назад до капіталізму, щоб потім побудувати соціалізм».

Наші молоді люди захоплюються бойовими і революційними традиціями народу, прагнуть наслідувати їх. Тут яскраво проявляється почуття національної гордості, радянського патріотизму. І це треба тільки вітати, схвалювати. Але часом у відповідях трапляються невинувдані перебільшення, модернізація історичного процесу, нерідке зловживання словами «наш», «наші», що іноді межує із спотворенням розумінням історії. Можна чути: «Наші війська розбили пів-рицарів на льоду Чудського озера», «Наші воїни громили наполеонівські війська», «Кримська війна була однією з найбільших наших битв». Учителі історії мусять розтлумачувати це «наше», особливо, коли йдеться про дореволюційні явища і події. Слід завжди пам'ятати, що в дожовтневій Росії були як прогресивні сили, так і реакційні.

Серйозним недоліком у відповідях багатьох абітурієнтів є те, що часто будь-яке питання робиться мало не вихідним пунктом усієї історії. Можна чути: «У XIX ст. в Росії починає розвиватись наука, культура...» Цей стереотип застосовується до всіх періодів.

Вступні экзаменни показують: чим далі той чи інший матеріал іде вглиб історії, тим менше знань про нього. Це насамперед стосується історії первіснообщинного і рабовласницького ладів. Трохи кращі знання — про Київську Русь, але юнаки та дівчата здебільшого слабо показують хід класової, міжусобної боротьби. Це значною мірою стосується і наступних періодів.

Період феодальної роздробленості Русі декому уявляється суцільною чорною плямою в історії. Чимало екзаменованих не могло виразно розповісти про Володимиро-Суздальське князівство, Новгородську землю. Це свідчить про недооцінку даного періоду шкільними учителями. Втім саме тоді створювались передумови до поділу Русі на окремі державні утворення. Не розуміючи цих передумов, вступники часто не можуть пояснити, де закінчується стародавня Русь і де починається Росія, а через те плутають поняття «руський» з «російським».

Досить добре випускники школи засвоюють політичні причини створення Російської централізованої держави, але недостатньо — економічні.

Дехто явно перебільшує роль і значення окремих історичних діячів. Так, можна чути: «Олександр Невський розбив шведів і німців», «Дмитрій Донський розгромив монголів на Куликовому полі», «Іван III остаточно звільнив Русь від татаро-монголів», «Іван Грозний закінчив об'єднання всіх руських земель в єдиній державі і створив міцну централізовану Російську державу». Хоч при цьому називаються і заслуги народу, але вже надто категоричне, ідеалізоване тлумачення ролі видатних осіб явно суперечить історичній правді.

Багато подій дореволюційного періоду історії екзаменовані просто переплутують, подаючи якийсь «вінегрет», антиісторичну еkleктич-

ну суміш. Ось приклад. На запитання про Північну війну випускниці однієї школи з Чутівського району Полтавської області відповідала: «В цей час напала Польша, яка хотіла загарбати Росію...» Абітурієнти зауважили: «Ви ж не те розповідаєте». Вона швидко переорієнтувалась: «Швеція напала на Русь, щоб загарбати її. Російські воїни з відчайдушною завзятістю відстоювали кожне місто, кожну вулицю. Сили шведських і польських (?) загарбників танули. Шведи хотіли захопити Москву, але це їм не вдалось. Тоді вони оточили Петербург. Але й це їм не вдалось. Тоді вони пішли на Україну і почали брати Полтаву. Завдяки мужності радянських (?) воїнів, завдяки героїзму жителів Полтави на Україні шведів було розбито, і Петро I прорубав вікно в Європу».

Примітивні, незадовільні відповіді нерідко стосуються й історії радянського періоду. От як «характеризує» культурну революцію в СРСР один абітурієнт: «Культурна революція у нас не така, як у Китаї, а краща, бо в нас не було Мао Цзе-дуна. Це така революція, коли будувались лікнепи, школи, інститути».

Та зовсім неприпустимим є занадто вільне поводження з висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму. Часом явне незнання матеріалу прикривається туманною завісою цитат, нерідко перекручених чи просто вигаданих. Так, один з вступників говорив: «Маркс вважав, що вперше соціалістична революція відбудеться в Росії». Другий з них, не моргнувши оком, твердив: «Ленін говорив, що капіталізм можна повалити тільки шляхом повстання». Ми прямо зауважували таким недобросовісним цитатникам: «Це не Марксове, не Ленінове висловлювання, а ваше. Не приписуйте авторитетам того, чого вони не говорили і не могли говорити». Очевидно, і це зло йде від учителів, частина з яких намагається будь-що цитувати класиків, часто по пам'яті, допускаючи при цьому вільні відступи від оригіналу. Легковажний підхід до цитат з боку вчителя виробляє щось подібне і в учнів. Робота з першоджерелами, особливо з творами класиків марксизму-ленінізму,— святе діло всякого історика. Учням треба прищеплювати вміння працювати з джерелами та історичною літературою, серйозне ставлення до змісту найважливіших марксистських положень, важливо показувати, в якій гострій боротьбі думок народжувались ті чи інші класичні визначення.

Дехто дотримується хибної шкідливої думки: той не історик, хто не вміє багато і довго говорити. Керуючись цією сумнівною «мудрістю», найгірше підготовлені вступники вдаються до безплідної пусто-порожньої балаканини, розраховуючи, що такий засіб буде розцінено як знання матеріалу. Нескінченне вживання вищоступеневих визначень («великий», «величезний», «успішний», «всесвітньо-історичне») перетворює відповідь у набір гучних беззмістовних фраз.

Абстрактні відповіді, в яких події викладались без пов'язання з місцем і часом, доводилось заперечувати, підкреслюючи, що історія вимагає знання хронологічних дат і вільного орієнтування на історичній карті. Часом абітурієнти мало не дослівно відтворювали зміст відповідних параграфів підручника. Доводилося ставити запитання: «А що з цього приводу думаєте ви самі?»

Усвідомлення історичного минулого не має нічого спільного з пустопорожньою балаканиною. Знати історію — це насамперед глибоко вникати у саму суть історичного матеріалу, чітко, просто, дохідливо доносити цей матеріал до інших. Саме в такому дусі і треба виховувати нашу молоду зміну, дбаючи, щоб її знання були глибокими і ґрунтовними, переходили у міцні ідейні переконання.

М. М. ХВИЛЬ

Наш календар

10-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ТОВАРИСТВА РАДЯНСЬКО-УГОРСЬКОЇ ДРУЖБИ*

3 грудня 1968 р. минуло 10 років з часу створення з ініціативи широкої громадськості Радянської України республіканського відділення Товариства радянсько-угорської дружби. Братерські зв'язки між українським і угорським народами склалися протягом багатьох століть у спільній боротьбі проти феодального рабства, міцніли в умовах сусідської взаємодопомоги, гартувалися в роки Жовтневої революції та під час завоювань Радянської Республіки в Угорщині. Після Великої Вітчизняної війни ці зв'язки набули нового розмаху в мирній праці, у братньому соціалістичному співробітництві на основі рівноправства, творчої взаємодопомоги та обопільної вигоди.

За 10 років існування Українське відділення Товариства перетворилося у широку, масову організацію, до складу якої входить понад 350 первинних осередків (колективи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, наукових установ, вищих учбових закладів, шкіл та ін.). У республіці функціонує 5 обласних відділень Товариства радянсько-угорської дружби (Закарпатське, Львівське, Кримське, Херсонське, Луганське), 4 міських (Одеське, Комунарське, Сімферопольське, Краснодонське) та 15 районних. Втричі зросла кількість членів Товариства. Нині лише його актив налічує понад 2 тис. відомих громадських діячів, передовиків промисловості, сільського господарства, діячів науки і культури Радянської України.

Головне завдання українського відділення Товариства — якнайкраще ознайомити угорських трудящих з історією і культурою українського народу, його досягненнями в усіх галузях народного господарства, а трудящих Радянської України — з життям і працею угорського народу.

На адресу Центрального правління Товариства угорсько-радянської дружби, у поріднені області і міста щороку надсилаються республіканські газети і журнали, серії брошур Товариства «Знання» УРСР, громадсько-політична, художня, образотворча, музична література, грампластинки тощо. За 10 років угорським трудящим надіслано понад 20 тис. примірників книг та різних видань про досягнення нашої республіки в усіх галузях суспільного життя. Поряд з цим угорські друзі одержують велику кількість статей, фотонарисів, хронікально-документальних та науково-популярних кінострічок, магнітофонних записів української народної та сучасної музики.

Ці матеріали широко використовувалися в Угорщині під час ювілеїв Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, В. М. Сосюри й інших видатних діячів української культури.

Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і його відділення брали найактивнішу участь у проведенні днів культури України в Угорщині та днів культури братнього угорського народу в нашій республіці (1959, 1962, 1965 і 1966 р.), тижнів міст-героїв (1967 р.), фестивалю революційної пісні і поезії (1967 р.).

Визначною подією в культурному житті братнього народу було проведення днів української культури в Угорщині у вересні 1965 р. Трудящі Угорщини знайомилися з чудовими експонатами виставки прикладного і декоративного мистецтва України, з виставкою книг українських поетів і письменників, оглянули виставки графіки видатних українських художників і дитячого малюнку. В селах і містах братньої країни демонструвалися найкращі художні, науково-популярні та хронікально-документальні фільми українських студій.

Близько 70 статей для опублікування в угорській пресі підготували державні й партійні діячі республіки, вчені й працівники культури. Сотні лекцій і доповідей було прочитано населенню про Радянську Україну. Ці дні, як відзначала угорська преса, перетворилися на яскраву демонстрацію щирої дружби народів-братів. А у вересні 1966 р. трудящі України мали змогу ознайомитись з історією і культурою угорського народу — під час днів угорської культури на Україні. В Києві, Львові, Одесі, Ужгороді, Сімферополі, Херсоні, Комунарську, Харкові, Донецьку й інших ювістах відбувалися

* Стаття написана на матеріалах поточних архівів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби.

вечори дружби, концерти, кінофестивалі, були відкриті виставки, читалися лекції, присвячені Угорській Народній Республіці. Тільки в Кримській області було прочитано понад 500 лекцій, які відвідало близько 16 тис. слухачів, громадськість області зустрічалася з учасниками визволення Угорщини і т. п.

Дні угорської культури стали чудовою ілюстрацією братерського співробітництва вчених двох братніх народів. Широкі й різноманітні зв'язки академій наук України і Угорщини — обмін інформацією, проведення спільних наукових конференцій, комплексних експедицій та інші заходи. Науковою і технічною інформацією постійно обмінюються інститути кібернетики, біохімії та інші заклади обох академій. ЦНБ АН УРСР регулярно обмінюється книгами з 32 інститутами та установами Угорщини. Інститутом історії АН УРСР видано книгу про історичні стосунки між двома народами*.

Протягом днів угорської культури в Інституті історії АН УРСР відбулося наукове засідання, присвячене дослідженням в галузі українсько-угорських історичних зв'язків, на яке прибули й угорські гості — генеральний директор Будапештського історичного музею доктор історичних наук Янош Дьалмош та завідувачий сектором преси ЦК Угорської Соціалістичної Робітничої партії Іштван Катона.

На засіданні були заслухані доповіді доктора історичних наук Ф. П. Шевченка «Про історичні зв'язки українського і угорського народів», кандидата історичних наук І. А. Петерса «Участь угорських трудящих у боротьбі за Радянську владу на Україні», кандидата історичних наук І. М. Кулінича «Економічне співробітництво УРСР з Угорською Народною Республікою». Повідомлення про участь угорських громадян у партизанському русі на території Радянської України зробив аспірант інституту Ф. С. Репринцев.

У своєму виступі Янош Дьалмош підкреслив, що проблемою зв'язків угорського і українського народів займаються й історики Угорщини, зокрема він розповів про їхні найновіші дослідження в цій галузі.

Делегація Угорщини на чолі з заступником міністра освіти і культури УНР тов. Яношем Мольнаром дала високу оцінку заходам, що їх було проведено на Україні у зв'язку з форумом угорської культури.

Велику роботу провело республіканське відділення Товариства радянсько-угорської дружби 1967 р. у зв'язку з відзначенням 50-річчя Жовтневої революції. З Києва, Одеси, Севастополя до Угорщини було надіслано фільми, фотовиставки та фотодобірки, статті, книги, альбоми, значки, магнітофонні записи пісень, присвячені містам-героям, та інші матеріали.

Традицією стало на Україні святкувати 18 лютого річницю підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Угорською Народною Республікою, 4 квітня — день визволення Угорщини від фашизму, 20 серпня — день Конституції.

Широко відзначено в нашій республіці 85-річчя з дня народження угорського композитора Бели Бартока, 150-у річницю з дня народження композитора і піаніста Ференца Ліста, 80-річчя з дня народження революціонера Бела Куна, 80-річчя з дня народження Ференца Мюнхіха, 70-річчя з дня народження письменника-інтернаціоналіста Мате Залки, 75-річчя з дня смерті композитора Ференца Еркеля, 150-річчя з дня народження видатного вченого Ігнаца Земельвейса та багато інших визначних дат.

Українське відділення Товариства радянсько-угорської дружби експонувало в Києві, Одесі, Львові, Ужгороді, Херсоні, Сімферополі, Комунарьську та інших містах республіки виставки прикладного мистецтва, 7 планшетних кольорових виставок («В Угорській Народній Республіці», «Сільське господарство Угорщини», «Вільній Угорщині 20 років», «Птахівництво в Баболні», «Піонерія Угорщини» та ін.) про історію, життя, культуру, побут угорського народу.

Актив Товариства проводить велику роботу по розширенню і зміцненню дружніх і ділових зв'язків з трудящими Угорщини. Відділення товариства підтримують тісні стосунки з містами та областями УНР. Трудящі м. Одеси налагодили постійні взаємини з побратимами з угорського міста Сегед, сімферопольці спілкуються з трудівниками Кекемета, щиро дружать жителі міст Комунарьська й Дунауйвароша, Закарпатська область підтримує контакти з Сабольч-Сатмаром, Львівська — з Баранею, Кримська — з Бач-Кішкунном, Херсонська — з областю Зала. Налагодили між собою спілкування Луганщина й Угорська область Фейер. Створення відділень Товариства у областях і містах значно розширило його діяльність, дало змогу залучити до роботи нові маси представників громадськості.

У роботі обласних, міських та первинних організацій товариства багато цікавого і повчального. Одним з перших на Україні було створено Закарпатське обласне відділення. Головним змістом його роботи є розширення дружніх зв'язків і співробітництва між трудящими прикордонних Закарпатської та Сабольч-Сатмарської областей. Угорські спеціалісти систематично беруть участь у семінарах садоводів Закарпаття. Викладачі сільськогосподарського технікуму з Ниредьхази прочитали курс лекцій з са-

* Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964.

дівництва для студентів Мукачівського сільськогосподарського технікуму. В с. Лужанка Берегівського району на радянсько-угорському кордоні у 1960 р. закладено сад дружби. Символічною була зустріч трудівників обох країн, коли вони спільно збирали тут перший урожай.

Закарпатське і Сабольч-Сатмарське радіо часто обмінюються передачами. Наприклад, на прохання угорських товаришів закарпатці підготували передачу про засоби матеріального стимулювання в колгоспах області. З року в рік зростають і культурні зв'язки. На Закарпатті тепло зустрічали ансамблі «Будапешт», «Дуна», артистів будапештських театрів. А Закарпатський народний хор надзвичайно успішно виступав з концертами в містах області Сабольч-Сатмар. Відділення зміцніло організаційно і проводить плідну і дуже різноманітну роботу.

В роботі Львівського обласного відділення переважають ділові контакти з працівниками споріднених підприємств області Бараня. Колектив заводу «Львівприлад» виконує замовлення для багатьох підприємств Угорщини, справжня дружба пов'язує його із робітниками заводу «Сопіана» м. Печ.

Шахтарі Львівсько-Волинського вугільного басейну підтримують братні стосунки з своїми колегами м. Комло. Часті зустрічі гірників завжди перетворюються на маніфестацію братерства і єдності.

Тісні зв'язки встановлені між педінститутами м. Печ та Дрогобича. Викладачі й студенти обмінюються досвідом роботи, дослідженнями й публікаціями.

У Херсонському обласному відділенні широко практикується обмін делегаціями спеціалістів. Так, угорські трудящі з області Зала запозичили на Херсонщині досвід ведення будівельних робіт у зимовий період, а представники херсонської фабрики «Більшовичка» багато чого навчилися у майстрів пошиття верхнього одягу м. Залаегерсег.

Дружні стосунки між кримчанами й жителями угорського м. Кечкемета встановилися завдовго до створення Сімферопольського відділення. Угорці знали, що у Сімферополі жив і працював видатний діяч Комуністичної партії Угорщини Бела Кун, а зараз там мешкає генерал у відставці Ковтун, колишній командир дивізії, яка визволяла їхнє місто від фашистських загарбників.

Створення Сімферопольського міського відділення товариства сприяло встановленню тісних контактів між спорідненими підприємствами, установами, навчальними закладами. Значний внесок у розвиток дружніх зв'язків роблять учні Криму. Юні сімферопольці постійно листуються із школярами Кечкемета. У школах щороку оголошується огляд-конкурс радянсько-угорської дружби.

Дружба міст переросла у дружбу областей, і тепер Кримська область має тісні зв'язки з областю Бач-Кішкун.

Багато спільного у трудящих Одеси і Сегеда. Щороку відвідують своїх побратимів групи школярів, студентів, вчителів. Тісні контакти встановлено між джутовими фабриками, університетами, педінститутами, редакціями газет, студіями телебачення і т. ін.

Давно товаришують металурги, хіміки, шахтарі та будівельники Комунарська і робітники Дунауйвароша. Традиційними стали декади угорської культури у Комунарську. На підприємствах, в установах і школах проводяться святкові вечори, у читальних залах, бібліотеках, палацах культури влаштовуються виставки фотографій, періодичних видань, сувенірів, що розповідають про життя братнього народу. Творчий і плідний характер мають відносини цих міст. Добру славу про себе залишив після перебування в Угорщині бригадир бригади комуністичної праці депутат Верховної Ради УРСР сталевар О. І. Луговський, який разом з своїми друзями і помічниками дав у 1963 р. плавку дружби. З того часу Комунарським і Дунауйварошським металургійними комбінатами виготовлено багато сталі з плавки дружби.

Наймолодше відділення товариства — у Луганській області. Народилося воно у серпні 1968 р., коли у м. Секешфехерварі було урочисто підписано документ про дружбу між угорською областю Фейєр та нашою Луганщиною.

Українське відділення Товариства радянсько-угорської дружби гостинно зустрічає членів угорських делегацій, туристські групи, поїзди дружби. Так, у 1965 р. українським товариством дружби та відділенням Товариства радянсько-угорської дружби було прийнято 7 делегацій, понад 40 туристських груп, 3 поїзди дружби; у 1966 р. — відповідно — 8, 30 і 10; у 1967 р. — 10 делегацій, 15 поїздів дружби і близько 20 туристських груп. У 1968 р. кожна споріднена область і місто, а також вузи України (київський, ужгородський та одеський університети), підприємства, школи обмінялись делегаціями, а також групами спеціалістів, викладачів, студентів, учнів. Цей рік був рекордним щодо кількості поїздів дружби (18), які відвідали Україну.

Гості з Угорщини мають можливість знайомитися з життям і працею трудящих нашої республіки, відвідати підприємства, наукові і культурно-освітні заклади, зустрітися з провідними спеціалістами різних галузей народного господарства. У цій роботі відділення отримує повсякчасну і велику допомогу та підтримку від партійних, радянських, профспілкових, молодіжних організацій, спирається на активістів первинних організацій, на свої обласні й міські відділення.

Важко перелічити усі добрі діла Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби. Своєю повсякденною діяльністю воно робить гідний внесок у справу зміцнення дружби між братніми радянським і угорським народами.

Л. Я. ЗРЕЗАРЦЕВА

ДО 100-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

Друга половина XIX ст. характерна посиленням культурно-освітньої праці в Галичині. Великий вплив на її «національне пробудження» мала діяльність «Руської трійци» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич).

Але в середовищі галицької інтелігенції та духовенства не було згоди з принципових питань тогочасної дійсності. Все це спричинилося до створення протилежних буржуазних таборів. Частина буржуазної інтелігенції та духовенства, яка орієнтувалась на реакційні сили царської Росії, створила партію «москвофілів». Основним напрямом їх діяльності була боротьба проти передової суспільної думки і революційного руху. Вони заперечували право українського народу на національне самовизначення, вітали «Валуєвський циркуляр» 1863 р. про заборону друкування книг українською мовою, намагались ввести штучне «язичіє» — безладну суміш церковно-слов'янської, української та російської мов.

Інша частина української ліберально-буржуазної інтелігенції Галичини створила політичне угруповання «народовців», які захищали українську мову і культуру, але використовували визвольний рух українського народу в класових інтересах буржуазії, виступали проти українсько-російського єднання, проголошували солідарність з політикою австрійського уряду.

З метою популяризації своїх поглядів та поширення освіти серед мас «народовці» А. Вахнянин, О. Партицький та інші виступили ініціаторами створення культурно-освітньої громадської організації «Просвіти». Вона була заснована у Львові 8 грудня 1868 р.

«Просвіта» мала в повітах власні філії, що відкривали читальні з книжковими крамницями, пропагувала ідею споживчої кооперації, організовувала господарські курси, торговельно-кооперативні школи. У своїй політичній діяльності тривалий час керівники «Просвіти» затушковували класові суперечності на селі, відвертали увагу селян від несправедливості з боку панівних верств, притупляли революційні прагнення народу.

Якісно новий напрям «Просвіти» став помітний з появою на суспільно-політичному та літературному горизонті Галичини І. Франка та М. Павлика. Вони виступали проти політики москвофілів та національної обмеженості народовців і у 1890 р. створили українську радикальну партію, яка в той час виражала інтереси демократичних кіл Галичини. «Просвіта» збагатилася ідеями демократично-революційного поступу, ідеями слов'янської співдружності.

Значна заслуга «Просвіти» у видавничій діяльності. Вона видавала популярну літературу, шкільні підручники, «Народний календар», літературно-наукові альманахи, що знайомили громадськість Галичини з творами Марка Вовчка, С. Руданського, І. Франка, Ю. Федьковича, Т. Шевченка.

На початку XX ст. філії та читальні «Просвіти» було створено у Києві, Чернігові, Одесі та інших містах України. Київське товариство очолювали Л. Яновська та Б. Грінченко при участі М. Лисенка та Лесі Українки, чернігівською «Просвітою» деякий час керував М. Коцюбинський, у полтавській працював Панас Мирний.

Початок XX ст. позначився посиленням буржуазно-націоналістичних тенденцій у керівництві «Просвітою». Буржуазія та духовенство намагались вирвати організацію з-під впливу радикалів і соціалістів. Уніатські священики нападали на «Просвіту» за те, що надрукувала поеми Т. Шевченка «Марія», «Заповіт», «Іван Гус» та інші (журнал «Нива», № 15, Львів, 1905). Австрійський уряд використав окремі філії та осередки «Просвіти» для боротьби з революційним рухом. Незважаючи на спроби буржуазії ізолювати «Просвіту» від прогресивного руху, сотні читальень в Галичині і на Волині перебували під впливом комуністів, які використовували ці організації для легальної роботи серед трудящих.

Весною 1925 р. польська поліція здійснила облаву на українські організації Волині під тим приводом, що «збільшовичені українські товариства створили КПЗУ». Одним з керівників КПЗУ був секретар Володимир-Волинської філії «Просвіти» Давид Білецький. Польські газети писали, що з допомогою «Просвіти» проводилася широка комуністична агітація («*Slowo polskie*», 22 квітня 1925 р.).

Уніатське духовенство, на догоду польській буржуазії, намагалось перетворити осередки «Просвіти» на своєрідні церковні організації, добивалося закриття тих чита-

лень, де церква не мала впливу. У червні 1932 р. за пропозицією духовенства було закрито філії «Просвіти» в Скалаті, Гримайлові. У Борщівському повіті заборонено філію і 18 читалень за «пропаганду комуністичної літератури», до якої зараховувались «Кобзар» Т. Шевченка і «Лис Микита» І. Франка. З початком другої світової війни «Просвіта» припинила своє існування.

Складні були шляхи «Просвіти». Характер її як культурної та громадсько-політичної організації спричинився до неоднорідності складу її керівництва, ідейних напрямів тощо. Слід глибше вникнути в історію «Просвіти», з позицій сучасності оцінити її позитивну діяльність, не приховуючи також помилок та ідейних збочень.

І. Д. КРАСОВСЬКИЙ

ОДИН З КЕРІВНИКІВ «ЧЕРВОНОЇ ДВНАДЦЯТКИ» (До 70-річчя від дня народження С. О. Мельничука)

В історії революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною чільне місце зайняла легендарна «Червона дванадцятка», керівником якої був комуніст Степан Мельничук.

Степан Онуфрійович Мельничук народився 19 грудня 1898 р. в с. П'ядиках Коломийського повіту Станіславської області (нині Івано-Франківської) в сім'ї селянина. Після закінчення сільської школи навчався в українській гімназії в Коломиї. Екзамен зрілості складав у Відні. 1916 р. був мобілізований в австрійську армію. Наприкінці 1918 р. він в лавах українсько-галицької армії (УГА). Але розібравшись в антинародній суті буржуазного уряду ЗУНР, С. О. Мельничук перейшов у 1919 р. з цілою бригадою УГА до Червоної Армії. У січні 1920 р. Степана Онуфрійовича призначили помічником коменданта другої автоматної сотні, з якою він брав участь у визвольному поході Червоної Армії на західноукраїнські землі, а потім пройшов від Канева через Білу Церкву, Київ, Коростень, Тучин, Костопіль, Володимир-Волинський, Луцьк, Рожище до Новоград-Волинського. Тут його застало перемир'я з білополяками у жовтні 1921 р.

В 1921—1922 р. С. О. Мельничук служив у Червоній Армії на командних посадах.

У січні 1922 р. демобілізувався, і його направили в Бердичівський земельний відділ, де він працював членом районної комісії по націоналізації земель для цукрової промисловості України¹.

Степан Мельничук і його однодумці-галичани не втрачали надії на визволення рідного краю від польських інтервентів. Так, в одному з листів до родини Степан Онуфрійович писав: «Віра в нашу кінцеву перемогу ні на хвилину не згасає, і ми впевнені, що червоні прапори скоро замайорять на високому замку (у Львові — В. Т.) та на вершинах Карпат»². Він уважно стежив за розгортанням революційних подій на Західній Україні. У жовтні 1922 р. на Тернопільщині відбулося 216 селянських заворушень, підпалів поміщицьких маєтків, нападів з метою захопити панську землю³. І в рідному Покутті в цей час діяла велика повстанська група, організатором якої був Іван Чайка⁴. Партизанська боротьба в гірській частині Прикарпаття посилювалася. Учасник подій, колишній член КПЗУ, нині персональний пенсіонер колгоспу ім. М. Ірчана В. Г. Гнатюк у своїх спогадах пише: «Пригадую 1922 рік. Здіймалася хвиля народного гніву, помста за кривду. Палахотили панські маєтки. Група повстанців розгромила посилену охорону моста через ріку Прут в районі Коломиї, перервала телефонне сполучення на лінії Коломия — Косів, висадила в повітря залізничний склад у Сопові, підірвала залізничну колію біля села П'ядики...»⁵.

Комуніст Мельничук і його друзі-галичани вирішили, що їх місце там, де йде революційна боротьба на західноукраїнських землях. 22 жовтня 1922 р. легендарний загін «Червоної дванадцятки», очолений Молотом (Степаном Мельничуком), Червоним (його другом Петром Шереметою з с. Пуків Рогатинського повіту Станіславської області) та політруком Іваном Цепком, перейшов р. Збруч під Кудринцями і прибув у с. Мишків Заліщицького повіту на Тернопільщині. Тут партизани

¹ «Земля і воля», 18 листопада 1922 р.; «Червоний прапор» (орган Коломийського МК КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих), 20 грудня 1963 р.

² В. М а л а н ч у к. Бойовий шлях комсомолу Західної України, К., 1959, стор. 33.

³ «Прикарпатська правда» (орган Станіславського обласного і міського комітетів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих), 12 листопада 1957 р.

⁴ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 146, арк. 49.

⁵ «Червоний прапор», 29 жовтня 1963 р.

знищили польського прислужника Березовського і перетворили село в свою опорну базу. Селяни допомагали їм громити маєтки поміщика Шапульського в Борщеві⁶.

По галицьких містах і селах блискавкою пролетіла хвилююча звістка, надіями забилися серця людей. Група сміливців завдала страху польським окупантам, які розуміли, що з цієї іскри може розгорітися полум'я всенародної визвольної війни.

«Дванадцятка» була страшна ворогам ще й своєю пропагандою, живим словом. Партизани розповідали галицьким селянам правду про Радянську владу, про життя вільних радянських людей. Урядові власті кинули проти «дванадцятки» великі військові й поліцейські сили, які переслідували загін по п'ятах. Не маючи можливості поповнювати боеприпаси, партизани ухвалили розділитися на дві групи: одну очолив С. Мельничук, другу — П. Шеремета й І. Цепко. І все ж таки вийти з оточення не вдалось. Група С. О. Мельничука в нерівному бою була розбита, а його пораненого доставлено в Чортківську в'язницю. Зазнали поразки й його товариші — І. Цепко загинув, а пораненого П. Шеремету кинули за ґрати⁷.

Буржуазні газети на всі лади галасували: «Поліція з допомогою всього апарату, після тяжких боїв арештувала головних учасників більшовицько-української банди... котрі прийшли в наш... край убивати і палити». В одній з газет була вміщена фотографія Мельничука з підписом: «Керівник більшовицько-української банди»⁸.

Для боротьби з партизанським рухом польський окупаційний уряд використовував армію генерала Галлера, якому були дані широкі повноваження⁹. У жовтні 1922 р. Галлер видав таємну інструкцію військовим частинам, в якій говорилося: «Щоби розвіяти всякі сумніви (у польських карателів.— В. Т.), наказую: 1. Військові частини повинні кожного бандита (партизана.— В. Т.), схопленого на гарячому, чи озброєного... негайно розстріляти. 2. На вогонь з будь-якого села в цю ж хвилину відповісти вогнем, ударити на нього так, немов би було зайняте неприязнем»¹⁰.

Після «ревізії» місцевості, якою проходив загін «Червоної дванадцятки», Галлер у своїй інформації за листопад 1922 р. писав, що його військами підібрано зброю партизан С. Мельничука: ручний кулемет, 7 карabinів, 23 гранати, 10 фунтів динаміту, 7 стрічок з патронами до кулемета, польову аптечку та ін.¹¹

Кати українського народу нашвидку виготовили «акт обвинувачення» — у бунтарстві й намірі «відірвати частину від цілого» (тобто Галичину від Польщі — В. Т.) і віддали керівників «Червоної дванадцятки» під суд.

2 листопада 1922 р. в м. Чорткові розпочався процес над комуністами С. Мельничуком і П. Шереметою. Мужньо трималися герої. Вони відверто заявляли, що ставили за мету повалити владу буржуазії, допомогти возз'єднанню західноукраїнських земель з Радянською Україною¹². На судовому засіданні були присутні деякі прогресивні адвокати з Львова і коломийський адвокат Пордес, якому за кілька хвилин перед вироком С. Мельничук передав листа до батьків¹³. Він писав: «У боротьбі за визволення нашого бідного, нещасного, віками пригнобленого народу я за годину віддам цьому народові найдорожче, що тільки може віддати людина... Я загину, але ідея, за яку я йшов, не пропаде. Вона буде жити в серцях мільйонів українського трудящого люду...»¹⁴.

С. Мельничука і П. Шеремету засудили до страти. 11 листопада 1922 р. герої загинули, але в останню хвилину співали «Інтернаціонал»¹⁵.

Односелець С. О. Мельничука Мирослав Ірчан, що перебував тоді в Празі, на цей акт польських властей відгукнувся віршем «Відкрийте голови!», де є такі слова:

...Вони не вмерли. Вони з нами!
Вони йдуть новими рядами
І вказують правильний шлях.
Готуйтеся!¹⁶

Пізніше М. Ірчан присвятив подвигу легендарних партизанів свою п'єсу «Дванадцять».

Характеризуючи керівника загону, М. Ірчан зазначав: «Степан Мельничук — здоровий, твердий характер і непохитний вояк революції. Широко освічена людина

⁶ В. Маланчук. Молодость, закаленная в боях, М., 1960, стор. 9.

⁷ «Наша правда», 2 грудня 1922 р.; «Прикарпатська правда», 12 листопада 1957 р.; «Червоний прапор», 2 квітня 1963 р.

⁸ В. Маланчук. Молодость, закаленная в боях, стор. 10.

⁹ «Наша правда», 1924, № 2—3, стор. 63; «Земля і воля», 5 листопада 1922 р.

¹⁰ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 72.

¹¹ Там же, спр. 80, арк. 56.

¹² «Прикарпатська правда», 29 січня 1967 р.

¹³ «Червоний прапор», 20 грудня 1963 р.

¹⁴ «Прикарпатська правда», 12 листопада 1957 р.

¹⁵ «Наша правда», 2 грудня 1922 р.; «Ленінська правда». (орган Косівського РК КП України та районної Ради депутатів трудящих), 2 липня 1960 р.

¹⁶ «Наш стяг» (орган ЦК КСМФ), 1922, № 4, стор. 45—46.

і безмірний цинік відносно смерті. За півгодини перед смертю писав: «Процедура звичайна. Польський наглий суд засудив мене на кару смерті»¹⁷.

ЦК КПСГ видав листівку в зв'язку із стратою борців пролетаріату, в якій викривав злочинні дії польських окупаційних властей на Західній Україні.

З великою шаною до мужніх героїв «Червоної дванадцятки» ставилась трудова українська еміграція за кордоном. Так, в одній з її прогресивних газет, що видавалась у Канаді, було сказано: «А ми, українці-робітники, в третю річницю геройської смерті товаришів Мельничука, Шеремети й Цепка з найглибшим почуттям згадуємо і шануємо їх пам'ять. Ми переконані, що недалекий той час, коли вільні працюючі маси Східної Галичини морем червоних прапорів покрийють невеличку чортківську могилу й тисячні маси голосно заспівають ту могутню пісню, з якою на устах помер товариш Мельничук Степан»¹⁸.

Згодом в народі народилась пісня про бійців «Дванадцятки», яка швидко поширилась на західноукраїнських землях. Закінчувалася вона словами: «Загинем, браття, або волю дамо всім!»¹⁹.

Степан Мельничук і його бойові побратими загинули, але їх славні подвиги були значним вкладом у боротьбу проти польських окупантів. Справа, в ім'я якої вони жили й боролися перемогла.

З метою увічнення пам'яті С. О. Мельничука його іменем названі колгосп у с. Турка Коломийського району, одна з вулиць в м. Коломиї та П'ядицька середня школа, на подвір'ї якої споруджено пам'ятник. Його як святиню бережуть односельці.

В. Ю. ТВЕРДОХЛІБ

¹⁷ «Вільне життя» (орган Тернопільського обласного і міського комітетів КП України, обласної та міської Рад депутатів трудящих), 18 листопада 1960 р.

¹⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 363, арк. 5.

¹⁹ «Радянська Гуцульщина» (міжрайонна газета Станіславського ОК КП України і облвиконкому при Коломийському територіальному виробничому колгоспнорядгоспному управлінні), 10 листопада 1962 р.

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ-АРХІВІСТ (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького)

Розвиток архівної справи та археографії на Україні, дослідження багатьох питань історії українського народу пов'язане з іменем видатного історика, одного з перших академіків і віце-президентів Української Академії Наук Ореста Івановича Левицького.

Народився О. І. Левицький 25 грудня 1848 р. в с. Маячка на Полтавщині, в родині дякона. Дитинство Ореста Левицького проходило разом з сільськими дітьми, через що він добре знав народну мову, побут, звичаї українського села і все життя вважав себе кровно з ним зв'язаним. Після закінчення приходської школи, батьки віддали Ореста до полтавського духовного училища. У 1870 р., склавши успішно вступні екзамени, Левицький був зарахований студентом юридичного факультету Київського університету. Однак незабаром він перевівся на історико-філологічний факультет, який успішно закінчив 1874 р. із ступенем кандидата наук.

На час студентських років Левицького припадає поживлення громадсько-політичного руху в Києві. Ще студентом Орест Іванович брав у ньому досить активну участь. Зокрема він зблизився з діячами Київської Громади, з представниками української молоді, яка згуртувалася навколо М. Лисенка і М. Старицького.

В університеті Левицький зробив перші кроки наукової діяльності. Він написав невелику передмову про Україну і козаків до українського перекладу роману Євгена Гребінки «Іван Золотаренко». Дозрілим вченим-істориком виявив Левицький у своїй дипломній праці¹. У центрі цього дослідження — історія широких народних мас, козацькі війни на Україні. Ця праця одержала високу оцінку істориків і була зарахована як кандидатська дисертація.

1874 р. Левицький успішно закінчив Київський університет і залишився працювати секретарем-діловодом у Київській комісії для розгляду давніх актів і в той же час був учителем латинської і російської мов у IV гімназії, де працював до 1906 р.

Всі свої сили і хист, все своє життя Левицький присвятив Київській археографічній комісії, в якій працював без перерви 47 років. Свою наукову діяльність в археографічній комісії він розпочав з видання літопису Самовидця. Орест Іванович

¹ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — «Киевские университетские известия», 1874.

три роки глибоко і всебічно вивчав цю пам'ятку. 1878 р. він видав її разом з іншими літописами (Хмельницьким, Коротким описом Малоросії Лукомського) окремим виданням². Вчені слухно вважають його одним з найкращих видань Київської археографічної комісії. Ґрунтовна вступна стаття, текстологічні примітки, науковий коментар засвідчили, що українське літописання має серйозного дослідника і редактора, який вміє розв'язувати найскладніші наукові завдання і робити переконливі висновки. Спостереження і висновки молодого вченого О. Левицького лягли в основу майже всіх пізніших досліджень про цю давню історичну пам'ятку.

Після Самовидця Левицький звернувся до скарбів історичного архіву, вважаючи його невичерпним джерелом для вивчення минулого життя українського народу. З історичного архіву Левицький щедро черпав матеріал для написання багатьох своїх праць. Матеріали луцьких актових книг XVI—XVII ст. підказали Левицькому важливу тему майбутніх досліджень — питання про унію. Цій темі Орест Іванович присвятив кілька своїх наукових праць. Історик докладно розкрив внутрішнє життя церкви до унії, суперечності між церковниками і громадою, що спонукали духівництво піти на унію з католиками в Бресті. Архівні матеріали про унію Левицький підготував до друку і 1883 р. опублікував окремим виданням³. На цю ж тему він написав праці про ініціаторів унії Іпатія Потія та Кирила Терлецького, про історію української церкви XVI—XVII ст.

Другою важливою темою, яку Левицький розробляв протягом 30 років на матеріалах актових книг, було родинне право і відносини на Україні в XVI—XVII ст. Левицький показав правове становище жінки, опублікувавши ряд статей і спеціальний том «Архиву Юго-Западной России», який вийшов у світ 1909 р. під редакцією вченого⁴. Праці Левицького про родинне й звичаєве право на Україні в минулому є цінним надбанням української історичної та юридичної науки.

О. І. Левицький був також першим історіографом Київської археографічної комісії, видавши з нагоди 50-річчя ювілею цієї установи спеціальну працю⁵.

Активну участь Левицький брав у роботі «Історичного товариства Нестора-Літописця», дійсним членом якого він був з 1878 р. Трибуну товариства Левицький використовував для оголошення своїх наукових досліджень про унію, родинне право, побут, актові книги, пам'ятки архітектури, для пропаганди історичних знань. Всього на засіданнях товариства Левицький зробив понад 25 доповідей, більшість з яких були опубліковані в журналі «Киевская старина» і в «Чтениях Нестора-Літописця».

Орест Левицький не був сухим кабінетним вченим. Перші десять років свого життя в Києві він брав активну участь в громадсько-політичному житті, а 1885 р. на час приїзду до Києва Олександра III, історик був змушений залишити місто. Все це дуже вразило вченого і він на багато років відійшов від політичного життя. Його діяльність зводилась до виступів у Києві, Москві на наукових археографічних та археологічних, краєзнавчих з'їздах, на засіданнях і зборах наукових товариств, членом яких він був.

Під час відраджень Левицький збирав старі рукописи, малюнки, речі матеріальної культури, робив фольклорні записи. Не можна не згадати і про його участь 1903 р. у Полтаві при відкритті пам'ятника Котляревському, де вчений прочитав складене ним привітання від Товариства Нестора-Літописця.

Історик відомий також і як письменник, перекладач, мовознавець, автор історичних «Волинських оповідань» (1913 р.), написаних на архівних матеріалах про давнє життя українського народу на Волині. Ці оповідання свідчать, що Левицький був глибокий знавець життя і побуту народу XVI—XVIII ст., що у нього був хист художника слова. Орест Левицький дожив до перемоги Великого Жовтня і взяв активну участь в організації наукового життя Радянської України. Він був академіком Української Академії наук з самого початку її створення в листопаді 1918 р. по відділу соціальних наук і на зборах відділу обраний його секретарем⁶, 13 травня 1920 р. він став головою відділу соціальних наук, а перед цим 19 грудня 1919 р. — віце-президентом⁷. В 1920 р., під час відсутності академіка Вернадського, Левицький виконував обов'язки президента Академії наук. У третьому відділі Академії Наук О. Левицький був головою «Постійної комісії для вивчення звичаєвого права України», а також головою правового товариства і деякий час головою термінологічної комісії, що виробляла українську юридичну термінологію⁸.

² Опыт исследования о летописи Самовидца, К., 1878.

³ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России, К., 1883.

⁴ Там же, ч. 8, т. III, К., 1909.

⁵ Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893), К., 1893.

⁶ Архів Президії АН УРСР. Особиста справа Академіка О. І. Левицького, арк. 3 і 4.

⁷ Там же, арк. 6.

⁸ Там же, арк. 4.

У важкі роки громадянської війни на початку відбудовного періоду Радянський уряд, керівництво Академії наук допомагали Левицькому в організації наукового процесу на Україні, надавали йому, як видатному вченому, матеріальну допомогу.

У серпні 1921 р. Левицький одержав чотиримісячне відрядження до Золотоніського повіту на Полтавщину з метою розшукувати і збирати матеріали побутового права⁹. Тут, у с. Драбові 9 травня 1922 р. на 74-му році життя Орест Левицький помер. Поховано його в с. Мятлашівці недалеко від Драбова. Бажано було б, щоб до 50-річчя АН Української РСР прах Ореста Івановича, одного з перших її академіків, було перенесено до Києва, де він прожив усе життя.

Академік Левицький залишив велику наукову спадщину. Ним опубліковано понад 200 праць, написаних виключно на архівних матеріалах¹⁰.

Про заслуги Ореста Івановича Левицького як історика свідчить і те, що він був свого часу обраний членом багатьох наукових установ і товариств: Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця, Львівського наукового товариства імені Т. Шевченка, Київського українського наукового товариства, Полтавської архівної комісії, Російського географічного товариства, Московського археографічного товариства, Київського товариства охорони пам'яток та інших.

Л. Г. МОСКВИЧ

⁹ Архів Президії АН УРСР. Особиста справа академіка О. І. Левицького, арк. 27.

¹⁰ М. Василенко. Академік Орест Іванович Левицький.— «Записки соціально-економічного відділу», т. I, К., 1929, стор. 54—67.

* * *

Формування поглядів О. І. Левицького проходило в 60—70 рр. XIX ст., у роки розквіту ідей революційного народництва про служіння народу, необхідність вивчення його історії, значення боротьби селянства в історії країни. Це були часи обгрунтування і поширення народницьких теорій про роль общини, про критично мислячі особи, героїв і натовп. Крім того, на Україні це був ще час діяльності ліберального буржуазно-національного руху, з його програмою культурної роботи. Методологія О. І. Левицького, як вченого, визначається складністю й особливістю суспільно-політичного життя на Україні в названий час, впливом деяких українофільських, ліберальних буржуазно-національних ідей.

Аналіз досліджень О. І. Левицького, особливо про антикріпосницьку та національно-визвольну боротьбу на Україні в XVII—XVIII ст. доводить, що визначальною, головною для нього була саме народницька ідеологія, як ідеологія селянської демократії.

Як і інші історики народницького напрямку на Україні, О. І. Левицький не був революційним діячем. За своїм походженням і родом діяльності належав до дрібнобуржуазної трудової інтелігенції, що, як і вся дрібна буржуазія міста і села, відчувала на собі гніт царизму, поміщиків і буржуазії. Левицький негативно ставився до «знаті», «аристократів», різко протиставляв себе вищим станам. В одному з листів на початку 70-х рр. він писав: «А з вищим суспільством та з його милими недоліками я не змирюся ніколи і ворог я їм віднині і до віку»¹. Таке негативне ставлення О. І. Левицького до панівних класів можна вважати програмовим, яке він зберігав протягом життя і якого дотримувався в своїх дослідженнях, викриваючи панівні верстви суспільства, хоч він і не ставив питання про необхідність революційних змін.

О. І. Левицький вважав за головний принцип науки — «благо людини і народу, що становить одну з важливих умов її життєдіяльності і плодотворності»². Цей принцип прямо перегукується з закликом ідеолога народництва П. Л. Лаврова до інтелігенції служити народу, захищати його інтереси³.

У дослідженнях О. І. Левицького головна увага зосереджена на аналізі окремих проявів класової боротьби, церковно-релігійних відносин, сімейно-побутових (родинні відносини і звичаї на Україні), на явищах звичаєвого права в повсякденному житті. На основі архівних документів Левицький створює велику кількість нарисів, висвітлює окремі риси народного життя XVI—XVIII ст. В проявах буденного життя на кожному кроці виступала жорстока класова боротьба, суті якої О. І. Левицький не розумів, але, як сумлінний дослідник документально, ґрунтовно висвітлював.

Історичні дослідження О. І. Левицького свідчать про його увагу й симпатію до народного життя. Він сам обумовлює такий напрям: «в історії кожної країни нема

¹ Цит. за кн.: Василенко Микола. Академік Орест Іванович Левицький, К., 1929, стор. 9.

² О. І. Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.— «Киевские университетские известия», 1874, № 3, стор. 126.

³ П. Л. Лавров. Исторические письма. Письмо пятое.— «Философия и социология. Избранные произведения в 2-х томах, т. 2, М., 1965, стор. 639.

більш важливого і цікавого предмета, ніж життя даного народу»⁴. За визначенням О. І. Левицького, він вивчає життя українського народу «з усіма умовами його соціального і економічного побуту, з усім складом його громадських понять, прагнень та ідеалів»⁵.

О. І. Левицький відводив народу активну роль в історії і зазначав, що «народ завжди брав найдіяльнішу участь у долі своєї батьківщини»⁶, виступав головною рушійною силою всіх повстань. Але не зміг Левицький піднятися до розуміння народних мас як творців історії. Виявляючи позитивне ставлення до народної боротьби, Левицький не заперечував демократичний характер народних рухів, не оцінював їх лише руйнівною силою, що було властиве представникам дворянської і буржуазної історіографії. У цій боротьбі основна роль відводиться дослідником селянству і козацтву. Так, під час визвольної війни 1648—1654 рр., вказує Левицький, «селяни всюди кидали свої звичайні заняття, проголошували себе козаками і поспішали стати під прапори Хмельницького», виступаючи разом з козаками⁷. Своїм успіхом, на вірну думку Левицького, визвольна війна була зобов'язана саме тій обставині, що в ній «брав участь не лише один козацький стан, як у попередніх козацьких бунтах, а весь народ»⁸. Історик визнавав і такі повстання, в яких брало участь лише селянство⁹.

О. І. Левицький підкреслював, що возз'єднання України з Росією сталося внаслідок великого бажання народних мас, які без опору присягали Москві¹⁰. Досліджуючи народну боротьбу в другій половині XVII ст. на Правобережній Україні, О. І. Левицький неодноразово вказував, що мета народних повстань в цей період обов'язково втілювала прагнення українського народу до возз'єднання з Росією і Лівобережню Україною¹¹.

Для історії українського народу О. І. Левицький визначає характерними «шатості», «зради», «бунти», під якими розуміє боротьбу народу за соціальне і національне визволення¹², що особливо характерне для другої половини XVII ст. У XVIII і XIX ст., за Левицьким, розмах народної боротьби спадає. Гайдамацький рух він називає «відчайдушним вибухом»¹³, який нічого не змінив у становищі народу. У першій половині XIX ст. на Правобережжі він не бачить «...ні воєн, ні народних хвилювань», бо народ був «безмовним», «німим», «покірним, як віл»¹⁴. Але тут же відмічає, що народні повстання виникали і в цей час «переважно в Подільській губернії,— може від того, що тут поміщицький гніт був чи не найтяжчим, ніж десь,— але влада жорстокими засобами подавляла безпорядки в самому їх зародку»¹⁵. Таким чином, О. І. Левицький мав в основному сталу точку зору на народні рухи, як такі, що властиві всій історії українського народу. Його конкретні історичні дослідження, в яких він, слідом за О. М. Лазаревським, викриває і експлуаторсько-хижацьку політику козацької старшини на Лівобережній Україні в другій половині XVII—XVIII ст.¹⁶, і посилення кріпосницького, національного та релігійного гноблення на Правобережжі в другій половині XVII—XVIII ст.¹⁷ виступають єдиними історично вірними причинами народної боротьби.

Не розуміючи суті класової боротьби, О. І. Левицький і всі народні рухи ідеалістично виводив також з боротьби ідеалів народу, общинно-демократичних, і панівного класу, шляхетно-аристократичних, що ніби особливо проявилось в другій поло-

⁴ О. Левицький. Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в., К., 1902, стор. 1.

⁵ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии,— «Киевские университетские известия», 1874, № 3, стор. 115.

⁶ Там же, стор. 114.

⁷ О. И. Левицкий. Богдан Хмельницкий. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах, вып. I, 1885, стор. 13.

⁸ Там же, стор. 18.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1143, оп. 1, спр. 5, арк. 39.

¹⁰ О. И. Левицкий. Богдан Хмельницкий, стор. 30.

¹¹ О. И. Левицкий. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст., К., 1906, стор. 3—4; Очерк внутренней истории Малороссии.— «Киевские университетские известия», № 6, стор. 473.

¹² О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии, стор. 113.

¹³ О. И. Левицкий. О положении крестьян Юго-Западного края..., стор. 3—4.

¹⁴ Там же, стор. 7.

¹⁵ Там же, стор. 46.

¹⁶ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии, стор. 460, 467, 468; № 4, стор. 210 та ін.; ЦДІА УРСР, ф. 1143, оп. 1, спр. 5, арк. 17, 19—20, 28, 29, 33, 34 та ін.

¹⁷ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., «Киевские университетские известия», № 7, стор. 578, 579 та ін.; О. Левицкий. Анна-Алонза Острожская.— «Киевская старина», т. VII, ноябрь, 1883, стор. 357—358.

вині XVII ст.¹⁸ Але Левицькому, як історику демократичного напрямку, не була власна думка про відсутність класових суперечностей на Україні. Він викривав класову суть українських поміщиків і козацької старшини, заявляючи, що після визвольної війни на Україні з'явилися пани і «...це були вже не ті польські пани, яких так не любив народ, це були свої власні, туземні пани, які вже не вводили «згубної унії», але від цього народу ніскільки не було легше. Для нього, перш за все, була ненависна сама думка про панів, про їх економічний і адміністративний гніт, а потім його мало цікавило питання — свої то пани чи чужі?..»¹⁹ Левицький бачив вихід у тому, щоб старшину відкинути, «відняти у неї всяке значення й силу в краї». І після цього зовсім перебудувати життя — «розформувати внутрішній побут і суспільний устрій країни, поклавши до його основи інші, більш розумні, народні начала»²⁰, не розуміючи утопічності цього прагнення.

О. І. Левицький відмічає різноманітність форм народної боротьби: втечі на Запоріжжя, переселення в російські землі²¹; знищення документів (наприклад, під час визвольної війни), в яких «втілювалась охорона шляхетських прав, вольностей, гоноров і субстанцій»²²; розгром маєтків поміщиків; вбивства поміщиків²³; і, нарешті, збройні повстання, що виникали в різних місцях, а потім охоплювали всю територію²⁴.

О. І. Левицький характеризує народну боротьбу, перш за все, як соціальну. У такому плані досліджується ним і визвольна війна українського народу²⁵, і повстання Пушкаря, яке перетворилося «в соціальну війну незаможних класів проти багатих»²⁶, і повстання під керівництвом Поповича²⁷, та вся дальша народна боротьба²⁸. Поряд з наголошенням на соціальному характері народних повстань, Левицький визнавав також і їх національно-визвольну направленість.

З народницьких позицій О. І. Левицький визначає місце і роль вождів селянсько-козацьких повстань, зокрема Богдана Хмельницького. Але глибокого аналізу причин, які сприяли висуненню Б. Хмельницького на роль народного вождя, не було зроблено.

О. І. Левицький вдається до деякої ідеалізації Запоріжжя, де «народні начала були ніби втілені в плоть і кров»²⁹, тому народ бачив в Запоріжжі той ідеал, до якого він прагнув, тобто, стати всім вільними, рівними козаками з наділами землі. Запоріжжя ідеалізується Левицьким з певною метою — показати існування в житті того ідеалу, до якого прагне народ. Але допитливість, сумнівність О. І. Левицького, як дослідника, приводить його до думки про неоднорідність запорожців. Він говорить про існування «чорні військової», що становить більшість запорожців і складається із збглих селян; партію «січової старшини» і третю партію, що звалася в офіційних документах «легкі люди, п'яниці, голитьба»³⁰. Звичайно, такий погляд Левицького на неоднорідність запорізького козацтва далекий від наукового розуміння класового розшарування на Запоріжжі. Але він показує, що дослідник розумів існування соціальної нерівності і на Запоріжжі і не намагався її прикривати.

Таким чином, як історик народницького напрямку, О. І. Левицький стояв на демократичній позиції в оцінці народних рухів, поділяючи народні прагнення, в першу чергу, селянські, викриваючи тяжке економічне становище селянства, захищаючи в своїх дослідженнях його права. Як і інші народницькі історики, він не розумів перетворюючої сили класової боротьби. Звідси, підкреслюючи постійне прагнення народу до боротьби, його стійкість в боротьбі, незважаючи навіть на «невдачі і нещастя», Левицький не бачив реального виходу з тяжкого становища саме в розгортанні класової боротьби.

А. І. СТОРЧАК

¹⁸ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., «Киевские университетские известия», № 3, стор. 124—129; № 4, стор. 200—201, 202—204; № 6, стор. 461—463.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1143, оп. 1, спр. 5, арк. 16.

²⁰ Там же, арк. 35.

²¹ Там же, арк. 15.

²² О. И. Левицкий. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии, М., 1900, стор. 14.

²³ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., «Киевские университетские известия», № 11, стор. 731.

²⁴ Там же, стор. 730.

²⁵ Там же, № 3, стор. 127; О. И. Левицкий. Историчні оповідання, Харків, 1930, стор. 203, 205; О. И. Левицкий. Богдан Хмельницкий..., стор. 13.

²⁶ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., «Киевские университетские известия», № 5, стор. 376, 370—371.

²⁷ Там же, № 7, стор. 595.

²⁸ Там же, № 11, стор. 790; № 6, стор. 475, 478.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1143, оп. 1, спр. 5, арк. 24.

³⁰ Там же, арк. 43, 56.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр. ТА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією завжди привертала увагу дослідників. Дворянська і буржуазна історіографія, виходячи з ідеалістичної методології, так і не змогла осмислити цього великого акту в житті двох братніх народів і перекручувала його зміст і характер. Лише передові діячі Росії й України вказували на прогресивне значення Переяславської Ради для обох народів та відзначали видатні заслуги Богдана Хмельницького як видатного державного діяча, який боровся за визволення українського народу і возз'єднання України з Росією.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції проблеми визвольної війни і возз'єднання України з Росією в українській і всій радянській історіографії певний період висвітлювалися не на ґрунті марксистської методології. Це особливо проявилось в працях М. С. Грушевського, який у виданій у 20-х—30-х рр. «Історії України—Русі»¹ з позицій буржуазного націоналізму трактував визвольну війну українського народу та всю історію України. Віддаючи належне М. Грушевському за величезну роботу по збиранню і систематизації джерел, радянські історики викрили буржуазно-націоналістичну суть його поглядів, передусім його інтерпретацію та тенденційний добір матеріалів, якими він оперував.

У цьому короткому огляді не було можливості детально проаналізувати зміст праць, а також зупинитися на зауваженнях, що їх було висловлено в рецензіях. Та навіть короткий розгляд численних праць, згрупованих за часом видання і тематикою, допоможе в орієнтації дослідникам і читачам.

Вже у передвоєнні роки були переборені серйозні недоліки у вивченні визвольної війни українського народу, визначенні дійсного історичного значення Переяславської Ради та ролі Богдана Хмельницького. Цьому сприяла постанова журі урядової комісії від 22 серпня 1937 р. по конкурсу на кращий підручник для 3—4 класів середньої школи з історії СРСР².

Враховуючи справедливі зауваження журі, які були зроблені на підставі глибокого марксистсько-ленінського аналізу конкретних подій періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., уже в 1939—1940 рр. був покладений початок дослідженню цієї проблеми та проблеми возз'єднання України з Росією³. Окремо слід відзначити монографію М. Н. Петровського, який вперше з марксистсько-ленінських позицій відобразив головні етапи визвольної війни українського народу, роль у ній Богдана Хмельницького та значення возз'єднання України з Росією⁴.

Великим поштовхом до глибокого вивчення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. було всенародне святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією 1954 р., яке історики УРСР, РРФСР та інших братніх республік відзначили виданням монографічних досліджень та публікацією численних нарисів і статей. Спільними зусиллями українських радянських істориків було надруковано багато колективних збірників та праць, присвячених цій події⁵. У них були розкриті зв'язки

¹ М. Грушевський. Історія України—Русі. Тому дев'ятого перша половина (Хмельниччина роки 1650—1653), К., 1928; його ж. Історія України—Русі. Тому дев'ятого друга половина (Хмельниччина роки 1653—1657), К., 1931; його ж. Історія України—Русі, том десятий (роки 1657—1658), К., 1937.

² К изучению истории, М., 1938, стор. 38.

³ І. Д. Бойко. До питання про приєднання України до Росії. Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького, кн. 15, 1939, стор. 27—39; А. З. Барабой. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 году.— «Историк-марксист», 1939, № 2, стор. 87—111; М. Є. Подорожний. Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.). Історичний нарис, К., 1940.

⁴ М. Н. Петровський. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.), К., 1940.

⁵ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, 36. статей, К., 1954; Віковича дружба російського і українського народів, 36. статей, К., 1954; Братерська співдружність російського і українського народів, 36. статей, Харків,

російського і українського народів, показано зростання економічного, військового та політичного співробітництва між ними, а також рушійні сили визвольної війни, вирішальну роль в якій відігравало селянство⁶, роль Богдана Хмельницького, соціально-економічний розвиток України напередодні та в роки визвольної війни, антифеодальну спрямованість боротьби народних мас України та підтримка її білоруським, польським, литовським і російським селянством.

Важливою методологічною основою для дослідження цих питань стали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені ЦК КПРС⁷. У них викристалізувалась спільна думка великого колективу російських і українських вчених про корінні проблеми взаємовідносин двох братніх народів.

У працях академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича⁸, зокрема в монографії «Богдан Хмельницький», вперше в історіографії фундаментально досліджено соціально-економічний розвиток України напередодні та в роки визвольної війни, всебічно висвітлена політична історія України цього періоду, подана докладна характеристика діяльності Богдана Хмельницького.

Великий вклад у розв'язання багатьох проблем соціально-економічної та політичної історії визвольної війни внесли праці В. О. Голобуцького⁹, І. Д. Бойка¹⁰, В. А. Дядиченка¹¹, О. К. Касименка¹². Оригінальними є праці В. О. Голобуцького про дипломатичні відносини України з сусідніми державами.

Крім монографічних досліджень та збірників до 300-річчя возз'єднання України з Росією, опубліковано багато нарисів, статей і брошур, автори яких торкаються різноманітніших проблем: боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією та його історичне значення¹³, роль Богдана Хмельницького¹⁴, участь міського населення у визвольній війні¹⁵, народні герої визвольної війни¹⁶, події в західно-

1954; 300 років возз'єднання України з Росією. Науковий збірник, Львів, 1954; 300-річчя возз'єднання України з Росією. Доповіді, прочитані на ювілейній сесії загальних зборів АН УРСР на урочистій науковій сесії Відділу суспільних наук АН УРСР, К., 1954, та інші.

⁶ К. К. Шиян. Селянство — основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., К., 1954.

⁷ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), К., 1954.

⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією, Львів, 1953; його ж. Богдан Хмельницький, К., 1954; його ж. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953; його ж. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького. — «УІЖ», 1957, № 1.

⁹ В. О. Голобуцький. Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., К., 1954; його ж. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954; його ж. Богдан Хмельницький — великий син українського народу, К., 1954; його ж. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа, 1648—1654 гг., К., 1962.

¹⁰ І. Д. Бойко. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією. В кн.: Історія Української РСР, т. I, К., 1953, розділ VI, стор. 210—263; його ж. Переяславська Рада та її історичне значення, К., 1954.

¹¹ В. А. Дядиченко і К. І. Стецюк. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією, К., 1954; В. А. Дядиченко. Переяславська Рада 1654 р. та її історичне значення, К., 1954; його ж. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч і полководець, К., 1954.

¹² О. К. Касименко. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення, К., 1954; його ж. Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648—1654 рр. — «УІЖ», 1958, № 5, стор. 110—121.

¹³ В. И. Лисовский. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией, К., 1954; М. К. Колісник. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією в 1648—1654 рр., 36., Харків, 1954, стор. 53—70; П. О. Хромов. Економічне значення возз'єднання України з Росією. — «Вісник АН УРСР», 1954, № 2, стор. 43—54; К. Г. Гуслистый. Возз'єднання України з Росією та його історичне значення. — «Дніпро», 1954, № 1, та інші.

¹⁴ А. Ярошенко. Богдан Хмельницький і його роль в історії України, К., 1950; О. Єрмоленко. Богдан Хмельницький — видатний державний діяч і полководець. — «Вітчизна», 1954, № 3, стор. 110—127; О. К. Касименко. До питання про місце народження Богдана Хмельницького. — «Вісник АН УРСР», 1954, № 3, стор. 32—39.

¹⁵ О. С. Компан. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., К., 1954; В. І. Неточаєв. Участь населення міст України у визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.), — Наукові записки Ужгородського університету, т. 20, 1956, стор. 3—44.

¹⁶ Л. К. Полухін. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., К., 1952; його ж. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр., К., 1954; та ін.

українських землях у роки боротьби¹⁷ тощо. Значну увагу проблемі визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. приділяють також російські історики. До 300-річчя возз'єднання України з Росією вони опублікували ряд збірників, нарисів, статей¹⁸.

Хоча досягнуті певні успіхи в розробці проблем визвольної війни українського народу та возз'єднання України з Росією, але й надалі ця тема є першочерговою для українських радянських істориків. Адже деякі питання ще належно не відображені в історичній літературі, зокрема з таких питань, як політика царизму щодо України, об'єднання українських феодалів з російськими для спільного гноблення українського народу. Необхідно також глибоко дослідити зв'язки та розвиток взаємовідносин між українським та російським народами, оскільки тривалий час цьому не приділялося належної уваги. У післявоєнні роки українські радянські дослідники показали цілковиту антинауковість буржуазно-націоналістичної історіографії, яка розглядає розвиток українського народу у відриві від розвитку Росії, применшує велике прогресивне значення зв'язків російського і українського народів, а великий акт Переяславської Ради тлумачить тільки як наслідок дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького. У зв'язку з відзначенням 300-річчя возз'єднання України з Росією радянські історики опублікували окремі дослідження з цієї теми¹⁹.

Певним вкладом у розуміння великого значення віковичної дружби українського та російського народів є праці Ф. П. Шевченка²⁰, в яких відображені вирішальні події з історії тісного співробітництва та спільної боротьби обох народів проти іноземних загарбників.

О. К. Касименко²¹ вперше в українській радянській історіографії систематизував значний матеріал про російсько-українські взаємовідносини в роки визвольної війни і зокрема її першого періоду.

Україна в епоху феодалізму не була ізольована й від інших сусідніх народів, підтримувала з ними дипломатичні, економічні та культурні відносини. Але розробці цієї проблеми приділялося недостатньо уваги, і її вивчення ще тільки починається²², хоч і опубліковані уже окремі нариси та статті про тогочасні українсько-болгарські та міжслов'янські зв'язки. Даліше дослідження російсько-українських відносин та дружніх зв'язків України з сусідніми країнами має важливе не тільки наукове, а й політичне значення. В центрі уваги радянських істориків і надалі повинна лишатися глибока розробка подій визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., на фальсифікацію якої особливу увагу звертає буржуазна та буржуазно-націоналістична історіографія.

І. М. ГАПУСЕНКО

¹⁷ Є. Яцкевич. Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі України, Львів, 1954; Л. А. Коваленко. Події визвольної війни українського народу і боротьба за возз'єднання України з Росією в Східній Волині.— Наукові записки (Житомирський педагогічний інститут), т. 2, 1955, стор. 16—33.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей, М., 1954; И. Греков, В. Корольюк, М. Миллер. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г., М., 1954; та ін.

¹⁹ В. Круть. Громадські і культурні зв'язки передових діячів України з Москвою в 40—60-х роках XIX ст., Зб. «Москва», К., 1947, стор. 183—223; І. О. Гуржій. Віковична дружба російського і українського народів.— «Культосвітня робота», 1953, № 12, стор. 5—11; І. М. Гранчак. Віковична дружба російського та українського народів, К., 1953. О. П. Лола. Зв'язки України з Росією напередодні і під час визвольної війни 1648—1654 рр., К., 1954; М. Долинін. Великі російські революційні демократи про спільність історичної долі російського і українського народів.— «Комуніст України», 1954, № 2; П. А. Лавров. Віковична дружба російського і українського народів (до 300-річчя возз'єднання України з Росією).— Праці Київського університету, вип. 1, 1954, стор. 29—46; К. Г. Гуслистый. Зростання економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією перед визвольною війною 1648—1654 рр. В кн.: Історичне значення возз'єднання України з Росією, К., 1954, стор. 26—53.

²⁰ Ф. П. Шевченко. Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. III, 1950, стор. 78—95; його ж. Велика дружба двох братніх народів.— «Комуніст України», 1954, № 1, стор. 14—26; його ж. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, та інші.

²¹ О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р., К., 1955.

²² П. Бузук. Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини.— «Україна», кн. 4., К., 1926, стор. 40—45; О. Ф. Єрмоленко. Відносини України з Молдавською в період визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.).— Наукові записки Інституту історії України АН УРСР, т. IV, 1952, стор. 206—234; Л. В. Олійник. З історії російсько-українських і польських відносин (1660—1665 рр.).— «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 22—65; та ін.

Критика та бібліографія

В. Е. ПОЛЕТАЕВ. РАБОЧИЕ МОСКВЫ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА

(1945—1958 гг.).

изд-во «Наука», М., 1967, 276 с.

Історичні заслуги робітничого класу СРСР у створенні нового суспільства привертють до нього увагу всього прогресивного людства.

Історики, філософи, економісти нашої країни вивчають глибинні процеси, що відбуваються в робітничому класі, його роль, місце і значення в побудові комунізму.

Монографія В. Полетаєва і присвячена одному з провідних загонів цієї армії — робітникам Москви.

В досліджуваний період у народному господарстві столиці нашої країни було зайнято 1,7—3 млн. робітників і службовців. Трудівники московських підприємств йдуть у перших рядах будівників комунізму. Вони — піонери багатьох новаторських починань, які швидко поширились по всій країні і відіграли велику роль у будівництві нового суспільства. Це вони в перші роки Радянської влади стали ініціаторами соціалістичного змагання. Саме серед робітничих колективів столиці на порозі вступу нашої країни в новий історичний етап свого розвитку (жовтень, 1958 р.) народилася нова, вища форма соціалістичного змагання на сучасному етапі — рух за комуністичну працю, який широко розгорнувся і став одним з основних факторів підвищення трудової активності мас.

На прикладі москвичів яскраво розкрито провідну роль робітничого класу в соціалістичному будівництві, переконливо доведено, що за властивими йому закономірностями розвивається і загін робітників столиці.

Заслугою автора є введення в науковий обіг нових архівних фондів, використання матеріалів поточних архівів установ тощо.

Вдала архітектоніка монографії. Спочатку автор аналізує структуру народного господарства столиці, показаного як складова частина економіки всієї країни, характеризує розвиток його галузей, провідною серед яких є машинобудівна, простежує тісні виробничі зв'язки з містами і районами СРСР.

Переконливо розкривається братерська допомога москвичів союзним республікам,

зокрема Україні, у відбудові народного господарства, зруйнованого під час війни.

У роки першої післявоєнної п'ятирічки Москва була основним постачальником моторів, різних видів електроустаткування тощо. Завод «Динамо» виготовив для Дніпрогесу кранові мотори й механізми автоматичного управління шлюзами, 20 електродвигунів і пускову панель для листопрокатного стану «Запоріжсталі». Московський трансформаторний завод заново створив трансформаторне господарство Дніпрогесу, «Запоріжсталі», «Азовсталі», шахт Донецького басейну і Нікопольського рудного району. Тільки протягом перших 8 місяців 1945 р. з Москви було відправлено на шахти Донбасу майже 100 електровозів (стор. 32).

Тимчасом слід зауважити, що автору треба було приділити більше уваги показу господарського значення міст і районів країни в економічному житті нашої столиці.

На глибокій науковій основі в монографії досліджено зміни в структурі робітничого класу за весь період.

Провідну ланку серед робітників Москви (майже 50% загального числа зайнятих у промисловості) становили ті, хто працював у машинобудівній та металообробній промисловості. Ця категорія за своїм професійно-кваліфікаційним та загальноосвітнім рівнем належить до найпередовіших груп робітничого класу.

На прикладі кількісного зростання робітників Москви автор розкриває одну з основних закономірностей розвитку соціальної структури радянського суспільства. Причому темпи цього зростання, найвищі в першу післявоєнну п'ятирічку, поступово знижуються в наступні роки (стор. 64—66). Це пояснюється тим, що основним джерелом приросту промислової продукції, починаючи з 1951 р., стає вже не введення до ладу нових виробничих потужностей, а підвищення продуктивності праці внаслідок механізації й автоматизації виробничих процесів на існуючих підприємствах.

Тотожний процес спостерігається у певній мірі в промисловості Української РСР. Тому тут збільшення чисельності робітників протягом четвертої п'ятирічки становило 60,2%, а за наступне восьмиріччя — лише 56%¹.

Позитивним у монографії є показ змін в складі робітників Москви не ізольовано,

¹ «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1966, № 2, стор. 40, 41.

а як закономірного процесу, властивого всьому робітничому класу країни. Для підтвердження цієї тези наводяться загальносоюзні дані, а також порівняння із змінами в складі робітників у другому великому промисловому центрі нашої країни — Ленінграді.

На широкому архівному матеріалі В. Полетаєв висвітлює керівну роль Комуністичної партії, яка спрямовувала розвиток робітничого класу в післявоєнні роки. Тяжкі наслідки Великої Вітчизняної війни негативно позначились на його якісному складі і до деякої міри загальмували даліше зростання.

Одним з вимушених і тимчасових заходів в роки війни було залучення жінок на тяжкі роботи. За підрахунками автора, в 1945 р. серед робітників московських підприємств жінки становили 65% (стор. 72). Починаючи з 1946 р. у промисловості відбувається зменшення їх частки і на кінець першої післявоєнної п'ятирічки цей процес стабілізується. Вирішальний вплив тут мали, як доводить автор монографії, закономірності мирного часу, а статеву структуру приросту працюючих зумовив насамперед такий фактор, як природні зміни в структурі населення країни. На нашу думку, це положення потребує певного уточнення.

Загальною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є дедалі зростаюча роль жінок в усіх галузях суспільно-політичного і виробничого життя країни. Це знаходить свій прояв як в абсолютному збільшенні чисельності жінок на виробництві, так і у підвищенні їх питомої ваги, що підтверджується показниками по СРСР загалом і по кожній з союзних республік. Але слід підкреслити дві сторони цього процесу. Поряд із загальним зростанням числа робітниць відбувається скорочення жіночої праці у тих галузях промисловості, які потребують значних фізичних зусиль. Причому воно почалося в нашій країні вже в перші післявоєнні роки².

Автор також показує тимчасовий негативний вплив війни на віковий склад робітничого класу, що виявилось насамперед у залученні на виробництво молоді віком до 18 років (на початок 1945 р. питома вага її становила майже 8,5%) і осіб, які мали понад 55 років (відповідно — 8,8%). У повоєнні роки поліпшилась вікова структура кадрів внаслідок скорочення на виробництві частки робітників названих категорій і збільшення працівників віком від 18 до 55 років.

Розглядаючи процес формування сталих робітничих кадрів на підприємствах міста, В. Полетаєв вказує на шкідливість такого негативного явища, як плинність робочої сили. Щоправда, автор спеціально не досліджує його, а торкається побіжно і обмежується лише двома роками — 1945 і 1946. На нашу думку, цьому питанню слід було відвести в монографії більше місця.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу боротьбі за скорочення плинності робочої сили. Але як у досліджуваний період, так і сьогодні вона завдає відчутної шкоди народному господарству, хоча й має тенденцію до зменшення.

Вперше серед радянських істориків В. Полетаєв³ підкреслив важливість вивчення змін, що відбуваються в структурі промислово-виробничого персоналу на підприємствах Москви (стор. 69—70).

Внаслідок швидких темпів науково-технічного прогресу скорочується застосування на виробництві малопродуктивної фізичної праці, яку заступають машини та механізми. Разом з тим зменшується кількість працівників низької кваліфікації. Цей процес за роки семирічки привів до зменшення питомої ваги робітників у промисловості нашої республіки на 1% і відповідного збільшення інженерно-технічного персоналу — на 1,8%⁴.

У монографії висвітлюються розвиток і зростання виробничої активності робітників Москви, показано розмах соціалістичного змагання на підприємствах столиці, збагачення його новими виробничими починаннями, що швидко поширюються по всій країні, як і прізвища їх ініціаторів, наприклад, М. Російського, А. Якушина, А. Чутких, В. Матросова та ін. В той же час автор розглядає впровадження на підприємствах Москви новаторських починів, які народилися в робітничих колективах інших міст країни.

Зміст соціалістичного змагання, його значення для розвитку соціалістичної економіки розкривається на конкретних прикладах боротьби за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та поліпшення її якості.

На жаль, автор не показав, скільки ж москвичів брало участь у змаганнях, їх питому вагу щодо всіх працюючих, не вказав на зміни, що сталися протягом досліджуваного періоду.

У монографії висвітлено суспільно-політичну діяльність робітників Москви, показано зростання лав Московської партійної організації, недоліки, які мали місце в поповненні її рядів у первинних ланках. Так, за словами автора, в перші післявоєнні роки приділялося недостатньо уваги прийому в партію насамперед робітників. У Ленінському районі протягом першого півріччя 1951 р. вони серед кандидатів у члени ВКП(б) становили всього 18,7% (стор. 189). Це в певній мірі відбилося на соціальному складі партійної організації столиці. Тому було вжито заходів для поповнення партії робітничими кадрами. Становище вже в середині 50-х років почало поліпшуватись. Типовим щодо цього був Сталінський район столиці, де в 1953 р. робітники серед прий-

³ «Вопросы истории», 1961, № 11, стор. 83.

⁴ «УІЖ», 1966, № 12, стор. 21.

² «УІЖ», 1966, № 12, стор. 13—15.

нятих становили 50%, а в 1956 р.— 59,7% (стор. 190).

Яскраві сторінки присвячені діяльності робітників-депутатів вищих органів влади Рад. Зростала питома вага цих посланців московських підприємств (з 29,3% в 1955 р. до 43,5% у 1959 р.), підвищувалась роль постійних комісій в житті столиці (стор. 199).

На широкому архівному матеріалі автор показав зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. У монографії підкреслюється вплив рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) на дальший розвиток сільського господарства, нерозривних зв'язків робітничого класу й селянства. Відповідно до цих рішень промисловість Москви значно збільшила виробництво запасних частин для найрізноманітніших сільськогосподарських машин. Якщо в 1953 р. цим займалося лише 100 підприємств міста, то в 1955 р. кількість їх зростала вдвоє. Набагато збільшився і випуск товарної продукції для сільського господар-

ства (з 9 млн. крб. в 1954 р. до 220 млн. у 1959 р. (стор. 203)).

Робітники Москви брали участь в електрифікації села, збиранні врожаю, будівництві й ремонті виробничих приміщень, механізації робіт і організації соціалістичного змагання. Подавалась допомога в культурно-освітній та агітаційно-масовій роботі та ін.

Останній розділ праці присвячено зростанню добробуту московських робітників. Автор наводить переконливі приклади підвищення їх життєвого рівня, поліпшення побуту робітничих сімей.

Як позитивну рису монографії слід відзначити її мову, стиль викладу.

Рецензована праця є серйозним і оригінальним дослідженням. Вона займе гідне місце у вивченні однієї з найважливіших проблем історичної науки — історії робітничого класу Радянського Союзу.

В. О. РОМАНЦОВ

**ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЗА 50 РОКІВ. ЧАСТИНА ПЕРША
(1917—1945 рр.), т. I,**

*Автори: Ф. Я. Горовський, М. П. Рудько,
Ю. В. Бабко, М. А. Бистров, В. І. Пітов
(керівник авторського колективу,
відповідальний редактор), В. М. Попов,
М. В. Коваль,
вид-во Київського університету,
К., 1967, с. 395.*

Авторський колектив на великому документальному матеріалі узагальнив досвід майже тридцятирічного шляху становлення і розвитку вищої школи на Україні, яка створювалась і зміцнювалась під керівництвом Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна. Матеріал монографії подано в нерозривному зв'язку з розвитком усіх галузей народного господарства країни, яке вимагало поповнення висококваліфікованими кадрами. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції розпочалося будівництво радянської вищої школи (1917—1928 рр.). На Україні дореволюційні вищі навчальні заклади в основному зосереджувались у Києві, Харкові, Катеринославі й Одесі.

Здебільшого вони створювались на приватні кошти, для дітей пануючих класів, а вся система навчального і виховного процесу зводилась до того, що «кожне слово її було підроблене в інтересах буржуазії»¹. У 1914/15 навчальному році на Україні в 19 вузах навчалось 26,7 тис. студентів (стор. 13). В них точилася гостра класова боротьба, в горнілі якої загартовувались революційні сили.

З встановленням Радянської влади Комуністична партія і Уряд Радянської України на основі досвіду культурного будівництва в РРФСР вишукували нові форми і методи керівництва навчальною і виховною роботою у вузах. Нелегкий і звинистий шлях пройшла вища школа. У 1926/27 навчальному році у 37 вузах республіки працювало 3083 викладачі, навчалось 28 614 студентів (стор. 73). Партійні організації приділяли постійну увагу ідейно-виховній роботі серед студентів і викладачів вузів, сприяли підвищенню їх політичного рівня, що особливо проявилось у боротьбі проти троцькізму і буржуазної ідеології. У 1929/30 рр. було уніфіковано і реорганізовано вищу освіту за галузевою ознакою, вводилась єдиноначальність. У 155 вузах здобували знання 69 095 студентів (стор. 147).

Гостра потреба в кадрах спеціалістів для різних галузей виробництва покликала до життя нові форми і методи навчання — експериментальні підприємства-школи, заводи-вузи, прискорений випуск спеціалістів.

Згідно з рішенням XVII партійної конференції про підготовку кадрів спеціалістів з вищою освітою для всіх вузів було введено єдиний навчальний рік, шестиденку, зимові і літні канікули, заборонялись дострокові випуски студентів. 1933 р. були створені університети у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Запроваджувалася заочна форма навчання.

На сторінках монографії значну увагу приділено розвитку вищої школи в Західних областях та Північній Буковині після возз'єднання їх у єдиній Українській Радянській державі.

За 1923—1938 рр. вузи України випустили 130 005 спеціалістів (стор. 189).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 249.

У роки Великої Вітчизняної війни вища школа УРСР витримала екзамени на зрілість. Тисячі студентів, професори, викладачі добровільно вступили до лав Червоної Армії, винищувальних батальйонів, народного ополчення.

Чимало викладачів, вихованців вищої школи боролися проти гітлерівців у підпіллі: Ляля Убийвовк, І. Бакулін, Т. Новак, Є. Попкова, М. Сташков, Б. Орлов, А. Романчук, М. Березін, Г. Міщенко, П. Кондратюк, З. Почтар, В. Снітко та ін. Ще у ході Великої Вітчизняної війни, у визволених районах України трудящі відроджували зруйноване народне господарство, відновлювалось життя радянських установ, промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, наукових і навчальних закладів республіки. Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду, зусиллям трудящих і студентської молоді мережа вузів України за короткий строк була в основному відновлена. На початок 1945/46 навчального року в республіці діяло 150 вузів, в яких навчалось близько 100 тис.

ВЛАДИСЛАВ А. СЕРЧИК.

КОЛІВЩИНА,

Київ, 1968, 173 с.

WLADYSŁAW A. SERCHYK.

KOLISZCZYNA,

Krakow, 1968.

В цьому році радянська громадськість широко відзначила 200-річчя великого, народного повстання, що відбулось на Правобережній Україні 1768 р. і відоме в історії під назвою Коліївщина. Безумовно, відзначення цієї події стане поштовхом до глибшого і всебічного її вивчення істориками. Міжнародний резонанс цього повстання викликав те, що події його знайшли відображення не тільки в українській та російській, але й у польській історіографії.

З ювілеєм повстання пов'язане й видання монографічної праці професора Краківського Ягеллонського університету Владислава А. Серчика, який вже не раз виступав у польських і українських виданнях з цікавими дослідженнями з історії Правобережної України XVIII ст. Рецензована праця є новим оригінальним дослідженням, в якому піднято і з наукових позицій висвітлено багато нових аспектів проблеми, переглянуто ряд тверджень, висловлених раніше.

Про характер, причини і хід повстання 1768 р. чимало написано в дворянській і буржуазній українській, російській та польській історичній, публіцистичній і художній літературі, яка, слід зазначити, містить багато спірних, а то й невірних тверджень і концепцій. Факти про події того часу, відповідно підібрані і трактовані, часто використовувались не для пояснення закономір-

студентів (без Кримської і Закарпатської областей), працювало близько 5700 викладачів, серед них 720 професорів і 1420 доцентів (стор. 366). Розгорталась заочна форма навчання без відриву від виробництва. Створювались нові вищі навчальні заклади, нові факультети в існуючих вузах для підготовки спеціалістів з нових спеціальностей. Значну допомогу в цьому подали науковці вузів Москви, Ленінграда та інших міст країни.

Подолавши труднощі воєнного і перших років післявоєнного періоду, вища школа зайняла провідне місце в забезпеченні всіх галузей народного господарства висококваліфікованими спеціалістами.

Автори допустили повторення, окремі не зовсім чіткі формулювання, стилістичні огріхи. Проте це не знижує позитивної оцінки праці. Вона є цінним посібником для наукових працівників, істориків, викладачів вищої школи, пропагандистів і агітаторів.

М. П. ГРОМОВА

ного ходу історичного процесу, а для розпалювання ворожнечі між народами. Вл. Серчик добре усвідомив труднощі, які йому доведеться долати. Справедливо зазначаючи, що найбільший інтерес читача викликають теми, ще не висвітлені в літературі, він підкреслює тимчасом, що багато нового можна, а часто і необхідно, розповісти про події і явища, які були вже неодноразовим предметом дослідження. «В деяких випадках,— пише Вл. Серчик,— в цьому виникає дуже гостра потреба. І безумовно, що це стосується подій, пов'язаних з Коліївщиною» (стор. 9).

У вступі Вл. Серчик приділив досить уваги оцінці історіографії повстання, починаючи з XVIII ст. до наших днів, подавши до того стислу характеристику опублікованих і архівних джерел. Критичний розбір праць попередників допомагає з'ясувати авторські концепції. Детально розглянувши доробок польських шляхетських і буржуазних істориків, Вл. Серчик відзначив їх односторонність у розгляді та оцінці повстання 1768 р. Подекуди причинами неввірного показу фактів були не тільки спроби захистити позиції польського панства на окраїнах (кресах) Речі Посполитої, але й просто поверховий підхід до проблеми, відсутність нових джерел, необхідних для об'єктивного висвітлення подій.

Оцінка, яку дає в своєму огляді Вл. Серчик прямим українських і російських дворянських та буржуазних істориків, а також радянських дослідників повстання 1768 р. не викликає заперечень. Джерельна основа дослідження досить багата. В монографії широко використано матеріали центральних державних історичних архівів УРСР у Києві і Львові, Рукописного відділу Наукової бібліотеки Академії наук УРСР та Наукової бібліотеки у Львові. Важливим є те,

що багато нових і цікавих даних автор по-черпнув у польських архівосховищах.

Закінчуючи вступ до книги, автор пише: «Настав час позбутися хвилевої кон'юнктури, щоб нарешті «без гніву і упередженості» глянути на Коліївщину з різних сучасних точок зору, оцінити її так, як вона була сприйнята різними суспільними верствами, яке мала значення для їх тодішнього життя і майбутньої долі. Словом, необхідно визначити Коліївщині властиві її масштаби не тільки на найширшім історичнім тлі, але і як невід'ємну його частину». Можна відзначити, що спроба автора є вдалою. Праця його є значним вкладом у вивчення складної проблеми повстання 1768 р.

У першому розділі книги, що має назву «На Україні далекий...» дано стислий, але змістовний огляд політичного та економічного становища Правобережної України в XVIII ст., де мали величезні володіння і необмежену владу кільканадцять багатих польських магнатів. Про ці володіння магнатів і шляхти дають уяву наведені автором таблиці. Значна увага приділена структурі господарства, формам феодалної залежності селян.

Вл. Серчик розповідає тут про боротьбу селянства проти феодалного гніту, характеризує таку специфічну, активну її форму, якою був гайдамацький рух. В діях гайдамацьких ватаг були і розбійні риси, але вони зникали, коли в загони вливалися селяни, і цей рух набрав форм класової боротьби. Дії гайдамаків проти панських маєтків, орендарів і багатих селян активізувалися. Гаслом боротьби став захист інтересів православної церкви на Правобережжі від насильного насадження католицизму та унії.

В монографії висвітлюються й питання релігійно-національної боротьби. Автор приходить до висновку, що «головний напрям атаки був визначений в монастирях Мотронинському і Мошногірському, які стали в авангарді релігійної православної пропаганди на Правобережній Україні» (стор. 49). Розкриттю цього твердження фактично присвячена більша частина другого розділу монографії під назвою «Напередодні вибуху повстання».

Автор вірно зазначає, що польська шляхта поводи́ла себе на Правобережжі як у зайвоновому краї і в кожному прояві непослушництва підданих вбачала прагнення позбавитися тяжкої залежності (стор. 24).

У другому розділі Вл. Серчик ще раз досить ґрунтовно показує ідейну роль православного духовенства, зокрема ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значка-Яворського у підготовці повстання. Така концепція в історіографії не нова. Від своїх попередників Вл. Серчик відрізняється тим, що для доведення її він враховує та аналізує всі опубліковані і деякі архівні матеріали, пов'язує діяльність православно-го духовенства і переяславського єпископа

з тими заходами, які вживав російський уряд, відстоюючи інтереси дисидентів у Польщі.

Авторові слід було не обмежитись цим, а звернути увагу на інший аспект підготовки і керівництва повстанням. З документів відомо, що повстання розпочалося в околицях Мотронинського монастиря. Київський генерал-губернатор Ф. Воейков в одній із реляцій назвав монастир «гніздом» повстанців. Тимчасом у матеріалах про події, які розгорнулись на Правобережній Україні, немає згадки про жодного представника православного духовенства. Не підтвердилися також закиди, які було зроблено ігумену Мелхіседеку.

Варто б звернути увагу, насамперед, на те, що повстання очолили вихідці із Запорозької Січі. В донесеннях властей зазначалося, що повстанці діють гайдамацьким «образом», іменувались вони «розбойническими шайками», до яких приєднуються селяни. Документи свідчать не тільки про активну участь у повстанні запорожців, але й про те, що ідея повстання виникла на Січі. Мав рацію відомий дослідник історії Запорозької Січі Д. І. Яворницький, коли у своїй вступній лекції в Московському університеті 1901 р. зазначав, що «в Сечи иногда завязывались узлы таких событий, которые потом приходилось развязывать в Варшаве, Москве, Бахчисарае, Константинополе, Вене и даже католическом Риме»¹. Слід також згадати, що для виступу повстанці вибрали не релігійний момент, а політичний — дії конфедератів на Правобережній Україні. Питання про роль Запорозької Січі у подіях повстання 1768 р. ще чекає свого дослідника.

У другому розділі монографії наведено дані, які переконливо свідчать, що царський уряд не був інспіратором повстання, як про це твердили в своїх працях різні автори. Навпаки, царизм з самого початку повстання робив усе від нього залежне, щоб придушити його. «В основі цього руху,— пише автор,— були тільки мотиви релігійні і суспільні, які природно перепліталися з національними» (стор. 81).

У третьому розділі, що має назву «Мотронин, Лисянка, Умань», уперше в історичній літературі дано детальний опис ходу повстання. Тут розповідається не тільки про дії основних сил повстанців, очолених М. Залізняком (а пізніше І. Гонтою), але й інших загонів, які діяли на Правобережжі. Центральне місце займає опис подій, пов'язаних із здобуттям повстанцями Умані. Автор застерігає, що слід обережно ставитися до багатьох джерел, в яких розповідається про жорстокість повстанців в Умані та в інших місцевостях, бо в них багато перебільшено (стор. 97). Вл. Серчик чимало зробив, щоб розповісти правду і викрити брехню, якою захисники кріпос-

¹ «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 125.

ництва намагалися прикрити справжню суть цих подій.

Більш повно і різнобічно, ніж у працях інших авторів, у монографії показано устрій, встановлений повстанцями на визволеній території, що мав багато спільного з порядками на землях, підвладних Запорозькій Січі.

Можна висловити лише деякі критичні зауваження щодо окремих тверджень автора книги. Так, наприклад, він вважає, що М. Залізняк не повів повстанців на Білу Церкву тому, що вона оборонялась регулярними військами (стор. 87). Слід зауважити, що польський гарнізон у цьому місті був дуже малим і про це добре знали повстанці. Справа в тому, що йому на підмогу київський генерал-губернатор надіслав російський загін, а вступати у сутичку з царськими військами не входило в плани керівників повстання. Цим можна пояснити відступ тисячного загону Швачки з району Білої Церкви (стор. 110). До того ж похід на Умань був не стихійним, а продуманим, бо роль цього міста на Правобережжі на той час була значніша за інші. Такий висновок можна зробити і з тих матеріалів, що наводяться в рецензованій книзі (стор. 90—91).

Необґрунтованим є твердження автора, ніби лише після нападу повстанців на Балту, тобто з 18 червня 1768 р., царський уряд, маючи метою уникнути міжнародних ускладнень, вжив рішучих заходів, спрямованих на «втихомирнення українських земель» (стор. 104). Факти дають підставу твердити, що київський генерал-губернатор Ф. Воейков, правитель Малоросії А. Рум'янцеv, командуючий царськими військами П. Кречетніков ще до здобуття Балти, повели рішучі дії проти повстанців.

Про трагічні часи розповідається в четвертому розділі — «Помста». Йдеться про помсту над тисячами повстанців, про спільні криваві каральні дії королівських і царських військ, починаючи з червня 1768 і в наступні роки.

Важливі питання порушено в п'ятому розділі книги — «Останні поривання. Спроба підсумування». В першій частині його коротко згадується про дії окремих загонів після придушення основних вогнищ повстання. Наявні в архівах матеріали дають підставу твердити, що рух не припинявся до кінця року.

У другій частині автор своєрідно підбиває підсумки подій 1768 р. на Правобережжі у світлі соціального розмежування різних груп населення. Йдеться не тільки про ставлення до повстання правлячих класів Польщі, але й царського уряду. Автор спеціально зупиняється на соціальному складі повстанців. Це перша така спроба в історіографії. Три основні групи брали участь у повстанні: козаки-втікачі із Запорозжя, кріпаки та козаки з надвірних загонів. Кожній з цих груп дається докладна наукова характеристика.

Автор зазначає, що хвиля народного повстання нищила всі перешкоди на своєму шляху. Але це була не сліпа сила, що не об'єднується в спільному, розумному напрямі. Знищення апарату насильства, ліквідація панщини сприяли тому, що народні маси показали свої справжні стремління. Одночасно з основним конфліктом між селянином і феодалом на Правобережній Україні існували два інші види конфліктів: релігійний і національний. Усі вони тісно перепліталися між собою.

У книзі вміщено кілька документальних публікацій та дві карти, складені автором: 1) територія, охоплена Коліївщиною, 2) основні напрямки ударів повстанців під час Коліївщини. На картах визначено лише державні кордони, хоч слід би показати також інші українські землі, зокрема Запорозжя, Лівобережжя і так звану Нову Сербію, роль населення яких у повстанні була досить визначною.

Повстання відбувалося в період складних міжнародних відносин. Та й саме воно вплинуло на хід міжнародних подій. Ця обставина відбита у книзі Вл. Серчика, але її слід було підкреслити не тільки при викладі подій, але й у підсумках до роботи.

Кінцівка праці Вл. Серчика дуже добре підсумовує все дослідження: «Сьогодні, коли 200 років відділяє нас від повстання на Україні, спостерігаємо в ньому якості, які тоді були непомітними. Передусім, мало воно величезне значення для розбудження почуття етнічної єдності українського народу, поділеного згідно з Андрусівським трактатом державним кордоном по Дніпру, перетворилося у важливу ланку в процесі формування власної, національної традиції, ще раз виявило можливість самостійного виступу, виявляючи одночасно головні плани політики царату щодо України. Можна також виділити ті елементи повстання 1768 р., які, незважаючи на його поразку, продовжувалися у наступні роки. Серед них варто, зокрема, назвати один із чинників, що викликав кризу 1767—1768 рр. на Україні, а саме — зросту на класовому ґрунті й існуючу в суспільній свідомості українського селянства неприхильність до польського елементу, що проживав на Правобережжі.

Засліплена бажанням помсти, польська сторона не зробила з цього певних висновків і продовжувала політику гноблення й терору, хоч це і викликало наслідки, протилежні сподіваним. Коліївщина була грізним застереженням для польського панування на східних рубежах, провіщаючи водночас про недовгочасність і занепад цілої тогочасної суспільної системи».

Ці висновки відповідають об'єктивному ходові подій. Книга написана з наукових позицій і є безперечним творчим успіхом Владислава Серчика.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

**Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ. РАБОЧЕЕ
ДВИЖЕНИЕ В БОЛГАРИИ В ПЕРИОД
ЧАСТИЧНОЙ СТАБИЛИЗАЦИИ
КАПИТАЛИЗМА (1925—1929 годы),
изд-во Харьковского университета,
1968, 200 с.**

Історія героїчної боротьби болгарського народу проти фашизму здавна привертає увагу радянських дослідників. Наполегливі пошуки нових джерел, аналіз матеріалів, почерпнутих у болгарських і радянських архівосховищах, дали змогу підготувати останнім часом ряд нових цінних праць¹, до числа яких належить нещодавно випущена видавництвом Харківського університету монографія Г. І. Чернявського «Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма».

Вибір теми цього дослідження визначався тим, що період тимчасової, часткової і нетривкої стабілізації капіталізму став своєрідним переломним моментом в історії болгарського робітничого руху і боротьби Болгарської комуністичної партії за маси.

Радянські та болгарські історики неодноразово приступали до наукової розробки історії пролетарського руху в Болгарії у роки тимчасової стабілізації капіталізму. Проте вони розглядали здебільшого лише окремі аспекти цього питання², у працях, що охоплювали ширший період, події 1925—1929 рр. досліджувалися фрагментарно. Поодинокі статті також не можуть претендувати на повне висвітлення теми. Чимало питань з історії болгарського робітничого руху другої половини 20-х років певною мірою висвітлені, але вони потребують додаткового аналізу на основі нових даних. Це значною мірою зроблено в монографії Г. І. Чернявського, який, поставивши собі завдання комплексно дослідити болгарський робітничий рух 1925—1929 рр. на основі різних за характером першоджерел, старанно вивчив офіційні публікації документів БКП, праці Г. Димитрова, В. Коларова та інших керівників Болгарської комуністичної партії, матеріали Центрального партійного архіву при ЦК БКП, Центрального історичного архіву НРБ, Центрального державного архіву Жовтневої революції, Архіву зовнішньої політики

СРСР і ряду інших архівів, радянську й болгарську пресу. Чимало цінних відомостей почерпнуто автором під час бесід з активними учасниками революційного руху: М. Стояновим, Ж. Натаном, П. Георгиевим й ін.

У книзі Г. І. Чернявського насамперед впадає в око докладний аналіз тимчасової стабілізації капіталістичної економіки Болгарії. Показано тісний зв'язок часткової стабілізації болгарського господарства з аналогічними процесами у Західній Європі, розкрито вплив сприятливої економічної кон'юнктури на централізацію капіталу й зростання прибутків буржуазії, виділено провідну роль іноземних банків у зрощенні банківського капіталу з промисловим, у розвитку в Болгарії монополістичних форм капіталізму. Наведений матеріал переконливо свідчить, що в умовах дедалі зростаючої залежності болгарського господарства від економіки головних капіталістичних країн, в обстановці нестійкої господарської кон'юнктури, хронічного безробіття і поглиблення соціальних суперечностей стабілізація не могла забезпечити подолання економічної відсталості країни.

Одним з основних джерел стабілізації капіталізму є посилення експлуатації трудящих міста і села. У книзі підкреслюється, що піднесення капіталістичної господарської активності не супроводжувалося зростанням життєвого рівня мас, а навпаки — призводило до дальшого їх зубожіння. Порівняння зарплати найбільш кваліфікованих категорій робітників з даними про прожитковий мінімум дало змогу Г. І. Чернявському зробити висновок про нечисленність прошарку робітничої аристократії та про відсутність її впливу на долю болгарського робітничого руху.

Певний інтерес становить подана у книзі характеристика політичної обстановки в країні, розстановки буржуазних і дрібнобуржуазних політичних сил. Як суттєву особливість фашистської диктатури в Болгарії періоду часткової стабілізації капіталізму, автор виділяє демагогічно-формальне додержування урядом деяких буржуазно-демократичних норм і багатопартійний характер фашизму. Скрутне становище робітничого класу та переважної більшості селянства, експлуатація середніх верств торгово-лихварським капіталом спричинилися до того, що болгарський фашизм не набув масової бази. В країні виникли об'єктивні умови для нового піднесення робітничого руху, який очолила комуністична партія.

Після поразки Вересневого антифашистського повстання 1923 р. партія комуністів мала розробити нову тактичну лінію, яка обумовила б відродження легальних і нелегальних класових організацій пролетаріату. У книзі наводиться чимало фактів, які свідчать про те, що поразки 1923—1925 рр. не зламали комуністів. Переборюючи надзвичайні труднощі, БКП відновила свої підпільні організації, створила мережу легаль-

¹ Л. Б. Валєв. Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и в начальный период второй мировой войны), М., 1964; П. С. Сохань. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова, К., 1962 та ін.

² Боян Григоров. БКП през периода на временната и частична стабилизация на капитализма 1925—1929, София, 1964; Його ж. В името на пролетарския интернационализъм, 1925—1929, София, 1964.

них організацій робітничого класу й активізувала роботу в масах. Поєднуючи легальні й нелегальні методи боротьби, комуністи змогли творчо застосувати марксистсько-ленінську теорію в умовах капіталістичної стабілізації і очолити боротьбу трудящих проти фашизму.

Здійснені у дослідженні узагальнення дозволили автору виділити три етапи у розвитку робітничого руху 1925—1929 рр. Перший з них, що охоплював період від квітневих подій 1925 р. (вибух у соборі «Свята неділя» і хвиля фашистського терору, що настала після того) до середини 1926 р., відзначався спадом класової боротьби пролетаріату. Внаслідок масових репресій БКП була серйозно ослаблена, робітничий клас утратив свої легальні класові організації. Але й у ті тяжкі дні БКП змогла розробити нову тактичну лінію. Рішення Московської наради керівників БКП (липень — вересень 1925 р.) прискорили відновлення підпільних парторганізацій. До середини 1926 р. вони вже об'єднували 1000 комуністів (стор. 57). Водночас продовжувалося відновлення комсомолу. Вдалося також відтворити легальні пролетарські профспілки, в рядах яких до весни 1926 р. налічувалося 5 тис. чоловік (стор. 64).

Другому етапу (від середини 1926 р. і до кінця 1927 р.) властива помітна активізація робітничого руху. БКП, яка набула досвіду збройної боротьби проти фашизму, змогла і в нових умовах оживити політичну боротьбу пролетаріату. Створення Робітничої партії і легальної Робітничої молодіжної спілки було важливим фактором політичного життя країни, а масовий страйк софійських тютюників (літо 1927 р.) — свідченням назрівання в Болгарії нового піднесення робітничого руху.

Третій етап (1928 р. — перша половина 1929 р.) став початком нового піднесення пролетарського руху. Автор підкреслює його характерну особливість, яка полягала в різкому загостренні класової боротьби, та виділяє фактори, що зумовили це піднесення. Через усю книгу червоною ниткою проводиться думка про непохитну вірність Болгарської комуністичної партії справі робітничого класу, ідеям пролетарського інтернаціоналізму, про її готовність йти на жертви заради перемоги в класовій боротьбі. Не випадково досвід болгарських комуністів по створенню і зміцненню легальних

політичних організацій робітничого класу що діяли під проводом БКП в умовах фашистської диктатури, набув міжнародного значення.

Особливий інтерес становить аналіз взаємозв'язків болгарського і міжнародного робітничого руху у другій половині 20-років. Г. І. Чернявський вводить у науковий обіг чимало нових даних, що характеризують участь БКП у світовому комуністичному русі, діяльність її представників міжнародних пролетарських органах (Комінтерн, КІМ, МОДР тощо), рух болгарського пролетаріату на підтримку Радянської держави і прояв солідарності трудящих Болгарії з революційною боротьбою інших країн. Заслужують на увагу оцінка вкладу болгарських комуністів у розробку програмних положень, стратегії тактики Комінтерну, узагальнені свідчення боротьби міжнародного пролетаріату і радянського народу проти фашистського терору в Болгарії.

Монографія Г. І. Чернявського має творчий полемічний характер і це є, мабуть, ще одна її позитивна якість. Використовуючи попередні праці, автор не обмежується лише констатацією почерпнутих фактів. У тексті і примітках міститься чимало зауважень і дослідницького матеріалу, які дають змогу переглянути певні положення інших авторів.

Не можна не згадати про недоліки книги. Розв'язання комуністами проблеми робітничо-селянського союзу в антифашистській боротьбі заслуговує більшої уваги. І розділі п'ятому, де йдеться, зокрема, про боротьбу міжнародного пролетаріату і демократичної громадськості проти фашистського терору в Болгарії незаслужено забуто діяльність Міжрободопу. Потребу додаткової аргументації характеризують орієнтації болгарських фашистських партій і угруповань на іноземні держави. Автору варто більш ретельно і всебічно аналізувати статистичні й деякі інші цифрові дані (стор. 29, 30, 31, 109), а також робити висновки з них.

Загалом, рецензована монографія — вагомий внесок у радянську болгаристику. Зібрані й науково опрацьовані Г. І. Чернявським матеріали, роблять книгу цікавою і змістовною.

А. І. ДОРОНЧЕНКО
В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

Д. М. ФІЛІПЕНКО. ДРУЗІ Й ВОРОГИ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТУРЕЧЧИНИ,
вид-во «Наукова думка», К., 1968, 210 с.

Минуло півстоліття з того часу, як під впливом Великого Жовтня турецькі патріоти із зброєю в руках вийшли на боротьбу проти інтервенції імперіалістичних держав — Англії, Франції, Сполучених Штатів Америки.

Національно-визвольна війна турецького народу, очолена його видатним сином Кемалем Ататюрком, тривала довгі чотири роки і зрештою завершилась у 1922 р. повною перемогою справедливої справи свободи, суверенітету, національної незалежності.

Яскравій сторінці турецької історії — війні за незалежність у 1918—1922 рр. — присвячена рецензована монографія.

Назва книги говорить сама за себе. В ній ніби розгортається велетенська панорама

а підступних дій світового імперіалізму юти турецького визвольного руху, ретельно досліджуються і обґрунтовано викриваються дипломатичні, економічні та воєніаспекти його хижачкої політики щодо уреччини. Крок за кроком читач дізнається про увесь той арсенал «конструктивних ходів», які вживали Лондон, Париж і Вашингтон щодо «непокірних турків», починаючи від витончених форм неоколоніалізму і кінчаючи відвертою інтервенцією.

Своїх запеклих ворогів-колонізаторів турецький народ зустрів із зброєю в руках. Праці Д. М. Філіпенка добре показана оліюція турецького руху опору — від рших розрізнених виступів до організації партизанських загонів і регулярної армії кемалістів.

В боротьбі проти іноземних загарбників волюційна Туреччина спиралася на щирі й вірних друзів. Це були, насамперед, дянські республіки, які, незважаючи на ворі труднощі, подали дружньому турецькому народові негайну всебічну допомогу, тому числі озброєнням, грошми, продовольчими товарами. Величезну роль у розомі військ інтервентів відіграло перебування в 1921—1922 рр. в Анкарі видатного дянського діяча М. В. Фрунзе — керівника Надзвичайної місії Української РСР.

Авторові вдалося знайти й використати д нових матеріалів про встановлення та звиток радянсько-турецьких відносин, повивши таким чином вже існуючу літературу з цього питання¹. У книзі яскравоказано тріумф ленінської політики добро-

сусідства, миру і дружби між народами. У праці наведені також маловідомі факти про солідарність з турецькою національною революцією народів інших країн — болгар, арабів, індійців. Дуже цінним є викриття фальсифікацій буржуазної історіографії, яка зводила наклепи на безкорисливий характер радянської допомоги країнам Сходу, зокрема Туреччині.

Однак, монографія не позбавлена і окремих недоліків. Заохпившись висвітленням різного роду дипломатичних перипетій та зовнішньополітичних акцій західних держав, автор дещо скупом подав матеріал про друзів революційної Туреччини та їх підтримку. Монографії бракує ґрунтовна історіографічна частина, бажано було б додати й географічні карти бойових дій турецьких партизанських загонів, про які пише автор. Не зовсім зручна система посилань, запропонована у книзі. Зустрічаються й неточності. Так, перше засідання Великих Національних Зборів Туреччини в Анкарі відкрилось не 22 квітня (стор. 97), а 23 квітня 1920 р. З тексту не ясно, коли британське міністерство закордонних справ очолювалось Бальфуром, а коли — лордом Керзоном.

Однак, загальна оцінка рецензованої книги може бути лише високою. Змістовна монографія Д. М. Філіпенка, побудована на солідній джерельній базі, з використанням багатьох турецьких матеріалів, актуальна і цінна, як у науковому, так і політичному відношенні, є значним вкладом в українське радянське сходознавство.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

¹ А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948; П. П. Удоиченко. З історії зовнішньої політики СР (1919—1922), К., 1957; А. М. Шам-

сутдинов. Национально-освободительная борьба в Турции, 1918—1923 гг., М., 1966; С. И. Кузнецова. Установление советско-турецких отношений, М., 1961.

И. МАЙСКИЙ, Б. ШОУ и другие.

ВОСПОМИНАНИЯ,

изд-во «Искусство», М., 1967, 198 с.

Безпосередні враження сучасників тих чиших подій завжди привертають увагу. Топриродно, що спогади відомого радянського дипломата академіка Івана Михайлича Майського з інтересом були зустріті читачами.

«Бернард Шоу та інші» — назвав своюигу автор, маючи на увазі зарубіжнихузов радянського народу і його культури.ига складається з десяти окремих нарисів, провідною ідеєю яких є значення культурного співробітництва у нормалізації відсин між державами різних соціальних стем. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції «урядом і в голову неиходило вважати культуру одним з важких елементів загальнодержавної дипло-

матії» (стор. 5), то з появою на міжнародній арені першої в світі держави робітників і селян соціальна роль культури надзвичайно зросла, й вона органічно ввійшла до сфери міжнародних відносин. Автор показує, як гостро стояло питання про культурний обмін між СРСР і країнами капіталу в 20—30-х роках, коли антирадянська пропаганда зображувала більшовиків руйнівниками духовних цінностей. Щоб розвіяти ці наклепи перед народами світу, розповісти їм правду про Радянську країну, було створено Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном, яке мало на меті шляхом безпосередніх контактів переконати трудящих капіталістичних країн у тому, що народи СРСР творять свою, пролетарську культуру, що вони будівники нового, прогресивного, а не руйнівники.

З сторінок рецензованої книги постає важлива і для сучасного міжнародного життя проблема «дипломатія і культура». Від викладу в першому нарисі загальнотео-

ретичних положень І. М. Майський переходить до їх розкриття на конкретних фактах, характеризуючи видатних діячів західної культури. У нарисах «Бернард Шоу», «Герберт Уеллс», «Скульптор Джекоб Епштейн» академік І. М. Майський згадує про свої зустрічі з цими визначними людьми. Хай різна їх роль у розвитку світової культури, але їм властива одна суттєва риса — прихильність до Радянської країни.

Можна погодитись з думкою рецензента даної книги А. Л. Нарочницького (журнал «Новая и новейшая история», 1968, № 3, стор. 158—159) про те, що автор змалював образи Б. Шоу, Г. Уеллса. Але головне у тому, що на відміну від досить великої літератури, присвяченої цим письменникам як митцям, І. М. Майський переконливо показуючи їх як прогресивних діячів світової культури, водночас відзначає внесений ними вклад у розвиток нормальних взаємовідносин між державами з різним соціальним ладом.

Особливе місце посідають спогади про Бернарда Шоу, який з початку першої світової війни, за словами автора, «твердо ввійшов до мого духовного світу і став його постійним мешканцем» (стор. 13). Тут вміщено важливі дані про життя письменника, багато його оригінальних висловлювань. І. М. Майський висвітлює творчий шлях Б. Шоу, характеризує основні етапи творчості, наводить його міркування про розвиток літератури, про специфічність драматургічного мистецтва тощо. Як цікавий факт подає автор з слів письменника згадку про його зустріч з Фрідріхом Енгельсом.

І. М. Майський показує, що Б. Шоу виявляв до Країни Рад палкі почуття симпатії і дружби. В роки громадянської війни та інтервенції він був з тими, хто написав на своєму прапорі: «Руки геть від Росії», неодноразово виступав у пресі на захист Радянського Союзу. У 1932 р. письменник наніс візит послові СРСР у Англії І. М. Майському, а 1935 р. виступив з яскравою промовою в Лондоні на Конгресі миру і дружби з СРСР. Нарис логічно завершується висновком автора спогадів: «Бернард Шоу ставився з великою симпа-

тією до СРСР. Він не завжди нас добре розумів, не в усьому був згодний з нами, однак з перших же днів Жовтневої революції він став на її захист» (стор. 48).

І. М. Майський висвітлює знаменні події в процесі культурного обміну, пише про участь делегації СРСР у святкуванні 310-ї річниці з дня смерті Шекспіра, про виступи радянських танцюристів (1935 р.) у Лондоні і скрипалів на міжнародному конкурсі ім. Ізаї у Брюсселі (1937 р.) тощо. Ці факти переконливо ілюструють основну ідею книги.

У нарисах «Шекспір і радянський прапор», «Радянські митці у Лондоні», «Кабукі» автор розповів про боротьбу за визнання нашої країни і прорив дипломатичної блокади шляхом встановлення культурних взаємин. Дуже важливими у зв'язку з цим є спогади про М. Кольцова — першого зарубіжного кореспондента газети «Правда», який виконував також і дипломатичні обов'язки. Цей нарис містить не лише розповідь про зустрічі з відомим журналістом. Тут є й багато цінних думок про особливу роль радянських журналістів-міжнародників у боротьбі за справу соціалізму й комунізму. В рецензованій праці читач знайде також ряд цікавих відомостей про літературне життя тих часів, співробітництво І. М. Майського з Г. Чичеріним, М. Кольцовим, зустрічі з С. Есенінім, О. Толстим, Б. Лавренєвим та іншими.

Заслугує на увагу те, що автор не обмежується лише описом контактів державних установ, громадських організацій, окремих колективів і діячів. Він переконливо доводить вирішальну роль у міжнародних відносинах широких народних мас. Ознайомившись з спогадами І. М. Майського, читач дізнається, що в перші десятиліття Радянської влади культура була арєю гострих класових зіткнень всередині нашої країни і за її межами.

І зміст книги, й авторський стиль викладу привернуть увагу читача — літературознавця, історика, мистецтвознавця, кожного, кому дорога радянська культура, кожного, хто пишається її здобутками на міжнародній арені.

М. Д. СЕМЕНЧУК

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНИЙ ОГЛЯД-КОНКУРС ПРАЦЬ МОЛОДИХ УЧЕНИХ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

Головним змістом усієї політичної роботи, визначається в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», слід вважати всебічний показ боротьби партії, всього радянського народу за перетворення в життя великих заповітів Леніна, глибоке розкриття значення марксизму-ленінізму для революційних перетворень, історичній ролі В. І. Леніна як великого мислителя, революціонера, засновника Комуністичної партії і першої в світі робітничо-селянської соціалістичної держави, вождя міжнародного комуністичного і робітничого руху; роз'яснення значення марксистсько-ленінського вчення для будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні, розвитку і зміцнення світової соціалістичної системи, світового революційного руху.

Готуючись до відзначення знаменного ювілею, ЦК ВЛКСМ, Президія Академії наук СРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР своєю спільною постановою оголосили проведення Всесоюзного огляду-конкурсу праць молодих учених-суспільствознавців, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Метою конкурсу є широке залучення наукової молоді до виконання завдань, поставлених рішенням ЦК КПРС, до розробки актуальних проблем історії Комуністичної партії Радянського Союзу, марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, політичної економії, історії ВЛКСМ, міжнародного молодіжного руху, комуністичного виховання радянської молоді.

Відповідно до цього, бюро Центрального Комітету ЛКСМУ, Президія АН УРСР і колегія Міністерства вищої та середньої

спеціальної освіти УРСР вирішили провести огляд-конкурс праць молодих учених-суспільствознавців на Україні. Конкурс намічено провести у три тури. Перший тур, який почався у вересні 1968 р. і закінчиться у березні 1969 р., провадиться у вищих учбових закладах, наукових установах, містах і областях. Другий тур, республіканський, підсумки якого будуть підбиті на конференції молодих науковців у Києві, триватиме протягом квітня — червня 1969 р. Третій тур, фіналом якого буде Всесоюзна науково-теоретична конференція молодих учених і викладачів суспільних наук у Москві, відбудеться у січні 1970 р.

Керівництво і контроль за проведенням огляду-конкурсу покладені на республіканський та місцеві (при обкомах, міськкоммах, ЛКСМУ, вузах і науково-дослідних інститутах) оргкомітети, яким доручено визначити умови його проведення, форми й термін звітності місцевих оргкомітетів про підсумки першого туру.

Ректоратам, кафедрам суспільних наук вузів, керівникам наукових установ, комсомольським організаціям республіки доручено провести широку роз'яснювальну роботу, яка сприяла б масовому залученню молоді до участі в конкурсі.

Розробляються заходи щодо відзначення та заохочення переможців конкурсу. Кращі праці учасників конкурсу, матеріали обласних і республіканської наукових конференцій будуть опубліковані у спеціальних збірниках. Хід конкурсу широко висвітлюватимуть республіканська та місцева преса, радіо і телебачення.

В. О. ВАСИЛЬКО

ВСЕСОЮЗНИЙ ЗЛІТ УЧАСНИКІВ ПОХОДУ ПО МІСЦЯХ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ, БОЙОВОЇ ТА ТРУДОВОЇ СЛАВИ

Всесоюзні походи по місцях, овіяних немеркнучою славою батьків, стали справжньою школою масового виховання комсомольців і молоді в дусі безмежної вірності завоюванням Великого Жовтня, справі рідної партії, патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Йдучи шляхами батьків, юнаки і дівчата вчать любити свій народ, Країну Рад, загартовуються не тільки ідейно, але і фізично, набувають нових знань з військово-прикладних видів спорту.

У вересні 1968 р. учасників IV Всесоюз-

ного зльоту вітав Київ. Діяння тих, хто зустрівся на берегах Дніпра, були насичені особливим змістом. Орієнтиром їхнього пошуку стало славне 50-річчя Ленінського комсомолу.

Столиця України радісно вітала кожного делегата зльоту. Ввечері 8-го вересня 1700 учасників походу разом з тисячами молодих киян зібрались на площі Ленінського комсомолу. На зустріч з молоддю прийшли ветерани партії і комсомолу, за-служені люди нашої країни. Серед них —

один з перших командирів Петроградського полку Самаро-Ульянівської залізної дивізії, кавалер семи орденів Леніна та Червоного Прапора, генерал-лейтенант у відставці В. Ю. Васильєв, зачинатель руху ударників Олексій Стаханов, прославлений снайпер Герой Радянського Союзу Людмила Павлюченко та ін.

IV Всесоюзний зліт учасників походу комсомольців і молоді місцями революційної, бойової і трудової слави радянського народу, присвячений 50-річчю Ленінського комсомолу, відкрив секретар ЦК ВЛКСМ О. Ю. Чеснавічус.

Учасників зльоту і його гостей вітали: перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников та перший секретар Київського міськкому КП України О. П. Ботвин.

Від молоді слово мав Герой Радянського Союзу льотчик-космонавт Г. С. Титов. Він запевнив партію, весь радянський народ, що юнь країни з честю пронесе через життя прапор революції.

Урочисте відкриття зльоту перетворилося на хвилюючу демонстрацію беззавітної любові нашої молоді до великої партії Леніна, соціалістичної Батьківщини, її готовності множити революційні, бойові й трудові традиції старших поколінь, внести вагомий вклад у всенародну боротьбу за дострокове виконання п'ятирічки.

В перший день зльоту більшість його делегатів взяла участь у воєнізованій спортивно-туристській естафеті. На підприєм-

ствах і у вузах столиці України відбулися численні вечори-зустрічі учасників з ветеранами партії і комсомолу та молоддю Києва.

Воєнізована гра учасників зльоту і воїнів Червонопрапорного Київського округу — «Мала операція «Дніпро»» ще раз яскраво продемонструвала, що наша молодь впевнено крокує обраною дорогою, що вона не здригнеться і тоді, коли замість навчального пролунає справжній сигнал тривоги, а трудовий десант на Трипільську ДРЕС, здійснений делегатами, став ще одним проявом самовідданої праці радянської молоді.

Кульмінацією IV Всесоюзного зльоту учасників походу по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу став мітинг-маніфестація біля пам'ятника В. І. Леніну. Присутні тепло зустріли появу на трибуні керівників Комуністичної партії і Уряду Радянської України. З словом до молоді звернувся член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест. Делегати прийняли звернення до Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, в якому запевнили, що комсомольці і молодь нашої країни і надалі свято виконуватимуть заповіді великого Леніна, завжди і у всьому наслідуватимуть героїчні традиції партії і народу, кожен день і кожну годину віддаватимуть свою працю і знання, вміння і наполегливість справі побудови комунізму.

А. П. БОВТРУК

ФЕСТИВАЛЬ «ЛЕНІНСЬКА ДРУЖБА НАРОДІВ» НА ЗАКАРПАТТІ

У серпні 1968 р. в містах і селах Закарпатської області проводився фестиваль «Ленінська дружба народів», на який були запрошені радянські й партійні працівники, лектори, діячі науки і культури з усіх союзних республік, а також міст Москви, Ленінграда, Києва та Північно-Осетинської АРСР, з якою змагаються трудящі Закарпаття. Серед почесних гостей були старий комуніст О. Я. Чечковський (РРФСР), який зустрічався з В. І. Леніним, професор М. І. Стурза, науковці Ш. А. Хаптадзе та О. М. Егадзе (Грузинська РСР), естонський історик Ю. Я. Тайро, заступник міністра культури Естонської РСР П. М. Уусман, Герой Радянського Союзу колишня підпільниця М. Б. Осипова з Білорусії, Герой Радянського Союзу член-кореспондент АН Азербайджанської РСР З. М. Буніатов, українські вчені академік АН УРСР Р. В. Чаговець та професор І. М. Мельникова, доктор філософських наук Е. Ю. Юсупов (Узбецька РСР), вчений секретар Академії наук Киргизької РСР К. О. Оторбаєв, відомий вірменський економіст професор М. А. Адонц та інші.

Фестиваль став значною віхою на шляху успішного виконання рішень XXII з'їзду КПРС, квітневого (1968 р.) Пленуму ЦК КПРС у справі виховання трудящих в дусі непорочної дружби радянських народів-братів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, він сприяв піднесенню політичної і трудової активності закарпатців у підготовці гідної зустрічі 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна.

Обласний та районні оргкомітети розробили конкретні плани підготовки до фестивалю в усіх містах, районах області. В день відкриття свята обласні газети, що виходять на українській, російській та угорській мовах надрукували спеціальні сторінки, присвячені фестивалю. Яскраво розповіли про нього обласне радіо та телебачення.

Трудящі обласного центру сердечно вітали гостей з братніх республік. 5—6 серпня учасників фестивалю знайомили з визначними місцями Ужгорода, обласним краєзнавчим музеєм, філармонією, вони вшанували пам'ять воїнів, які полягли в боях за визволення Закарпаття. Гостей

ознайомили з історією Закарпаття, розвитком промисловості, сільського господарства, культури і освіти області, формами й методами інтернаціонального виховання трудящих. Потім посланці братніх республік поклали квіти до підніжжя пам'ятника В. І. Леніну.

6 серпня в ужгородському амфітеатрі зібралось понад 6 тис. трудящих. З доповіддю «Дружба народів Союзу РСР — рушійна сила радянського суспільства» виступив перший секретар Закарпатського обкому КП України Ю. В. Ільницький. Присутніх вітали представники усіх братніх республік. Учасники вечора одностайно прийняли текст вітальної телеграми на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР. У єдиному пориві всі присутні виконали партійний гімн «Інтернаціонал». Вечір закінчився великим тематичним концертом.

Наступного дня учасники фестивалю розподілились на 5 груп і виїхали в райони і міста області. Перебування посланців братніх республік у колгоспах, радгоспах, на підприємствах Закарпаття перетворилося на справжнє свято інтернаціональної дружби. Під час фестивалю в районах проводилися вечори дружби, невимуснені зустрічі та інші заходи, на яких можна було прослухати лекції про історію, культуру та економічні досягнення народів братніх республік, повсюдно були організовані книжкові базари. У кінотеатрах проходили кінофестивалі, демонструвались художні та документальні кінофільми про життя, розвиток економіки, науки і культури союзних

республік, проводилися зустрічі з кіноакторами і режисерами «Мосфільму» та «Білорусьфільму». Протягом 10 днів фестивалю на Закарпатті було показано понад 200 художніх, науково-популярних та документальних кінофільмів, які переглянуло близько 400 тис. чоловік.

15 серпня учасники фестивалю повернулися до обласного центру. У своїх виступах на зустрічі з членами бюро обласного комітету КП України гості високо оцінили ініціативу обкому, правління обласної організації товариства «Знання» по організації фестивалю «Ленінська дружба народів», дякували закарпатцям за гостинність. Учасник фестивалю І. П. Бабалашвілі (Грузинська РСР) відмітив: «Ми дуже багато зустрічалися з людьми. Але не було такого випадку, щоб зал, де проводилися зустрічі чи вечори, не був повним. А в Тячівському районі зал не зміг вмістити всіх бажаючих. Люди стояли у фойє, біля відкритих дверей. Всі хотіли з нами зустрітись і послухати нас». На закінчення І. П. Бабалашвілі заявив: «Ми ще раз переконалися в тому, що ленінська дружба народів міцніє з року в рік. Ми від'їжджаємо додому з невимовним почуттям любові і братерства, які з новою силою спалахнули в наших серцях у ці незабутні дні». Під час обміну думками гості підкреслили, що такі фестивалі необхідно проводити в усіх республіках.

На згадку про перебування на Закарпатті гостям були вручені грамоти та пам'ятні подарунки.

С. Б., І. Б.

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА У ПЛАНАХ «НАУКОВОЇ ДУМКИ»

В планах видавництва «Наукова думка» на 1969 рік значне місце посідають праці українських істориків. Чимало їх книг стануть у пригоді професорсько-викладацькому складу, аспірантам і студентам вузів, вчителям середніх шкіл, археологам, нумізматам, працівникам музеїв і архівів, а також партійному та радянському активу, пропагандистам і широким колам читачів.

«Історіографічні дослідження в Українській РСР» — так називається другий випуск збірника матеріалів під редакцією доктора історичних наук Ф. П. Шевченка, який охоплює історіографічні проблеми від найдавніших часів до наших днів. У книзі висвітлюється історіографія найважливіших періодів в історії України. У статтях порушується ряд методологічних питань історіографії, розглядаються важливі проблеми історії робітничого класу і селянства, досліджуються актуальні питання Жовтневої революції й громадянської війни, розкривається ряд важливих, досі не досліджених проблем.

У четвертому випуску міжвідомчого збірника — «Історичні джерела та

їх використання» (відповідальний редактор Ф. П. Шевченко) будуть надруковані статті й повідомлення з архівознавства, джерелознавства, історичної географії, топоніміки, сфрагістики, емблематики, філігранології та нумізматики. Велика увага приділена джерелознавству різних періодів історії.

Під редакцією доктора історичних наук В. А. Дядиценка вийдуть «Нариси з історії історичної науки на Україні за доби феодалізму», де з позицій марксизму-ленінізму подано розвиток історичних знань на Україні, включаючи й західноукраїнські землі, від найдавніших часів до кінця XVIII ст. У книзі головна увага приділяється ідейно-політичному змісту досліджуваних творів, розглядається історіографічне значення церковно-полемічної літератури, пам'яток суспільно-політичної думки. Вперше дається аналіз давньоруського і українського фольклору, що відбиває історичні погляди народу.

Ілюстрована монографія В. І. Бідізля «Латенська культура на Закарпатті» вийде в світ у четвертому квар-

талі. Вона написана на матеріалах археологічних і письмових джерел, свідчень античних істориків і географів. В монографії вперше у вітчизняній літературі всебічно висвітлюється історія племен північно-східної частини Карпатського басейну — основного населення Закарпаття в кінці першого тисячоліття до нашої ери.

Буде видано монографію В. Н. Даниленка «Неолит України», в якій висвітлюється вивчення цієї проблеми, даються історико-археологічні характеристики основних неолітичних культур України. У збірнику «Слов'яно-руські старожитності» вміщено матеріали й дослідження з археології лісостепової смуги Східної Європи від початку нашої ери до часів Київської Русі включно. Велике місце відводиться питанням етногенезу стародавніх слов'ян, соціально-економічним дослідженням, а також етно-культурним зв'язкам слов'янського населення з сусідами. Ряд статей присвячено історії землеробства, ремесла, матеріальній і духовній культурі, руському містобудуванню.

Великий інтерес для широкого кола читачів, які цікавляться культурою і побутом українського народу, буде книга «Українці» під редакцією доктора історичних наук К. Г. Гуслистого. Це праця про український народ, історію його матеріальної та духовної культури, побут від сивої давнини і до наших днів. В книзі показано властиві українцям заняття, основні галузі господарства, промисли, техніка виробництва, житло, одяг, обряди, звичаї, художня творчість та ін. Простежено культурно-побутову спільність українців, росіян і білорусів, що сягає своїм корінням до часів Київської Русі, а також паростки нового комуністичного в культурі і побуті українського народу. Книга, обсягом 80 друк. аркушів, багато ілюстрована і виходить вперше на Україні.

«Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» під редакцією кандидата історичних наук І. Л. Бутича вийде в світ у другому кварталі. Це збірник документів (універсали, звернення, укази, повідомлення, рапорти тощо) за 1717—1775 рр., в яких висвітлюється гайдамацький рух на території України. Значна кількість матеріалів стосується повстання 1768 р. Документи збірника розкривають характер і соціальну природу гайдамацького руху як одного з етапів антифеодальної боротьби, показують зв'язок цього руху з антифеодальними виступами в Польщі, Росії, Білорусії, Молдавії.

«Все для фронту! Все для перемоги!» — це книга про патріотичний рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Написана на численних архівних і друкованих матеріалах, вона в узагальненому вигляді показує бойовий і трудовий внесок українського народу в перемогу Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками.

Монографія Ю. П. Лаврова «В аван-

гарді революційної боротьби» висвітлює історію робітників-металістів України в кінці XIX — на початку XX ст. Основну увагу автор приділяє зростанню класової свідомості та зміцненню пролетарської солідарності робітників-металістів, зародженню й розвитку в їх середовищі соціал-демократичного руху, виникненню перших революційних робітничих організацій.

У книзі О. Б. Слущького «Робітничий клас України в період завершення будівництва соціалізму й розгортаного будівництва комунізму (1951—1965 рр.)» на великому фактичному матеріалі, значна частина якого вперше вводить в науковий обіг, показано трудовий подвиг робітничого класу УРСР, його боротьбу за здійснення п'ятої п'ятирічки і плану розвитку народного господарства на 1959—1965 рр. Автор широко висвітлює соціалістичне змагання, рух бригад і ударників комуністичної праці, показує форми участі робітничого класу України в суспільно-політичному житті, досягнення у підвищенні матеріального добробуту робітничого класу УРСР.

Монографія П. П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» являє собою першу в радянській історіографії спробу зведення розрізнених матеріалів, джерел і досліджень з історичної топографії стародавнього Києва, які є в розпорядженні сучасної історичної науки.

Українсько-вірменським зв'язкам у XVII ст. присвячено збірник за редакцією О. С. Сизоненка, до якого включено досі не вивчені документи про дружні зв'язки українського і вірменського народів.

У збірнику статей «Під впливом ідей Великого Жовтня» (відповідальний редактор доктор історичних наук В. І. Клоков), підготовленому науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР та викладачами вищих навчальних закладів республіки, досліджуються проблеми революційного й національно-визвольного руху, що розгорнувся в 1917—1923 рр. під впливом Великого Жовтня. Значне місце приділено питанням історіографії, відносинам молоді Радянської республіки з окремими зарубіжними країнами в перші післяжовтневі роки, викриттю фальсифікацій буржуазних ідеологів.

Монографія І. М. Кулінича «Українсько-німецькі історичні зв'язки» вперше в історичній літературі на основі архівних і опублікованих джерел висвітлює економічні, політичні та культурні взаємозв'язки українського і німецького народів.

Окремий розділ присвячено участі німецьких інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні в роки громадянської війни. У книзі висвітлюється спільна боротьба українського народу та німецьких антифашистів проти гітлеризму й війни, за мир і дружбу, за нову, демократичну Німеччину.

«Україна на міжнародній арені (1945—1949 рр.)» — так називаєть-

ся книга кандидата історичних наук Л. О. Лещенка, в якій широко висвітлюється активна участь УРСР у міжнародному житті в період становлення світової соціалістичної системи. Показується плідотворна діяльність УРСР в ООН по викриттю палів війни, її конструктивні пропозиції щодо роззброєння, заборони атомної зброї тощо. Особлива увага приділена вкладові Радянської України у зміцненні соціалістичної співдружності. Автор також викриває підливну діяльність українських буржуазних націоналістів як агентів імперіалізму.

Монографія Г. Г. Зибіної «Шлях Іраку до незалежності» присвячена одній з актуальних проблем сучасної історії народів Арабського Сходу — боротьбі арабського народу за свою свободу і незалежність. На основі радянських, а також зарубіжних (в основному арабських та англійських) джерел показана героїчна боротьба іракського народу проти колоніаль-

ного ярма, за національну незалежність і соціальний прогрес.

За редакцією доктора історичних наук А. М. Шлепакова готується до друку монографія «Американські профспілки й питання зовнішньої політики США (1960 — 1968 рр.)», в якій досліджується ставлення організованого робітничого руху США до проблем війни і миру, роззброєння, мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, до війни у В'єтнамі, розглядаються основні тенденції політики правої профбюрократії в міжнародних питаннях. Особливе місце відводиться програмі Комуністичної партії США, її боротьбі за мир, проти політики агресії.

1969 р. вийде у світ четвертий, останній том «Історії вітчизняної математики» за редакцією академіка АН УРСР І. З. Штокала та ряд інших книг з історії.

П. М. ДРАЛЮК

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ П. Т. ТРОНЬКОМ

27 вересня цього року на засіданні Вченої Ради Академії суспільних наук при ЦК КППС у Москві відбувся прилюдний захист докторської дисертації на тему: «Трудящі України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»

Автор вказаної праці П. Т. Тронько — заступник голови Ради Міністрів УРСР — у своєму вступному слові чітко розкрив зміст і спрямованість наукового дослідження, показавши на великому історичному матеріалі безсмертний патріотизм нашого народу, комсомолу, молоді, що боролися з озвірілим фашизмом.

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук, член-кореспондент Академії наук СРСР О. М. Самсонов, доктор історичних наук, член-кореспондент Академії наук, заслужений діяч науки М. І. Супруненко, генерал-майор, доктор історичних наук В. А. Мацуленко.

В обговоренні взяли участь академік І. І. Мінц, доктор історичних наук, професор МГУ С. Ф. Наїда, доктор істо-

ричних наук О. А. Бородин, доктор історичних наук М. В. Рубан.

Крім того були зачитані схвальні відзиви доктора історичних наук, члена-кореспондента Академії наук БРСР І. С. Кравченка, Інституту історії Академії наук Грузинської РСР та ін.

Всебічний аналіз роботи П. Т. Тронька дав право відомим ученим, офіційним і неофіційним опонентам прийти до одностайного висновку про актуальність теми докторської дисертації, високий рівень її науково-ідейного викладу, широту дослідження, змістовність і чіткість узагальнень; вона вносить нове в розвиток історичної науки і послужить корисним посібником у практичній діяльності широкого кола працівників ідеологічного фронту, викладачів вузів, вчителів, пропагандистів.

Вчена Рада одногослосно прийняла постанову присвоїти П. Т. Троньку вчений ступінь доктора історичних наук.

Т. Д. БОНДАР

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1968 р.

№ журналу

Бойовий авангард українського народу

6

СТАТТІ

Безкоровайна Г. Т.— Боротьба В. І. Леніна за мир у період першої світової війни	9
Білодід О. І.— Про переклад творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову	7
Бойко І. Д.— До питання про державність українського народу в період феодалізму	8
Ганжа І. Х.— Колгоспні з'їзди на Україні	10
Гуржій І. О.— Ф. Енгельс про найважливіші питання історії України	10
Замковий П. В.— До 50-річчя II з'їзду КП(б)У	10
Ігнатенко І. М. (Мінськ)— Півстоліття ленінським шляхом (До 50-річчя БРСР і Компартії Білорусії)	12
Кілунов А. Ф.— Деякі питання методології історії у світлі ідеологічної боротьби	3
Лещенко М. Н.— Класова боротьба в українському селі в 1900—1901 рр.	11
Маланчук В. Ю.— Суспільні науки на службі комунізму	2
Назаренко І. Д.— Боротьба Карла Маркса за створення пролетарської партії	7
Петренко В. С.— Зростання політичної активності колгоспного селянства України (1951—1967 рр.)	7
Петренко В. С., Шевченко Л. А.— Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури українського села (1959—1968 рр.)	11
Пількевич С. Д.— 50 років архівного будівництва в УРСР	6
Ремер Клаус (НДР), Бах Петер (НДР)— Політика німецького імпералізму щодо України в першій світовій війні	8
Саженьюк С. Н., Кравчук М. І.— Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни	8
Сахарчук І. М. (Львів)— Боротьба КПЗУ проти буржуазного націоналізму (1929—1933 рр.)	11
Тронько П. Т.— Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні	1
Фогль Гансхоен (НДР)— П'ятдесята річниця заснування Комуністичної партії Німеччини	12
Чирко В. А.— Крах ідеології та політики націоналістичної партії укалістів	12
Шевченко Ф. П.— Соціалістична революція та історична наука	4
Шевченко Ф. П.— Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні	9
Шевчук Г. М.— Етапи розвитку української радянської культури	5

До 150-річчя з дня народження К. Маркса *

Аббасов А. М. (Миргород)— І. Ф. Фесенко — пропагандист марксизму	4
Злупко С. М. (Львів)— Вплив марксизму на поширення революційно-демократичних ідей на західноукраїнських землях	5
Коваленко Л. А. (Кам'янець-Подільський)— Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму	4
Котляр М. Ф.— Історія народів СРСР у «хронологічних виписках» К. Маркса	4
Санцевич А. В.— К. Маркс про відображення пресою історичної дійсності	5
Сарбей В. Г.— Матеріалістичне розуміння історії — наукове відкриття К. Маркса	4
Скаба А. Д.— Карл Маркс та історичний процес	5
Храковський Й. Н. (Луцьк)— З історії дослідження теоретичної спадщини К. Маркса в УРСР	5
Шморгун П. М.— Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні	4

* Зірочки біля підбірок свідчать, що це питання висвітлено також в інших матеріалах журналу.

*Назустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна **

Молостов В. А.— Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918—серпень 1919 рр.)	4
Нагорна Л. П.— В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції	4
Ярмиш Ф. А. (Дніпропетровськ) — Пропаганда ленінського кооперативного плану на Україні в 1923—1924 рр.	4
Ярошенко А. Д.— В. І. Ленін і революційний рух на Буковині в дожовтневий період	4

*До 50-річчя Комуністичної партії України **

Бачинський П. П.— У боротьбі за здійснення ленінської національної політики	6
Денисенко П. І.— З історії партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни	6
Коломійченко І. І.— Комуністична партія України на чолі боротьби за соціалізм	6
Шерстюк Ф. Ю.— Перший з'їзд КП(б)У та його значення	6

До 50-річчя Радянської Армії

Ленчик Г. Ф. (Кадіївка) — Профспілки України — активні помічники Комуністичної партії в формуванні Червоної Армії (1918—1920 рр.)	2
Пиха Д. Д.— Участь Червоної Армії в соціалістичному будівництві на Україні	2
Резніков Г. Т. (Харків) — Посилення зв'язків Радянської Армії та флоту з народом (1961—1965 рр.)	2
Серебрянников В. В.— Партія та народ у боротьбі за зміцнення Радянських Збройних Сил	2

*До 50-річчя комсомолу **

Бабко Ю. В.— Славний шлях ленінського комсомолу	10
Кашуба Л. О. (Одеса) — Діяльність ЛКСМУ по трудовому вихованню сільської молоді	10
Сидаченко А. Д. (Комунарськ) — Комсомол України і ленінський призов	10

Методологія та методика історичних досліджень

Пушкар'єв Л. М. (Москва) — Види письмових історичних джерел	10
---	----

З історії розвитку історичної науки в УРСР

Кугот А. А.— Дослідження з історії української радянської культури	1
Лось Ф. Є., Сарбей В. Г.— Основні етапи розвитку історичної науки на Україні	1
Сороковська С. В. — Розвиток історичної бібліографії в Українській РСР	1

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

Бондаренко І. М.— К. Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату	11
Іванов-Потьомкін І. М.— Діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні	12
Ісаєнко Ж. І.— Великий Жовтень — початок нового етапу в розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху	2
Костриба П. М.— Велика Жовтнева соціалістична революція — початок епохи переходу від капіталізму до соціалізму	1

*З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів **

Бондар В. П. (Костянтинівка Донецької області) — Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках	6
Козибаєв М. К. (Алма-Ата) — Зміцнення братерської дружби українського та казахського народів у 1941—1945 рр.	6
Кудрицький А. В.— Трудова українська еміграція і французький рух Опору	6
Гобіаш Юліан (Польща) — Василь Войченко — партизанський командир у Польщі	6

До 120-річчя революції 1848 р.

- Барабой А. З.—В. І. Ленін і використання досвіду революції 1848—1849 рр. 3
 Злупко С. М. (*Львів*)—Соціально-економічні проблеми визвольного руху на західноукраїнських землях (1848 р.) 3
 Сергієнко Г. Я.—Відгомін революції 1848 р. в суспільно-політичному житті України 3
 Шестопад М. М.—Участь К. Маркса й Ф. Енгельса в революції 1848—1849 рр. 3

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Апанович О. М.—Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. 5
 Бабко Ю. В.—Ідеологічна робота КП(б)У в роки другої п'ятирічки 2
 Белік М. В.—Робота партійних організацій України у підготовці робітничих кадрів для металургійної промисловості (1959—1965 рр.) 11
 Белякевич І. І. (*Львів*)—Польські інтернаціоналісти в боротьбі проти корніловського заколоту 1917 р. 5
 Голін Е. М.—Історико-економічні вигадки і фальшиві пророцтва «остфоршунгу» 12
 Горбул О. Д. (*Одеса*)—Інтернаціональне виховання працівників морського флоту в роки семирічки 12
 Грищенко М. М.—Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України 7
 Гулевич В. Н.—Революційні традиції боротьби німецького народу проти мілітаризму та війни 1
 Гуржій І. О., Кулаковський В. М. (*с. Лишня Київської області*)—Визначення подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини) 7
 Гуревич Х. С. (*Москва*)—Про ідейну спрямованість «Південно-російського робітничого союзу» в Києві (1880—1881 рр.) 3
 Денисовець П. М. (*Полтава*)—Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921—1929 рр.) 1
 Дишлевий П. С. (*Полтава*)—Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941—1944 рр.) 3
 Злупко С. М. (*Львів*)—До питання про зв'язки Буковини з Наддніпрянською Україною та Галичиною (друга половина XIX—початок XX ст.) 11
 Знаменська М. В.—Зв'язки громадськості УРСР з трудящими зарубіжних соціалістичних країн 10
 Золотухін А. С. (*Одеса*)—Преса України та зміцнення єдності народу й армії (1961—1967 рр.) 6
 Іванов Нікола (*Болгарія*)—Боротьба болгарських комуністів у парламенті за мир і дружбу з СРСР на початку 30-х років 1
 Кабузан В. М. (*Москва*)—Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX ст. 8
 Калениченко П. М.—Ради робітничих депутатів у Польщі на заключному етапі (1919 р.) 12
 Калакура Я. С. (*Івано-Франківськ*)—З діяльності парторганізацій України по розгортанню соціалістичного змагання в 1959—1965 рр. 6
 Карлов О. О.—До історії державності молдавського народу 9
 Катренко А. М.—Про народовольський рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.) 10
 Кисілевський О. М.—Робота політвідділів залізничного транспорту УРСР в 1946—1950 рр. 4
 Кифорак В. Ф., Черненко Г. Т.—З історії розвитку наукової організації праці на Україні 10
 Кізченко В. І.—Про культурно-освітню роботу серед робітників України наприкінці XIX—на початку XX ст. 4
 Ладивір І. І.—Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни 3
 Лемешук М. М.—Зародження перших комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті 7
 Лещенко Н. М.—З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917—1920 рр.) 1
 Лисенко О. Я.—М. Драгоманов про історичний прогрес 11
 Мітев Йоню (*Болгарія*)—Болгарська національна революція та її відгомін у Європі 8
 Нікольников Г. Л.—Листопадова революція 1918 р. в Німеччині і крах окупаційної політики на Україні 12

Підпригоршук Я. В.—Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР з трудящими зарубіжних країн (1951—1955 рр.)	3
Підпригоршук Я. В.—Джерела й форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки	11
Пікус М. М. (Москва)—Землероби — безпосередні виробники на дарованих землях Аполлонії (За папірусами з архіву Зенона)	4
Рубцов Г. О.—Боротьба більшовиків України за солдатські маси (1907—1910 рр.)	8
Случевська С. Я.—До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.)	1
Терехов Ф. П. (Біла Церква)—Про роль контрольних органів КП(б)У в зміцненні єдності партії (1926—1928 рр.)	1
Трубайчук А. Ф.—Опитування громадської думки і парламентські вибори в Англії	2
Федоров Г. Т.—Діяльність партійних організацій України по зміцненню об'єднано-масової роботи серед трудящих республіки	11
Фомін Ю. Ю.—Українські добровільці в сербсько-турецькій війні 1876 р.	3
Цвілюк С. А. (Одеса)—Листівки і прокламації одеського більшовицького підпілля та їх роль у розкладі військ інтервентів на півдні України (1918—квітень 1919 рр.)	7
Шовконяс І. Г.—Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту на території Української РСР	3
Шумейко І. М. (Івано-Франківськ)—Комуністична спілка молоді Західної України та розвиток антифашистського молодіжного руху в 1934—1935 рр. (до VII конгресу Комінтерну)	8
Щурат С. В. (Львів)—Про зв'язки Т. Падури з декабристами	11
Якимчук А. С. (Ровно)—Боротьба КП України за розвиток зрошуваного землеробства в республіці (1959—1965 рр.)	9

Назустріч 50-річчю Компартії України *

Данилюк М. З.—КП України — організатор взаємодопомоги трудящих міста і села в 1943—1945 рр.	5
Кожукало І. П.—Розвиток ленінських норм партійного життя і принципів керівництва в діяльності КП України (1964—1968 рр.)	5
Сторожук В. Р.—Діяльність КП України по політичному вихованню комуністів у відбудовний період	5

До 70-річчя Першого з'їзду РСДРП

Булкіна В. П.—Участь київських марксистів у підготовці Першого з'їзду РСДРП	2
Трояновський О. П. (Ленінград)—З історії розробки інтернаціональних принципів побудови нашої партії	2
Юрченко О. Т.—В. І. Ленін і Перший з'їзд РСДРП	2

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

Кірюшин К. А. (Львів)—Співробітництво українського та білоруського народів (1959—1965 рр.)	8
Курлеубаєв С. (Караганда)—Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Караганди в період створення третьої вугільної бази СРСР	8
Лисенко В. Г. (Черкаси)—Зміцнення економічного та культурного співробітництва українського та молдавського народів у 1959—1965 рр.	9
Перцігер І. Б. (Чирчик)—З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії	8
Філіпенко Д. М., Карцев О. С.—Економічні зв'язки Української РСР з країнами Близького та Середнього Сходу (1946—1967 рр.)	9

З історії зв'язків слов'янських народів

Гольдін Ф. Л. (Одеса)—З історії російсько-українсько-болгарських зв'язків	7
Дзира Я. І.—Сучасна чехословацька історіографія про український народ	7
Жеков Іван (Болгарія)—Дмитро Благоев і Радянська Росія	7
Лозинський І. М. (Львів)—Стефан Руданський — популяризатор діалектичного та історичного матеріалізму	7

З історії Буковини *

Малишко В. М. (Чернівці)—Революційна газета «Громада»	9
Холєвчук В. М. (Гвіздець Івано-Франківської області)—Розвиток культури Радянської Буковини в 1959—1965 рр.	9

З історії Закарпаття *

- Ганчин В. Ю. (*Ужгород*) — Становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини (1919—1920 рр.) 10
- Генсьорський А. І. (*Львів*) — До походження закарпатських русинів 10
- Макара М. П. (*Ужгород*) — Компартія Закарпатської України в боротьбі за інтернаціональне згуртування трудящих (жовтень 1944 — січень 1946 рр.) 10

До 200-річчя народного повстання 1768 р. *

- Грабовецький В. В. (*Львів*) — Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях 6
- Храбан Г. Ю. (*Умань*) — З історії гайдамаччини 6

До 100-річчя з дня народження О. М. Горького

- Гутянський С. К. — О. М. Горький і Україна 3
- Дубина Л. В. — Вплив О. М. Горького на робітничий рух 3

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Ісаєвич Я. Д. (*Львів*) — Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму 12
- Панашенко В. В. — До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. 12
- Пономаренко М. Ф. (*Золотоноша, Черкаської області*) — Ономастичні відомості в «Історії міст і сіл Української РСР» 12

ЗАМІТКИ

- Алтуєв В. М. (*Полтава*) — З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.) 2
- Байдак В. Ф. (*Тернопіль*) — Про результати соціологічного дослідження громадської активності трудящих на підприємствах Тернополя 6
- Бачинський В. М. (*Ровно*) — Піклування партії про поліпшення добробуту трудящих України за рахунок суспільних фондів споживання (1959—1965 рр.) 10
- Бевзо О. А. — Феодосій Сафонович та його «Кройника» 8
- Безтака П. М. (*Кіровоград*) — Участь робітників кіровоградського заводу «Червона зірка» в соціалістичній перебудові села 5
- Богун Г. Г. (с. *Бистрик Житомирської області*) — Про походження назви і виникнення міста Бердичів 5
- Босий С. В. (*Харків*) — Страйкова боротьба батраків у куркульських господарствах України в 1929 р. 4
- Братанчук І. І. (*Ленінград*) — Паростки соціалізму в польському селі 11
- Брезкун М. Д. (*Черніїв*) — Чернігівські ходаки до В. І. Леніна 4
- Бугаєвич І. В. (*Херсон*) — Філокартія як допоміжна історична дисципліна 1
- Вербило О. М. — Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни 6
- Висоцький С. О. — Нові знахідки давньоруських граффіті 5
- Вітрук Л. Д. — Трудовий подвиг робітниць України в роки першої п'ятирічки 3
- Воляннюк М. М. (*Львів*), Дудикевич Б. К. (*Львів*) — Про перше українське видання праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» 5
- Гаврюк П. А. — Про двох соратників Г. І. Котовського 2
- Горбик В. О. — Місце цехових старост в англійському робітничому русі 3
- Горбик В. О. — З історії наступу монополій на інтереси робітничого класу в Англії 7
- Горішній П. А. — Зарубіжні зв'язки українських учених 7
- Горобей А. І., Новиков В. В. (*Москва*) — Ілліч у Костіно 4
- Горякіна В. С. (*Сімферополь*) — З історії партійних організацій Криму (1905—1907 рр.) 3
- Долматова Н. М. (*Севастополь*) — Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941—1942 рр. 3
- Доманк А. С. (*Москва*) — Шепетівське підпілля в боротьбі проти загарбників (липень 1941 — лютий 1944 рр.) 8
- Драк М. М. (*Львів*) — Розвиток руху винахідників і раціоналізаторів на підприємствах Львівщини (1959—1965 рр.) 10
- Євтушенко А. П. — Антирелігійна пропаганда ленінської «Іскри» 4
- Зайцев В. М. — Про вступ Туреччини в першу світову війну 9
- Зибіна Г. Г. — До питання про події 1956—1958 рр. на Арабському Сході 8
- Індутна Н. Є. — З історії діяльності українського відділення Товариства радянсько-польської дружби 5
- Каменева В. О. — З історії енергетики Житомира до 1917 р. 6
- Карпачов А. М. (*Мінськ*) — Міста і містечка Білорусії у другій половині XVIII ст. 9

Кириченко В. П.— До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»	7
Киценко М. П. (<i>Запоріжжя</i>) — Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва	8
Коваленко О. М. — Перші народні пересувні виставки В. К. Розвадовського на Україні (1904—1906 рр.)	10
Козаченко С. В. — Деякі відомості з історії розвитку Нікопольського марганцеворудного басейну	10
Котляр М. Ф. — Шукачі скарбів (легенди і дійсність)	1,2
Кругляк Б. А. (<i>Житомир</i>) — Документи про поширення ідей французької революції серед молоді на Волині	8
Кульчицький С. В. — Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України	9
Левінська С. Й. — Архівна справа про діяльність Шимона Конарського на Україні та поезії Юліуша Словацького	1
Лісовий І. А. (<i>Запоріжжя</i>) — Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському	11
Лозова Е. І. — Про участь міських і селищних Рад України в культурному будівництві (1926—1929 рр.)	2
Любаров П. Я. (<i>Одеса</i>) — Ставлення III Державної думи до шахтарів Донбасу	11
Мартиненко А. К. — Революція 1905—1907 рр. та російсько-болгарські дипломатичні відносини	11
Матвішин Я. О. — Сторінка з історії українсько-польських наукових зв'язків XV ст.	12
Марценюк Н. Я. (<i>Чернігів</i>) — З досвіду комнезамів Чернігівщини по створенню сільськогосподарських артіль і комун у 1921—1925 рр.	2
Нестерова Е. Д. (<i>Ленінград</i>) — З історії українського керамічного виробництва XIX ст.	5
Павелко В. У. — З. Р. Неєдлі — друг радянського народу	3
Паламарчук М. Г. (<i>Харків</i>) — Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України	8
Паравійчук А. Г. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Видатний історик Поділля	9
Пахмурний П. М. (<i>Алма-Ата</i>) — Сини України в боротьбі за владу Рад у Казахстані	1
Перковський А. Л. — Українське населення в 60—70 роках XVIII ст.	1
Плющ М. Р. — Про піднесення трудової активності робітничого класу України в 1926—1929 рр.	7
Полек В. Т. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Бібліографії істориків України	8
Приміський Ф. Д. — Роль газети «Правда» в розгортанні соціалістичного змагання на селі в 1929 р.	5
Розмарин З. М. (<i>Полонне Хмельницької області</i>) — Тисячолітнє місто	11
Савчук А. П. — З найдавнішої історії Київщини	9
Сороковська С. В. — Нові бібліографічні видання на тему: «В. І. Ленін і Україна»	4
Стожок М. П. (<i>Кролевець</i>) — Створення партійних організацій у полках Другої Української радянської дивізії	2
Супрун Д. М. — Промисловий розвиток Ужгорода в роки семирічки	3
Ткачова Л. І. — Допомога Радянської Армії трудящим УРСР у відбудові народного господарства (1943—1945 рр.)	9
Фоменко В. Г. (<i>Запоріжжя</i>) — Ріки та протоки Великої плавні запорізької	7
Фрейліхер Д. Я. (<i>Харків</i>) — Комуністичні суботники на залізницях України під час боротьби з Врангелем	7
Хворостянов О. Ф. (<i>Донецьк</i>) — Комуністичний вексель	8
Хоменко В. Я. (<i>Біла Церква</i>) — Про перебування А. В. Луначарського на Україні (1920 р.)	4
Хробак Г. І. (<i>Львів</i>) — Про торгівлю жінками в Галичині наприкінці XIX ст. — на початку XX ст.	3
Червінкін-Корольов І. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — До питання про роль Паризької конференції в окупації Східної Галичини буржуазною Польщею в 1919 р.	11
Черниш О. П. (<i>Львів</i>) — Основні наслідки археологічного вивчення території західних областей УРСР за роки Радянської влади	2
Черниш О. П. (<i>Львів</i>) — Основні підсумки досліджень палеоліту Подністрів'я	11
Штернберг Я. І. (<i>Ужгород</i>) — Перший популяризатор К. Маркса в Угорщині	4
Шуляк О. С. (<i>Мелітополь</i>) — Підвищення кваліфікації керівних сільськогосподарських кадрів у роки семирічки	12
Щербаков О. І. (<i>Новосибірськ</i>), Батурін Ф. А. (<i>Новосибірськ</i>) — З історії створення Новосибірського наукового центру	11

- Ямкова З. І. (*Комунарськ*) — Керівництво партійних організацій Донбасу впровадженням досягнень науки у виробництво (1959—1965 рр.) . . . 5

Вірні сини Комуністичної партії

- Гостев І. Ю. — Більшовицький комісар М. К. Блуашвілі . . . 8
Ковальова О. О. (*Москва*) — Боець ленінської партії І. Л. Булат . . . 8
Мірошников І. Я. (*Харків*) — Секретар підпільного обкому партії І. І. Бакулін . . . 8

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Боровой С. Я. (*Одеса*) — До хронології історії гайдамаччини . . . 10
Варварцев М. М. — Про перші кроки революційної діяльності Ю. Д. Мельникова в Києві . . . 10
Варгатюк П. Л. (*Кривий Ріг*) — Про неточності в одній рецензії . . . 2
Варгатюк П. Л. (*Кривий Ріг*) — Про назву першої соціал-демократичної організації в Миколаєві . . . 4
Михайлов О. О. — Ще раз про етапи розвитку української радянської культури . . . 11
Наумчук С. М. (*Львів*) — З приводу замітки Г. Г. Богуна про походження назви м. Бердичів . . . 11
Поппе Анджей (*Польща*) — Граффіті й дата спорудження Софії Київської . . . 9
Черненко А. М. (*Дрогобич*) — З приводу рецензії В. І. Векслера . . . 1
Юрченко О. Т. — Кілька зауважень з приводу статті «В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський» . . . 1

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Артеменко І. Т. (*Кіровоград*) — Боротьба за визволення Кіровоградщини від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р. — березні 1944 р. . . 9
Білецький Б. Ф. (*Чернівці*) — Електрифікація сільського господарства на Україні в 1952—1959 рр. . . 7
Богайчук В. І. (*Тернопіль*) — Радянське будівництво на Тернопільщині в 1920 р. . . 4
Божок І. Г. — Шефська допомога робітничого класу України трудівникам сільського господарства (1946—1950 рр.) . . . 2
Василенко В. К. (*Вінниця*) — Масово-політична робота на промислових підприємствах Поділля (1961—1965 рр.) . . . 3
Васильєв І. І. — Трудовий подвиг шахтарів Підмосков'я в роки Великої Вітчизняної війни . . . 6
Вдовик О. З. — Поширення передового досвіду серед металургів України (1961—1966 рр.) . . . 6
Великолуг М. І. — Зміцнення економічних основ зближення народів СРСР у процесі будівництва комунізму . . . 7
Делеган В. В. (*Ужгород*) — Комуністичний молодіжний рух на Закарпатті в 1924—1929 рр. . . 8
Драчук В. С. — Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни . . . 10
Дяченко П. Г. (*Луганськ*) — Зміцнення парторганізацій підприємств вугільної промисловості Донбасу (1956—1959 рр.) . . . 10
Заброда І. М. (*Виноградів Закарпатської області*) — Про діяльність позаштатних комісій Закарпатської області . . . 4
Ленчик Г. Ф. (*Кадіївка*) — Посилення впливу більшовиків у профспілках України в 1918—1920 рр. . . 8
Майстренко В. Ф. (*Одеса*) — Про робітничий контроль у промисловості Одеси . . . 7
Матюхін В. Н. (*Донецьк*) — Про деякі питання агітаційно-масової та пропагандистської роботи в селах Донбасу в 1953—1958 рр. . . 9
Михайлюк В. С. (*Одеса*) — З історії партійного керівництва ЛКСМУ в 1928—1932 рр. . . 12
Орехов М. Д. (*Одеса*) — Участь робітників України в органах контролю в перші роки будівництва соціалізму . . . 8
Островський Г. С. — Шефство комсомолу України над будовами електроенергетики (1958—1961 рр.) . . . 10
Печериця І. І. (*Миколаїв*) — Боротьба більшовиків Півдня України за згуртування бідняцько-середняцьких мас (1918—1920 рр.) . . . 8
Плахотнюк С. Д. (*Гайсин Вінницької області*) — Селянський рух на Поділлі в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.) . . . 5

Плахотнюк С. Д. (<i>Гайсин Вінницької області</i>) — Аграрні відносини на Поділлі напередодні жовтня 1917 р.	11
Плющ М. Р. — Агітаційно-масова робота КП(б)У серед робітничого класу в період між XIV та XV з'їздами партії	11
Поночовний М. І. — Компартия України — організатор шефської допомоги міста селу (1959—1965 рр.)	4
Роїк В. Г. — Діяльність КП України по організаційному зміцненню комсомолу в 1925—1930 рр.	6
Суровий А. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Діяльність КП(б)У по створенню профспілки сільськогосподарських робітників (1919—1920 рр.)	12
Ткачук І. Х. (<i>Хмельницький</i>) — Діяльність парторганізацій України по піднесенню культурно-освітньої роботи серед колгоспників (1959—1965 рр.)	2
Уперенко М. О. (<i>Одеса</i>) — До історії машинобудування на Півдні України в роки першої п'ятирічки	5
Христенко Л. А. (<i>Полтава</i>) — Участь громадськості Полтавщини у виконанні завдань семирічки в сільському господарстві	10
Цебренько М. Г. (<i>Миколаїв</i>) — Діяльність парторганізацій Півдня України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу (1959—1965 рр.)	3
Цебренько М. Г. (<i>Миколаїв</i>) — Боротьба партійних організацій Півдня України за підвищення продуктивності праці (1959—1965 рр.)	9
Шуман О. М. (<i>Ніжин</i>) — Про деякі нові форми масово-політичної роботи в селах Української РСР (1961—1965 рр.)	2

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Бакуменко П. І., Острянюк М. М. — Важливі форми й методи навчально-виховної роботи в педінститутах	4
Благінін М. Т. (<i>Ніжин</i>) — З досвіду викладання історії та суспільствознавства в школах і училищах Ніжина	9
Кругліков-Гречаний Л. П. — Текстові таблиці в VII класі	2
Кругліков-Гречаний Л. П. — Висвітлення питань розвитку техніки, географічних відкриттів і колоніальних загарбань XV—XVI ст.	8
Підлуцький Г. І. — Забезпечення наступності при висвітленні на уроках історії антифеодальної боротьби	5
Самойлова З. М. (<i>Запоріжжя</i>) — Формування поняття «буржуазна демократія» на уроках нової історії у VIII класі	7
Ткачук А. В. (<i>Острозької області</i>) — Роль шкільного музею В. І. Леніна в комуністичному вихованні учнівської молоді	4
Хвилю М. М. (<i>Хорол Полтавської області</i>) — Про знання з історії у вступників до Полтавського педінституту	12
Чернішов Д. М. (<i>Чернігів</i>) — Військово-патріотичний клуб «Прикордонник» у Чернігові	6
Шиліг'янець А. А. (<i>Харків</i>) — Вивчення учнями історії своєї вулиці	1
Шуст В. П. (<i>Ніжин</i>) — Документальні матеріали на уроках історії СРСР та УРСР у VIII класі	11
Яворський Г. І. (<i>Луганськ</i>) — Питання історіографії у вузівському курсі історії СРСР (період феодалізму)	10

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Криволап Г. І. (<i>Білгород-Дністровський</i>) — Білгород-Дністровська фортеця	1
Мазуркевич О. Р. — Заповідник у Сквородинівці	9
Мезенцева Г. Г. — Про топографію стародавнього Білгорода	8
Проценко Л. А. — Про створення «Київського некрополя»	5

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. (Підготував до друку І. М. Галушенко)	7
Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади» (Лист С. А. Подолінського про «українську соціально-демократичну партію»). Підготував до друку і склав коментарії М. П. Рудько	9

СПОГАДИ

Винарський С. М. (<i>Львів</i>) — Партизанськими стежками	6
Іжевський В. Й. (<i>Москва</i>) — Зустріч з Г. І. Петровським	2
Малярова К. М. (<i>Москва</i>) — Спогади про В. І. Леніна	4
Межиборський П. М. (<i>Харків</i>) — Будівельники 20-х років	9

НАШ КАЛЕНДАР

Арсенич П. І. (<i>Івано-Франківськ</i>), Голубова Г. Г. — Видатний громадсько-політичний діяч (До 80-річчя з дня народження В. І. Порайка)	9
Бондар Т. Д. — До 50-річчя II Всеукраїнського з'їзду Рад	3
Бондар Т. Д. — До 50-річчя всеукраїнського страйку залізничників	8
Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>) — Про Катеринославський соціал-демократичний комітет	5
В. П. — Видатний історик-славіст (До 90-річчя з дня народження академіка В. І. Пічети)	10
Гуржій І. О., Петренко В. С. — 60-річчя О. М. Самсонова	1
Дзира Я. І. — Подвиг ученого (До 160-річчя з дня народження О. М. Бодяньського)	11
Дейнега О. І. (<i>Одеса</i>) — До 50-річчя встановлення влади Рад в Одесі	1
До 60-річчя з дня народження І. Д. Назаренка	8
Журавльов М. С. — Вірна дочка народу (До 50-річчя з дня народження О. К. Убийвовк)	11
Зрезарцева Л. Я. — 10-річчя Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби	12
Когонашвілі К. К. (<i>Сімферополь</i>) — М. М. Покровський як державний діяч (До 100-річчя з дня народження)	8
Колішер Т. М. — Травнева нарада в Києві	5
Кондрацький А. А. — До 100-річчя з дня народження Ю. Д. Мельникова	5
Костенко І. П. (<i>Ніжин</i>) — Боротьба трудящих Чернігівщини проти іноземних окупантів і гетьманців улітку 1918 р. (До 50-річчя серпневого повстання)	8
Костенко-Пак Л. Д. (<i>Миколаїв</i>) — По шляху нового життя (До 20-річчя утворення КНДР)	9
Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — Ю. А. Целевич (До 125 річчя з дня народження)	3
Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — До 90-річчя виходу в світ журналу «Громадський друг»	4
Красовський І. Д. (<i>Львів</i>) — До 100-річчя створення товариства «Просвіта»	12
Кривонос Н. К. (<i>Львів</i>) — До 400-річчя з дня народження Томмазо Кампанелли	9
Лемещук М. М. — Радянські воїни-українці в Сталінградській битві (До 25-річчя розгрому фашистських військ на Волзі)	2
Лещенко П. Я. (<i>Ровно</i>) — Сильний духом (До 70-річчя з дня народження Д. М. Медведєва)	8
Максимчук С. С. (<i>Здолбунів Ровенської області</i>) — Уільям Дюбуа — історик, письменник, борець (До 100-річчя з дня народження)	2
Мельничук Я. С. (<i>Івано-Франківськ</i>), Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — Трибун поневоленого люду І. О. Капушак	10
Мишко Д. І. — Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні	4
Мойсєєв О. В. — Форсування Дніпра радянськими військами восени 1943 р.	10
Молчанов О. П. (<i>Ровно</i>) — О. М. Ярославський і Україна (До 90-річчя з дня народження)	2
Москвич Л. Г., Сторчак А. І. — Видатний історик, археограф-архівист (До 120-річчя від дня народження О. Левицького)	12
Павленко М. І. — До 100-річчя з дня народження Джеймса Коннолі	6
Папастергіу Н. П. (<i>Львів</i>) — 50-річчя Компартії Греції	11
Попов С. Т. — Повстання робітників Києва проти Центральної ради 15—24 січня 1918 р.	1
Попов С. Т., Станкевич Г. Л. — Першій київській взуттєвій фабриці 100 років	5
Савичев М. П. — П. І. Пестель і Україна (До 175-річчя з дня народження)	6
Свешнікова І. О. (<i>Львів</i>) — 75-річчя Львівського історичного музею	7
Скляренко Є. М. — Непохитний більшовик (До 80-річчя з дня народження В. В. Куйбишева)	6
Слинько І. І. — До 25-річчя славних партизанських рейдів	3
Спиридонов П. І. (<i>Керч</i>) — Як Керч стала радянською	1
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — До 160-річчя з дня народження М. А. Мінчакевича	7
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — Перші робітничі бригади на вулицях Львова (До 120-річчя збройного львівського повстання)	11
Твердохліб В. Ю. (<i>Львів</i>) — Один з керівників «Червоної дванадцятки» (До 70-річчя від дня народження С. О. Мельничука)	12
Ф. Ш. — Академік Б. О. Рибаків (До 60-річчя з дня народження)	5
Хоменко В. Я. (<i>Біла Церква</i>) — Радянській монументальній пропаганді 50 років	7
Шовкопляс І. Г. — До 75-річчя початку дослідження Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві	10
Я. Д., Хаврусь С. Л. (<i>с. Стеблів Черкаської області</i>) — Іван Семенович Нечуй-Левицький (До 130-річчя з дня народження)	11

До 90-річчя з дня народження Г. І. Петровського

Бойко М. К.—Участь Г. І. Петровського у зміцненні братерського союзу Української та Російської Радянських республік (1919—1920 рр.)	2
Комаренко Н. В.—Сторінка з діяльності Г. І. Петровського	2
Танцман Л. І. (Москва)—Про листи Г. І. Петровського із заслання	2

До 100-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера

Жук О. М. (Кам'янець-Подільський) — Поборник створення тракторних колон	9
Олійник Л. В. — Революціонер, громадський діяч, учений	9

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ганусенко І. М.—Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму	1
Ганусенко І. М.—Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії	12
Губанова М. Я.—Розгром каледінщини в джерелах і літературі	11
Замковий П. М., Случевська С. Я. — Документи про Г. І. Петровського	2
Калениченко П. М.—Сучасна польська історіографія Жовтневої революції	4
Коваль В. С.—Зовнішня політика США у другій світовій війні	10
Костенко П. М.—Нове корисне видання для полоністів	3
Лизогуб Ю. М. (Москва) — Деякі аспекти вивчення історії участі робітничого класу в здійсненні суцільної колективізації сільського господарства (1929—1932 рр.)	5
Москаленко М. І. — Спогади учасників історичних подій — важливе джерело вивчення революційного руху на Україні в 1907—1910 рр.	9
Наливайко Д. С. (Ніжин) — Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією	5, 6
Пархомчук С. М. — Проти фальсифікації історії радянського суспільства	7
Сторчак А. І.—Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України	8
Черепанов І. Ф. (с. Опришки Глобинського району Полтавської області) — Паризька Комуна в українській радянській історіографії	3

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Барабой А. З.—История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962)	2
Березовчук М. Д. (Умань), Гудзенко П. П. — І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни 1919 р.	1
Березовчук М. Д. (Умань), Шербина Й. Т.—Т. Коляк, Влас Якович Чубар	2
Бондар Т. Д.—Українська РСР у період громадянської війни 1917—1920 рр. Том перший	2
Борис В. О. (Львів), Гербільський Г. Ю. (Львів) — Володимир Гостічка. Співробітництво чехів і галицьких українців в 1848—1849 рр.	3
Буцько М. О., Хідекелі А. В.—В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг.	8
Буцько М. О., Курас І. Ф.—Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917—январь 1919	11
Вакулєнко Г. С. (Львів) — И. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.)	4
Вядро Ш. Я.—Юзеф Собесьяк, Ришард Єгоров Бур'яни	7
Ганевич І. В. (Одеса), Романюк В. М. (Одеса) — О. А. Макаренко. Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924—1929 рр.)	6
Ганевич І. В. (Одеса), Зотов М. І. (Одеса) — А. М. Шнитман. Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1923 гг.)	9
Гарчев П. І. (Харків) — Гражданская война на Украине (1918—1920 гг.)	5
Громова М. П.—Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917—1945 рр.)	12
Гуслисий К. Г., Мельник Л. Г., Бачинський П. П., Кожукало І. П. — Історія селянства Української РСР, т. 1, 2	4
Гутянський С. К., Панібудьласка В. Ф. — А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні	4
Дашкевич Я. Р. (Львів), В. М.—Е. Шюц. Вірмено-половецька хроніка про польсько-турецькі війни 1620—1621 рр.	9
Доронченков А. І., Жебокрицький В. А.—Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 гг.)	12

- Журавльов М. С., Яремчук Д. А. — П. Ю. Шелест. Історичне покликання молоді 2
- Захаров В. О. (*Ставрополь*) — Каталог, вып. II. Нумизматика 3
- Захаров В. О. (*Ставрополь*) — В. А. Романовский. Перепись населения Левобережной Украины 1666 г., ее организация и критическая оценка 9
- Ільїн В. Н., Стрельський В. І. — Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 годы) 2
- Ісаєвич Я. Д. (*Львів*) — История Молдавской ССР, т. I 7
- Кладт А. П. (*Москва*) — Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции 7
- Кожукало І. П. — Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села. (Колгоспні і радгоспні партійні організації між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) 8
- Компан О. С. — М. Киценко. Хортиця в героїці і легендах 3
- Кравець М. М. (*Львів*) — Е. Горнова. Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в українській, російській і польській історіографії 8
- Кравченко В. Г. (*Івано-Франківськ*) — В. Д. Варягіна, Г. С. Вакуленко. Народна гвардія ім. Ів. Франка 4
- Кулаковський В. М. — І. М. Шекера. Київська Русь ХІ ст. у міжнародних відносинах 11
- Куликівський М. Д. (*Луцьк*) — Незборима сила ідей Жовтня 10
- Литвиненко Ю. Г. (*Харків*), Пільверман Б. Г. (*Харків*), Сидельников С. І. (*Харків*), Сухарев В. В. (*Харків*) — Історіографія нового времени стран Европы и Америки 11
- Маркевич О. В. (*Львів*) — Соціологія на Україні 6
- Маркіна В. О., Спицький В. Є. — Історія Української РСР, т. 1—2 1
- Маркіна В. О. — І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років ХІХ ст. 6
- Мартьянов К. Ф., Забарко Б. М. — Українська РСР на міжнародній арені 4
- Мартьянов К. Ф. — Борьба трудящихся украинских придунайских земель за социальное и национальное освобождение 1918—1940 гг. 5
- Марценюк С. П. (*Чернігів*), Черноус В. У. (*Чернігів*) — І. Дудко, В. І. Ленін і Чернігівщина 7
- Мельник С. К. (*Одеса*), Печериця І. І. (*Миколаїв*) — О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917) 2
- Мельник С. М. (*Донецьк*), Омеляненко І. Я. (*Донецьк*) — Великі звернення 5
- Михайлов О. О. — Розвиток української культури за роки Радянської влади 5
- М. М. (*Львів*) — Гелена Бродовська. Селянський рух після скасування кріпосного права в Королівстві Польському. 1864—1904 3
- Молостов В. А. — «За владу Рад!» Боротьба трудящих України за перемогу Великого Жовтня і зміцнення Радянської влади (1917—1920 рр.) 3
- Мришук Л. Д. — П. А. Нагірняк, М. Л. Поліщук. Суспільство, колектив, працівник та їх інтереси 8
- Наливайко Д. С. (*Ніжин*) — Йозеф Матль. Європа і слов'яни 10
- Нікольников Г. Л. — Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні 6
- Переписьотчиков Л. І. (*Москва*) — Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов 7
- Петренко В. С. — Г. В. Клокова. Изучение социалистических революций в курсах истории 4
- Плющ М. Р. — Г. О. Цвікальська. Підвищення ефективності уроку з новітньої історії 3
- Позняков К. І. (*Дніпропетровськ*), Пирішко Ф. Б. (*Вільнюс*) — П. М. Балковий. Війна без флангів 1
- Просяник О. Я. — Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні 2
- Пушкар'єв Л. М. (*Москва*), Кілунов А. Ф. — Вступ до вивчення історії 5
- Раковський М. Ю. (*Одеса*) — С. А. Вольський. Величний подвиг 7
- Ремезовський Й. Д., Довгопол В. М. (*Харків*) — Історія робітничого класу Української РСР 3
- Рибалка І. К. (*Харків*), Шерман І. Л. (*Харків*) — Победа Советской власти на Украине. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, II 3
- Родичев О. С. (*Одеса*), Горбунов А. Г. (*Одеса*) — А. Д. Савчук. Історія заводу ім. Октябрьської революції 6
- Романцов В. О. — В. Е. Полетаев. Рабочие Москвы на завершающем этапе строительства социализма (1945—1958 гг.) 12